

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XIII

Sayı : 52

Ekim 1949

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ — A N K A R A

1 9 4 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, Etüdler :

Sayfa

FEKETE, L. (Türkçeye çeviren: Sadrettin Karatay): Osmanlı Türkleri ve Macarlar	663
————— Almanca özeti	744
HINZ, WALTER: Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient	745
————— (Türkçeye çeviren: Fikret Işıltan): Ortaçağ Yakın Şarkına ait vergi kitabeleri	771

Raporlar :

TEMİZER, RACİ: Kalınkaya tümülüsü kazısı	795
————— Fransızca özeti	807
KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ: 1949 yılı tarihöncesi araştırmaları hakkında kısa rapor	811
————— Fransızca özeti	830
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Türk Tarih Kurumu adına yapılan Kara-in kazısında bulunan iki fosil dişe dair kısa ön-rapor	833
————— A short preliminary report on the two fossil teeth from the cave of Kara-in, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	835

Bibliyografya :

İNAN, ABDÜLKADİR: <i>Alişir Nevat</i> (Makaleler dergisi)	837
RESULZÂDE, M. E.: Dr. Abdülkadir Karahan: <i>Fuzûlî, muhiti ve şahsiyeti</i>	845

Haberler :

1949 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında Türk Tarih Kurumu Kütüphânesine gelen kitaplar ve dergiler	849
---	-----

L E V H A L A R

LXXV. — W. Hinz
LXXVI — XC. — R. Temizer
XCI — CII. — K. Kökten
CIII. — M. Şenyürek

BELLETTEN

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt : XIII.

Sayı : 49, 50, 51, 52

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ – A N K A R A

1 9 4 9

İÇİNDEKİLER

Makaleler, Etüdler :	Sayfa
AKDAĞ, Dr. MUSTAFA : Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş ve inkişaf devrinde Türkiye'nin iktisadî vaziyeti.	497
—— : Fransızca özeti.	569
ALP, Dr. SEDAT : Hititlerde sosyal sınıf Nam.Ra'lar ve ideogramın hititçe karşılığı	245
BAYUR, Y. HİKMET : Osmanlı devletinin Nadir Şah Afşar'la barış yapmasını önlemek amacıyla güden bir Gurkanlı denemesi. .	91
—— : Fransızca özeti.	95
ÇAMBEL, HALET : Karatepe heykeltraşlık eserleri hakkında bazı mülâhazalar	21
—— : İngilizce özeti	35
EYİCE, SEMAVİ : İznik'te bir Bizans kilisesi.	37
—— : Fransızca özeti.	49
FEKETE, L. : Osmanlı Türkleri ve Macarlar. 1366—1699.	663
—— : Almanca özeti.	744
HINZ, WALTER : Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient	745
HINZ, WALTER (Türkçeye çev. : Fikret Işıltan) Ortaçağ Yakın Şarkına ait vergi kitabeleri	771
İNAN, Dr. AFET : Contributions to Turkish history through the research activities of the archaeological section of the Turkish Historical Society, between 1943—1948 X.	479
KROGMAN, WILTON MARION : Ancient cranial types at Chatal Hüyük and Tell Al-Judaidah, Syria, from the late fifth millennium B. C. to the mid-seventh century, A. D.	407
MIRMIROĞLU, VI : Orhan Bey ile Bizans imparatoru III. Andronikos arasındaki Pelekano muharebesi	309
OGAN, AZİZ : Fethiye camii	271
—— : The Byzantine Church of the Holy Virgin Pammacaristos at İstanbul	303
SAYILI, Dr. AYDIN : Birünî	53
—— : İngilizce özeti	89
ŞENYÖREK, Dr. MUZAFFER SÖLEYMAN : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Karahöyük kazısından çıkarılan kafataslarının tetkiki	1

VI

— : Study of the Skulls from Karahöyük, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	11
— : Anadolu'nun eski sakinlerinde Taurodontism.	215
— : The Occurrence of taurodontism in the ancient inhabitants of Anatolia	222
— : Anadolu'nun eski sakinlerinde büyük azı dişlerinin aşınması	229
— : The attrition of molars in the ancient inhabitants of Anatolia.	237

Raporlar :

KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ : 1949 yılı Tarihöncesi araştırmaları hakkında kısa rapor	811
— : Fransızca özeti	830
ŞENYÖREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN : Türk Tarih Kurumu adına yapılan Kara-in kazısında bulunan iki fosil dişe dair kısa ön-rapor	833
— : A short preliminary report on the two fossil teeth from the cave of Kara-in, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	835
TEMİZER, RACİ : Kalınkaya tümülüsü kazısı	795
— : Fransızca özeti	807

Vesikalar :

UZUNÇARŞILI, Prof. İ. H. : Ondokuzuncu asır başlarına kadar Türk-İngiliz münasebatına dair vesikalar.	573
— : Fransızca özeti	649

Tercümeleler :

BARTHOLD, W. (Rusçadan çeviren : Abdülkadir İnan) : Uluğ Beg'in sikkeleri.	323
— : (Rusçadan çeviren : Abdülkadir İnan) : Farsça Ark-Erk (ارك) = «Kal'e» «Citadel».	327
BURMOV, ALEKSANDR (Bulgarcadan çeviren : Hasan Eren) : Türkler Edirne'yi ne vakit aldılar	97
IORGA, N. (Türkçeye çevirenler : Fazıl Işıközlü ve Adnan Sadık Erzi) : İstanbul'un zaptı hakkında ihmal edilmiş bir kaynak	107

Küçük notlar :

GÖKÇEN, İBRAHİM : Manisa Ulucamiindeki büyük çalar saat	152
---	-----

İNAN, ABDÜLKADİR: 1 İtbağlı ulus efsânesi	149
——: 2. İskitlerin savaş belgesi ve XI. yüzyıl Türklerinde beçkem .	150
——: 3. Barak efsanesi	151
——: «İnk» mi? «İdik» mi?	349
KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ: Anadolu'da prehistorik adamların kullandıkları malzeme ve ele geçen bazı maddî kültür belgelerinin etnografya yolu ile izahı	331
MIRMIROĞLU, VI.: Studio kalesi	341
TUNAKAN, Doç. Dr. SENİHA: Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazılarında şimdiye kadar çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemelerin bibliyografyası	339

Bibliyografya :

ATEŞ, AHMED: Yusuf Hâs Hâcib, <i>Kutadgu bilig</i>	157
ERZİ, ADNAN SADIK: Ahmet Ateş, <i>Burdur-Antalya ve havalisi kütüphanelerinde bulunan türkçe, arapça ve farsça bazı mühim eserler</i>	163
——: Beşir Çelebi, <i>Tevarih-i Âli Osman</i>	181
——: İ. Hikmet Ertaylan, <i>Varvârlı Ali Paşa</i>	185
——: İ. Hikmet Ertaylan, <i>Yusuft-i Meddah—Yeni iki Varaka ve Gülşah nüshası—Hamuşnâme—Dasitan-ı İblis-i Aleyhilla'ne ve Maktel-i Hüseyin</i>	188
İNAN, ABDÜLKADİR: <i>Aliştr Nevat makaleler dergisi</i>	783
RESULZÂDE, M. E.: Abdülkadir Karahan, <i>Fuzult, muhiti ve şahsiyeti</i>	845
TANSEL, FEVZİYE ABDULLAH: Halit Ziya Uşaklıgil, <i>Saray ve ötesi</i>	356
TEMİR, Dr. AHMED: Nizameddin Şamî, <i>Zafernâme</i>	351

Haberler :

ALKIM, U. BAHADIR: Üçüncü mevsim Karatepe çalışmaları	363
——: Third season's work Karatepe	371
——: Milletlerarası XXI. Şarkiyatçılar kongresi	375
IV. Türk Tarih Kongresi	205
1948 yılı Ekim, Kasım ve Aralık aylarında Türk Tarih Kurumu kütüphânesine gelen kitaplar ve dergiler	195
1949 yılı Ocak, Şubat ve Mart aylarında Türk Tarih Kurumu kütüphânesine gelen kitaplar ve dergiler	387
1949 yılı Nisan, Mayıs ve Haziran aylarında T. T. K. kütüphânesine gelen kitaplar	651

VIII

1949 yılı Temmuz, Ağustos ve Eylül aylarında T. T. K. kütüphânesine
gelen kitaplar ve dergiler 849

Levhalar :

- I — VII. — M. Şenyürek
- VIII — XV. — H. Çambel
- XVI — XXI. — S. Eyice
- XXII. — A. Sayılı
- XXIII. — Y. H. Bayur
- XXIV — XXVII. — İ. Gökçen
- XXVIII — M. S. Şenyürek
- XXIX — XLV. — A. Ogan
- XLVI — LXVII. — İ. K. Kökten
- XLVIII — LXVII. — W. M. Krogman
- LXVIII — LXXIV. — İ. H. Uzunçarşılı
- LXXV. — W. Hinz
- LXXVI. — R. Temizer
- XCI — CII. — İ. K. Kökten
- CIII. — M. Şenyürek

BELLE TEN

Cilt : XIII

Ekim 1949

Sayı : 52

OSMANLI TÜRKLERİ VE MACARLAR

1366 — 1699 *

L. FEKETE

Giriş

İslâm devletlerinin, Araplarla Türklerin Bizans İmparatorluğuna karşı yönelttikleri üç hücumdan birincisiyle ikincisi bu imparatorluğu zayıflatmış, üçüncüsü onu yıkmıştı. Müslümanlığın ilk yüzyılındaki birinci hücum Bizans'ın elinden Suriye ile Irak'ı koparmış, fakat Toros dağlarında durmuş, Selçuk Türkleri tarafından yapılan ikinci hücum dalgası Anadolu'nun büyük bir kısmına yayılmış, fakat Marmara denizi kıyılarına yakın bir yerde, hemen Bizans surları önünde kırılmıştı. Bundan üç-dört yüzyıl sonra Osmanlı Türklerinin idare ettikleri üçüncü hücum ise önce Anadolu'da, sonra Balkanlar'da imparatorluğa ait yerleri küçültmeğe devam etmiş ve nihayet sistemli bir muhasara ile asıl başşehri, Bizans'ı da işgal ederek Bizans İmparatorluğunu yıkmıştır.

* Macarca müsvettesinden Sadrettin Karatay'ın çevirdiği bu araştırma, müellifi tarafından, T. Halasi Kun'un derlediği Türkler ve Macarlar adlı eser için hazırlanmıştı. Vaktiyle Ankara Üniversitesi Hungaroloji Enstitüsü yayınları arasında (No. 5) çıkarılması kararlaştırılmış olan bu eser beş araştırma çerçevesinde (H. Eren, Ural-Altay akrabalığı — T. Halasi Kun, Türkler ve Macar anatahi — Gy. Györffy, Arpad'lar devrinde Türkler ve Macarlar — L. Fekete, Osmanlı Türkleri ve Macarlar 1366-1699 — J. Eckmann, Son yüzyıllarda Türkler ve Macarlar) Türk-Macar münasebetlerinin bütününe gözden geçirecekti. Red.

Bizans İmparatorluğunun Balkan eyaletleriyle olan bağları gevşemeğe başlayınca bu yerler başka devletlerin hâkimiyet çevresine düşmüştü. Balkanlar'da kısmen yerli halklar veya hanedanlar yeni devletler kurmuşlar, kısmen de buralara yabancılar (Venedikliler, Macarlar) yerleşmiş veya hâkimiyetlerini genişletmişlerdi.

Bizans'ın parlak devirlerinde hudutları Tuna (*Duna*) ve Sava (*Szava*) hattından öteye geçmiyen Macarlık, Bizans İmparatorluğunun zayıflamasından faydalanarak kendi hâkimiyetini Aşağı-Tuna boyunca Balkanlar'ın kuzey kısmında kuvvetlendirmiş ve Osmanlı Türklüğü Balkan çarlıklarıyla Bizans'ı yıkarak istilâ yolunda kuzeye doğru ilerlerken Macarlık onunla buralarda, Balkanlar'da karşılaşmıştı. Türk - Macar mücadeleleri, Macar topraklarına sonradan katılan bu sahalarda, asıl Macar sınırları önlerinde başlamış oldu.

İki tarafın ilk çarpışması 1366 yıllarında Meriç vâdisinde, Edirne'ye yakın bir yerde vukua geldi ve sonra tarih sırasıyle 1396-da Niğbolu (*Nikapoly*), 1428-de Güvercinlik (*Galamboc*), 1443-te İzladı (*Szlatica*) derbendi öteleri, 1444-te Varna (*Varna*), 1448-de Kosova (*Rigomezö*) sahrası (ikinci defa Türklere muharebe ve zafer meydanı olmuştur), 1456-da, o zamanlar Macaristan'ın uc kalelerinden biri olan Belgrad (*Nandorfehervar*), nihayet 1463-te Bosna'da (*Bosznia*'da) Yayça (*Jajca*) Macar ordularının Türklere hücum ettikleri savaş meydanları oldu. Türkler bu hücumları çok zaman Balkanlar'ın kuzey kısmında, yani kendi sınırları önünde büyük bir hareket kabiliyetiyle karşılamışlar ve Erdel (*Erdely*), Slavonya (*Szlavonia*), İstirya (*Stajerorszag*) topraklarına yönelttikleri akınlarla her yıl mukabelelerde bulunmuşlardır. İstirya toprağına yapılan akınlarda Türkler, kendilerini hıristiyanlığın merkezine — Türklere göre de şehirler şehri, en güzel, en ulaşılmaz şehir Kızılelma'ya — götürecektir olan İstirya geçidini aramışlardır.

Hunyadi ile Capistrano'nun Belgrad zaferi o çağda çok önemli görünen bir savaş başarısı olmuş, Türk akın hamlelerini epey bir müddet için durdurmuştu; fakat Tuna ile Sava'nın birbirine karıştığı yerde, yani tarihi Macaristan'ın hududunda bulunan bu ünlü zafer meydanı Türk silâhlarının kuzey istikametinde Edirne'den, Varna'dan ve Kosova sahrasından çok ilerilere girmiş olduğunu, Macar kuvvetlerinin ise artık hücum kabiliyetlerinin kalmamış ve sade müdafaa durumuna geçmiş bulunduğunu

göstermekte idi. Yukarıda sözü geçen Belgrad zaferinden sonra nispeten uzunca bir zaman sürmüş olan harbsiz yılları Macarlar boş geçirmişler, Türkler ise aksine, bu zamandan kuvvet biriktirme hususunda faydalanmışlardı. Nitekim 1521-de Belgrad üzerine yeniden akın ederek bu önemli uc kalesini kolaylıkla ele geçirmişlerdir. "Macaristan'ın anahtarı," Türk eline geçince Türk istilâsı Macar Ovası'na (*Alföld'e*) serbest geçit bulmuş ve Türklerle Macarlar arasında büyük nihai çarpışma artık Macar toprakları içerisinde, Mohaç'ta (*Mohacs'ta*) vukua gelmiştir (1526). Bu meydan muharebesinde Macarlığın ortaçağdaki satveti silinmiş, Macar ordusu ortadan kalkmış, memleketin kiralı telef olmuş — Türklerle karşı savaşta telef olan ikinci Macar kiralıdır — ve kiralın ölümü üzerine en büyük millî varlık, Macarlık birliği de kaybolmuştur.

Türk istilâsının kendine mahsus tarzı Mohaç meydan muharebesinden sonra dahi Macar siyasetine Türk-Macar münasebetlerinde değişiklikler yapmak veya bu münasebetleri yeniden tanzim edebilmek için imkân vermiştir.

Zira katî muvaffakiyetle de neticelenmiş olsa Türk hücumlarından hemen sonra her hangi bir memleket veya memleket parçası derhal nihai olarak işgal edilmiş olmuyordu. Kanuni Süleyman da büyük Mohaç zaferinden ve Budin'in (*Buda'nın*) ilk Türk işgalinden sonra (1526) Drava (*Drava*)-Sava üçgeninin, Sirem Adasının (*Szeremseg'in*) işgaliyle yetinmiş, memleketin öteki kısımlarını boşaltarak olduğu gibi bırakmıştı.

Mohaç bozgunundan sonra kendine gelen Macarlığın İstolni Belgrad'ta (*Szekesfehervar'da*) kiral seçimi için toplanarak Erdel voyvodası Janos Szapolyai'yi kiral seçmesi bu araya raslar. Fakat çok geçmeden Pojon'da (*Pozsony'da*) yapılan başka bir toplantı Habsburg hanedanından prens Ferdinand'ı da keza Macar tahtına oturtmuş, böylece Mohaç'ta ölen kiralın gömülmesinden birkaç hafta sonra memleketin iki kiralı olmuştur. Bu iki kiral birbiriyle harbe giriştiler ve sağlam iradeli, faal Habsburg prensi her vasıta ve silâha baş vurarak, üç yüzyıllık hanedanın bütün imkânları ve kendi sarsılmaz sebatkârlığıyla savaşı kazandı ve taç giymiş olan kiral Janos'u memleketten kaçırdı. Yurdundan ayrı düşen kiral memleketini yeniden ele geçirmek için yabancı hanedan saraylarına elçiler yollamış ve bu teşebbüslerden eline bir şey geçmeyince ansızın verdiği bir kararla Osmanlı sarayıyla

temasa geçmişti. Kıral Janos, taç giymiş Macar kıralı olmasına rağmen padişahla, Macar kırallarının bir buçuk yüzyıllık devamlı düşmanıyla ittifaka geçmiş ve mütaakıp Macaristan seferinde (1529) sultanı müttefik sıfatıyla karşılamıştı.

Kıral Janos'un Mohaç bozgunundan sonra Türklerle ittifak etmesi kaçınılmaz bir politika zarureti olmakla beraber, Macar kırallarının bir buçuk yüzyıllık Türk politikasından sonra hatıra gelmeyecek, Balkanlılara has bir teşebbüs, Balkan devletlerinin mağlûbiyetinden sonra orada ansızın husule gelen hâkimiyet boşluğunu, böyle bir boşluğu takibeden yıkılmayı, kavimlerin birdenbire ve kati olarak teslim oluşlarını andıran bir adımdı.

Halk Türk ittifakını anlamak istemiyordu; çoğunluk bunu hoş görmüyor, Türk dostluğunu hıristiyanlığa hıyanet, kilise ve dine karşı işlenmiş günah, küfür sayıyordu. Hususiyle memleketin batı kısmındaki halk, coğrafi bakımdan arkasında bulunan Alman İmparatorluğuna güvenerek, bundan dinî parolalarla teşvik görerek ve siyasi, iktisadi tazyikle da zorlanarak Türk hâkimiyetinin üstünlüğünü tanımağa ve onu kabule alıştıрмаğa yanaşmıyordu. Demek oluyor ki, Türk-Macar meselesinde kıral Janos'un Macarlığa gösterdiği yolda Macarlık onu birlik halinde takibetmemiş ve böylece ilk zamanlarda iki kıralın yanında sade şahsi olan veya hâkimiyet bakımından husule gelen ikilik, dış politika sebebiyle kesin bir düşmanlığa yol açmıştı. Macarlık, o zamanki Türk tâbiriyle "Yanuşiler," ve "Ferenduşiler," diye iki partiye ayrılmış ve tarihi de iki, çok geçmeden üç yönde akmıştır. Bu iki parti birbirini ne yenmeğe ne de biri ötekini kendine çekmeğe muvaffak olamadığından, birbiriyle uğraşan bu iki zıt taraf yanında üçüncü olarak sultan Süleyman göründü ve Mohaç muharebesinden on beş yıl sonra Budin'i kati surette işgal ederek Budin'e giden yol boyunu, şöyle böyle memleketin bütün orta kısmını doğrudan doğruya idare olunan eyalet olarak Osmanlı İmparatorluğuna kattı (1541). Memleketin bu kısmı o tarihten itibaren tam 145 yıl Türk nizamı altında kalmış, Türk hayatı yaşamıştır. Memleketin doğu kısmını, Erdel ve Tisaötesi (*Tiszantul*) yerleri sultan Süleyman, dedesinden ve babasından sonra üçüncü nesil olarak hüküm sürmesi için kıral Janos'un kucaktaki oğluna, Janos Zsigmond'a (veya Türklerin o zamanlar dedikleri gibi İstefan'a) hediye etti. Janos Zsigmond'la halefleri gerçekten orada bir buçuk yüzyıl hüküm sürdüler. Mem-

leketin batı kısmını Süleyman kendi eline geçirmek istiyordu; fakat Ferdinand'la halefleri burasını Türk hücumlarına karşı az çok müdafaa edebilmişler, böylece Macarlığın üç tarafa ayrılması bütün Türk hâkimiyeti süresince, tam bir buçuk yüzyıl devam etmiştir.

Kıral Janos'un memleketi, "Yanuşi,, politikaya dayanarak nispeten sükûnetli şartlar altında iç hayatını düzenlemişti. Maddi ve mânevi alandaki gelişmeler Erdel'de, Macaristan'ın her hangi bir kısmından veya Osmanlı İmparatorluğunun her hangi bir yerinden fazla serbeslik buluyordu. Kıral Janos'un Osmanlı İmparatorluğu ile olan ve kendi sarayında haklı olarak henüz "ittifak,, denilen münasebet gitgide bir tâbîlik haline gelmiş idiye de doğrudan doğruya kölelik şeklini hiçbir zaman almamıştır. Erdel, Türk hâkimiyetine rağmen iç işlerinde müstakil yaşamış, dini ve kültürü, mektepler kuran büyük aileleri ve dindar hükümdarlarıyla hep Avrupa'ya, Batı'ya mensup kalmış ve durmadan yeni yeni bağlarla Batı'ya bağlanmıştı. Memleket haline gelme hususundaki tereddütlü devrini atlattıktan sonra iki imparatorluk, Osmanlı ve Habsburg hanedanları arasındaki rekabet karşısında tarafsızlığını muhafazaya çalışıyordu. Kuvvet şartlarını sükûnetle ölçerek daha yakın komşuya, isabetli bir görüşle daha kuvvetli olana yanaşıyor, düşmanlarının alaylı tâbirleri üzere "sultanın kaftanına sarılıyor,, ve iki büyük komşu arasındaki tehlikeli durumları, kıral Janos'tan miras kalan siyasi prensipe uyararak atlatmağa muvaffak oluyordu. Erdel başlangıçtaki hukuki durumunu, büyük sultanın, Kanuni Süleyman'ın kıral Janos'a karşı beslediği iyi niyeti ve ikisi arasındaki ittifakı sık sık ileri sürerek sonuna kadar muhafaza etmiş ve iç işlerinde, bazan da dış işlerinde, sahip olduğu serbestiden umumiyet itibariyle akıllıca faydalanmıştır.

Bununla beraber Macar topraklarında Türk hâkimiyetinin sürdüğü bir buçuk yüzyıl içinde bu küçük memleketin idarecileri iyi ileri görüşlerini her zaman muhafaza edememişlerdir; Habsburg hanedanı politikası Erdel'i, "hıristiyanlığın güzel burcunu,, ve buranın ilerigelenlerini korkutarak, yahut vaitlerle şaşırtarak birçok defa, böylece, XVI. yüzyıl sonunda Zsigmond Bathory ve haleflerini, sonra daha başkalarını da ittifaka kandırmıştır. O zaman beyliğin yardımına gelen Nemçe kitaları, gene memlekete sokulan Türkler ve Tatarlarla çarpışarak veya onlara görünmeden, "güzel burcu,, öteki-

lerden geri kalmamacasına yakıp yıkmışlar, yağma etmişler, böylece sade halkını mahva sürüklemekle kalmıyarak devlet varlığını da buhranlı durumlara sokmuşlardır. Bu politika hatalarının cezalandırılmasından sonra Türkler, "padişah Erdel'i istediği gibi idare eder, çünkü Erdel her hangi bir Türk eyaleti gibi fetih olunmuş bir memlekettir," iddiasıyla bu memleketin hukuki durumuna yeni bir yön vermek istemişlerdir. Fakat beylerinin hisse kapılımayan idareciliği, yahut da zafları sayesinde Erdel bu siyasi suçlarını unutturmuş, kendisini cezalandırmak isteyen hükümeti teskin ederek hamisine karşı olan eski münasebetini ve başlangıçtaki siyasi durumunu her defasında kurtarabilmiştir. Kanuni'nin koyduğu hükümleri Türkler, kuvvet terazisinin ağıdığı zamanlarda bile değiştirmemişlerdir.

Memleketin "öteki," parçası, işler son şeklini aldığında Ferdinand'ın "Macar Kırallığı," olarak elinde tutabildiği Macar memleketi, müstakil devlet hayatına kabiliyetsiz, siyasi önemini kaybetmiş bir memleketti ve şöyle böyle eski, "tarihî," Macaristan'ın üçte birini, bazan —batı tazyiki ağır geldiğinde— daha fazlasını, bazan —Doğu-Macar memleketinin çekici kuvveti tesirini gösterdiği zaman ise— daha azını teşkil ediyordu. Fakat Habsburg hanedanının aile emlakine yamanmış kenar eyalet olduğundan, bu aile emlakinin ve daha ötedeki Alman topraklarının müdafaasına bu şekliyle de elverişli bulunuyordu. Nitekim kudretinin en yüksek derecesine ulaşmış olan Türk hâkimiyeti yeni düşmanını imparatorlukta görerek imparatorluğa, Habsburg sülâlesinin mevrus eyaletlerine, kendi dilince Nemçe aleyhine döndüğü zaman bu memleket parçası, kırallık Macaristanı, tâbiye bakımından önem kazanmıştı.

Bir buçuk yüzyıl içinde bu memleket parçasının siyasi rolünü ve askerî önemini bu durum tâyin etmiştir. Kırallık Macaristanı imparatorluk hanedanının, Habsburg ailesinin ve Almanlığın müdafa kalesi olmuştur. *Vorbau*, *Vormauer*, *Bastei* dedikleri bu saha Almanlığa karşı yapılan Türk akınlarını durdurmağa, Alman topraklarını korumağa, iç gelişmesinin ârızasız devamına hizmet etmiştir. Artık bu devirde, "Ungern," "Hungria," eskiden büyük Macar kırallık ve serdarlarının zamanında olduğu gibi, Türklere karşı yapılan savaşlarda önderlik eden bir memleket değil, sade savaşların cereyan ettiği bir yer, bir savaş meydanı olmuştu. Bu

memleket parçası artık sade bir coğrafi mefhum, İspanya'dan İran'a kadar yüz diyardan toplanmış, yüz çeşit dil konuşan askerlerin çarpıştıkları, yakıp yıktıkları bir alan, Türklerin dediği gibi bir "darülharb,, idi.

O devrin askerî hâdiselerini ve bâriz vasıflarını şöylece hulâsa edebiliriz :

Osmanlı İmparatorluğu, dediğimiz gibi, devamlı surette bütün Macar toprağını, yani onun o zamanlar kiralık Macaristanı dedikleri batı ve kuzey parçasını da hükmü altına almak istiyordu. Bu maksatla bir buçuk yüzyıl içinde Macar topraklarına 40-50 defa, yani ortalama, Türk hâkimiyet devresinin her üç yılında bir kere büyücek Türk orduları girmiştir.

Bu istilâ denemeleri dört devrede toplanabilir: birinci devre savaşlarını Kanuni Süleyman'ın hücumları (1526-1566), ikinci devreyi yüzyıl dönümünde geçen ve Macarların "uzun harb,, dediği savaşlar (1593-1606) teşkil eder. Üçüncü devrede II. György Rakoczi'nin haris plânlarından doğan savaşlar (1659-1664) olmuştur ki, bu devrede Türkler tarafında Köprülü Mehmet ve Fazıl Ahmet paşalar bulunmaktadır; dördüncü devrede Türklerin Viyana'yı (*Becs'i*) ikinci muhasarası ve bununla ilgili olup Macar tarihinde "kurtuluş savaşları,, denilen harbler olmuştur (1683-1699).

Türklerin savaş usulleri ilk zamanlarda eski Türk savaş usullerine uygundu. Bilindiği gibi bunun esası, ele geçirilmek istenen memlekete veya memleket parçasına Türk atlılarının her yıl ansızın akınlar yapmasında idi. (Modern harb tekniğinde buna karşılık *Überrennen* tâbiri kullanılır.) Bu hücumların hafif atlıları, akıncılar, bastırdıkları yerleri insafsızca yağma eder, canlı cansız her şeyi sömürür, yakar, yok ederlerdi ki, Osmanlı tarihlerinin de hep "yaktılar, yıktılar,, sözleriyle vasıflandırdığı bu akıncılar korkunç haberlerinden daha hızla yol aldıkları için önlerinden kaçıp kurtulmak imkânsız gibiydi. Türkler düşmanlarıyla Macar sınırları içerisinde bile Türkistan bozkırlarındaki kavimler gibi çarpışıyor ve tıpkı büyük Doğu istilâcılarında, en son olarak da kendi memleketlerini harap eden Timur'dan gördükleri gibi, aynı önüne geçilmez şiddetle yakıp yıkıyorlardı. Savaşlarda can ve mal kaybı büyük oluyordu.

Serdarlar ve erler arasında her devrede iki taraftan da sivrilmiş simalar, iki taraf tarihçilerinin de eserlerinde övünerek kaydettik-

leri ve muhariplerin, bilhassa aradan zaman geçtikten sonra heyecanla andıkları başarıları vardı.

İlk devre savaşlarının merkezinde Türkler tarafında, bu savaşların mânevi timsali olarak Kanuni Süleyman'ın çehresi görünmektedir. Sultan Süleyman sefer hayatına dayanıklı, yorulmak bilmez bir insandı. Büyük zaferlerle dolu uzun saltanat hayatına 32 yaşında seferle başlamış ve 76 yaşında gene seferde ölmüş ve yalnız bu ilk ve son iki seferinde ordularının yola çıkış ve dönüşü üçer ay sürmüştü. Yıllar boyunca her gününü başka yerde geçirmek, her gece başka yerde yatmak suretiyle on iki büyük sefer yapmıştır. Bunlar doğu ve batı düşmanlarına karşı olmak üzere ikiye ayrılır. Doğu seferlerinden maksat İran çölleriyle Kafkas dağlarını ve Bağdat'la Basra'yı fethetmektir. Batı seferleri en ziyade Macaristan topraklarında geçmiştir. Macaristan'a yaptığı seferlerin sayısı öteki düşmanlara karşı yaptığı seferlerin sayısından çoktur. Bu seferlerin başlıca durak yerleri 1521-de Belgrad, 1526-da Mohaç, 1529-da Köseg (*Köszeg*), 1532-de Budin'den geçerek Viyana, 1541-de Budin, 1543-te Budin'in muhafazasını sağlıyan ileri kaleler olan Ostorgom (*Esztergom*), İstolni Belgrad ilâh., 1566-da Sigetvar (*Szigetvar*) olmuştur.

Macarlar tarafında sultan Süleyman'a lâıyk bir rakip yoktu. Bu zengin Doğu hükümdarına, Mısır fatihinin padişahlık için yetiştirilmiş cesur ve akıllı oğluna karşı zayıf bir babanın, II. Ulaszlo'nun oğlu ve değersiz bir Brandenburg prensinin yetiştirmesi olan II. Lajos (Türklerin o zaman dedikleri gibi Laoş) çıkmıştı. Zaten cılız yapılı olan bu delikanlı, bu vücut yapısına uygun maddi ve mânevi kabiliyetleriyle, firavunlarla kayserlerin kavimleri yekûnundan fazla halkı bulunan Osmanlı sultanını yolundan alıkoyamazdı. II. Lajos'un sukutundan sonra, haleflerinden biri, kiral Janos, Macarlığın mahvını anlamak cesaretini göstermiş ve milletin geleceğini sağlamak için bir çare bulmağa çalışmıştı. Fakat o da iradesiz ve hükümdarlık kabiliyetinden mahrum bir insandı. Kiral Lajos'un öteki halefi, Ferdinand, hadd-ı zatında iradeli, metin ve memleketini genişletmek isteyen gayretli bir hükümdar idiyse de sultan Süleyman'ı yenmeyi hatırına bile getiremezdi. Bu duruma göre o zamanki Macar Kırallığı gibi başsız bir vücutta o kadar çok küçük kahramana, adsız yiğite, ünlü komutan ve subaylara raslanabilmesi âdeta inanılmıyacak bir şeydir. Fakat ister yaşları ilerlemiş uzun, ak

sakallı, gün görmüş ihtiyarlar olsun, ister olgunluk çağında veya yeni yetişme delikanlı iken ölmüş olsunlar, bu savaşların şehitleri, başlarında, her yerde hazır bir serdarın bulunmaması yüzünden, savaş neticelerini ölümleriyle de değiştirememişlerdir. Dregel (*Dregely*) kalesini Ali paşaya karşı müdafaa eden György Szondy, Eğri (*Eger*) müdafii Istvan Dobo ve cesetleri Sigetvar harabeleri altında kalmış olan Zrinyi ile yârânı, gösterdikleri yiğitliklerle Türkleri Macar toprağından çıkarmağa ve millî birliği kurmağa muvaffak olamamışlardır.

Sigetvar muhasarası, daha doğrusu 1566 yılı, bu kale etrafında geçen büyük savaşlarla değil, sultan Süleyman'ın tesadüfen muhasara sırasında vuku bulan ölümüyle, bütün bir devrenin kapanışı olmuştur. II. Selim, istilâcı Türk padişahlarının torunu, Osmanlı tahtında görülen ilk *épigone*, Habsburg imparatorlarıyla barış yaptı. Bunun neticesinde iki imparatorluk arasında açık düşmanlık kesildi ve anlaşmazlıklar bundan sonra daha basit, küçük ölçüde ihtilâflar şeklinde tezahür etti. Türk tâbiyesi değişmişti. Merkezde oturan veya sınır boylarında devleti temsil eden vezirler büyük memleket parçalarının tahribi yerine daha küçük yerlerin, köy kümelerinin ele geçirilmesini iş edindiler ve böylece düşman toprağına, dinsizlerin, gâvurların toprağına "barışçı", Türk nüfuzu başlamış oldu. Hudut zaten tabii bir hattın geçmiyordu ve insan eliyle çizilmiş bir hudut da yoktu. Müzakereler sırasında taraflar sadece birbirlerinin rütbesini ve karşılıklı derecelerini tanımak, yıllık vergi miktarı ve büyücek kalelerin hangi tarafa ait olduğu hususlarında anlaşılır, fakat hudut meselesinin teferruatına girişmezlerdi; bazı köylerin hangi kaleye bağlı olduğu, hangi tarafa hizmet etmek ve vergi vermekle mükellef bulunduğu, barış zamanında da münakaşa konusu olurdu. Hudut hattının tanziminde aşağı yukarı "kale kiminse etrafı da onundur,, "merkez kiminse havali de onundur,, kaidesi konulmuştu. Fakat bu hükme iki taraf da ancak işine geldiği müddetçe riayet göstermekte idi. Gitgide hudut boyunda geniş bir şeridin hangi tarafa ait olduğu belirsiz bir hale geldi ve bu sahaların mülkiyeti meselesi yüzünden Türk hâkimiyeti kaç nesil sürdüyse o kadar nesil boyunca ihtilâf ve münakaşa devam etti. Osmanlı makamları ve beyleri kalelerinin civarına düşen sınır boyu köyleri vergi ödemeğe, Türk hükmü altına girmeğe zorlamak için buralara haberler salar, akıncılar yollarken Habsburg'lar da

bunlara engel olmağa çalışırlardı. Türkler kırallık topraklarında bulunan, kıralcılara vergi veren köyleri de hükümleri altına girmeye zorlarlar, ilkin bunlara küçük, âdeta sembolik denecek kadar az bir vergi keserlerdi. Fakat bir kere "imparatorluk defterine,, geçip de halkının adları tahrir defteriyle devlet merkezine yollandı mı, vergi mükellefiyetini temelli olarak yüklenmiş olur ve esaslı bir tahrirden sonra vergileri artırılırdı. Türk hükümeti bu gibi köyleri imparatorluğun esas bünyesinden sayar ve Macar kıralını, yahut imparatoru bu köylerden resmen vazgeçirmeğe, yani Osmanlı vergi veya malî hududunu kendilerine siyasi hudut olarak tanıtmaya çalışırdı.

Bu komşuluk münasebeti iki-üç on yıl içinde ortaya ihtilâfa yol açabilecek bir yığın mesele çıkarmış, fakat aynı zamanda buradaki Türk kuvvetlerinin tavır ve hareketini de değiştirmişti. Uclar denilen sınırların iki tarafında uzun birer kale sırası meydana gelmişti ki, aralarında fazlaca mesafe bulunan taştan yapılmış veya etrafı su ile çevrili kalelerini birbirine birçok küçük palanka, toprak tabya bağlamakta idi. Bu karşılıklı sıra kalelerdeki askerler başlangıçta barış zamanında da birbirine düşman göziyle bakarlar, sahalarını ileri almağa veya düşmana karşı korumağa gayret ederlerdi. Fakat istilâcılar nesli, cenk meydanında şehit düşerek, yahut sessiz hazar hizmetlerinde veya o zamanki tâbire göre "oturakta,, ihtiyarlayıp yavaş yavaş dünyadan göçtükçe ve yerlerini uzak islâm diyarlarından değil, yakın Balkanlar'dan gelenlere bıraktıkça, aynı zamanda imparatorluğun içindeki sessiz çöküntü daha belli bir hal aldıkça "gaza ve cihat,, parolası gittikçe daha kısık duyulur olmuştu. Birbiri karşısındaki garnizonlar arasında zamanla dostça temaslar başlamış, yer yer birbiriyle iyi komşu olmuşlar ve düşman kale hattına tecavüz için bazı teşebbüsler olsa bile bunu göze almanın aradaki iyi komşuluğu bozmağa değmediği, yiğitliğe sığmadığı kanaati meydana gelmişti. İlk neslin sonunda, devamlı olarak burada hizmet gören, bir yere bağlı sınır muhafaza kıtaları artık uzak diyarlardan getirilen, harbe teşne selefleri kadar birbirine düşman göziyle bakmıyorlardı. Sancak beyleri, beylerbeyleri karşı sıra kalelerin komutanlarıyla doğrudan doğruya temasa geçer, ihtilâflı meselelerini müzakereye girer, çok defasında anlaşır olmuşlardı. İçlerinde haşarı yaratılıştaki olanlar birbirlerini yiğitlik müsabakalarına, şövalye düellolarına çağırırlar,

oturaklaşmış olanlar birbirlerine iyi komşuluklarını teklif ederlerdi. Birbirlerinin yaşama tarzlarına yakınlaşmışlar, karşılıklı olarak birbirlerinden birçok âdetler almışlardı. Boşnak Sokullu Mustafa ve keza Balkan'lı olan Tiryaki Hasan gibi bazı vezirler ötedeki, sınırların arkasındaki kontların ve başka beylerin yaptıkları gibi, gezgin İtalyan sanatkârlarına kendi portrelerini yaptırıyorlardı. Keza bunlar gibi, küçük adamlar da, ordunun geniş kitlesi içindeki kimse-ler de, birbiriyle tanışıyor, karşı taraf kalabalığı arasında Balkan'lı ücretlilere, belki hısımlara bile raslıyorlardı. Hizmet başında artık bunlar da gevşemişler, sonsuz nöbette yorgun düşmüşlerdi. İstilâ hırsı zayıflamış, inzibat gevşemişti. "Din mücahitlerinin,, istilâci gazilerin oğul ve torunları artık rahat kale hayatına alışmışlardı ve burçlarda cuma günleri tatil bayrağının dalgalandığını görmek, arada burçların birinden çalınan mehterhanenin sesini duymak hoşlarına gidiyordu. Büyük ganimet sevdasına düşmüyorlardı; çünkü büyük ganimet ancak büyük savaşlarda, yorucu sefer hayatı ve kanlı çarpışmalarla, kuvvetli taş kalelerin muhasarasından sonra elde edilebilirdi; onun için bunlar yoksulluğa razı olarak küçük akınlarla elde olunacak neticelerle yetiniyorlardı. Seferci yarı-göçebelikten garnizon hizmeti gören sessiz asker haline gelmişler, barış içinde yaşayan Osmanlı devletinin Avrupa uclarında yarı-avrupalaşarak, savaşlarında da cetlerinden ayrılmışlardı.

Yüzyıl dönümü savaşlarında Türkler artık böyle değişmiş bir harb usulü gösteriyorlardı. Askerler sade sonbaharın yağmurlu günlerine uzayıp giden sefer için kasım günü hoşnutsuzluklarını ilân etmekle kalmıyor, ilkbaharda da toplantı yerine isteksiz gidiyorlar ve muhasara edilecek kalenin etrafına yorgun argın toplanıyorlardı. Düşmana karşı kanlı, dehşet salıcı hücumlarda bulunmuyor, daha ziyade kuşatma suretiyle ve pala yerine "vere,, ile netice elde etmek istiyorlardı. Şayet düşman kendilerini kuşatmışsa, onlar da "anlaşmaya,, yanaşarak teslim oluyorlardı ki, bu eskiden hemen görülmedik bir şeydi. Hasılı sefere çıkan ordular muhasara toplarından, merdivenlerden, kum torbalarından başka yanlarında, alışılmış şartlara ve formüllere göre hazırlanmış çeşitli muahedename-ler de götürür olmuşlardı ki, muhasara sırasında kalenin kuşatılması, surların delinmesi, hendeklerin doldurulması ve hücum hareketleri kadar bunların da kullanılmasına lüzum hâsıl oluyordu.

Meselâ 1600 tarihlerinde Ostorgom kalesi, iki hasım tarafın birbirlerini misafir ettikleri, yiyecek, içecek (şarapla da) ağırladıkları barışçı müzakerelerden sonra bu şekilde önce kiral tarafına, sonra yeniden Türkler eline geçerek iki kere sahip değiştirmiş, Kanija (*Nagykanizsa*) ve birçok başka küçük kale gene bu şekilde elden ele geçmiştir; Papa'da (*Papa'da*) kalenin Vallon ücretlileri sade teslim olmakla kalmamışlar, daha yüksek ücret için düşman tarafına, Osmanlı hizmetine bile geçmişlerdir. Bu savaş tarzı Macaristan'daki Türk hâkimiyetinin sonlarına kadar sürmüş, hattâ gelişmiş, kuvvetlenmiştir. 1660-ta Varat'ın (*Nagyvarad*'ın) işgalinden sonra "Tisa tarafına çekilmekte olan Nemçe kale muhafızlarına bir zarar gelmesin diye başlarına beylerbeyiler verilmişti,,. 1663-te Uyvar'ın (*Ersekuvar*'ın) vere ile fethinden sonra Türkler kaleyi terk eden kıtaların emniyet içerisinde çekilmelerini kendi silâhlı kuvvetleriyle sağlamışlardı; Türkler gâvurların canlarını korumak, bu suretle verdikleri sözü yerine getirmek için çapulcu Türklere karşı savaşıyorlardı.

"Uzun harbde,, Osmanlı ordusunun başında eski bir saray adamı ve o zaman beşinci defa sadrazam olan Sinan paşa bulunuyordu; savaşın mânevi desteği de şeyhülislâm Sadettin efendi idi. Harbin cereyanına daha iyi bir yön vermek için bu iki adam, III. Mehmet'i, — daha önceden bir gözdağı olsun diye padişahın, "Peygamberin ve İstanbul fatihinin,, adını taşıdığını ileri sürerek — Macaristan harb meydanlarına götürmüşlerdi. Bunun gibi düşman da, yani Habsburg sarayı da, öteden beri Türk düşmanlığıyla kızıştırılmış olan havadan faydalanmakta ve büyük gayretler sarf etmekte idi. Fakat iki hasım taraf açık meydanda ancak bir kere, Haçovası (*Mezőkeresztes*) savaşında kuvvetlerini ölçmüşler ve bu savaş Türklerin galebesine rağmen de kuvvetlerin aşağı yukarı müsavi olduğunu gösterdiğinden yeni çarpışmalara meydan vermiyerek kale muhasarasiyle vakit geçirmişler, kuvvet sarf etmişlerdir. Bundan sonraki on yıllık memleket tahribi zamanında — ki bu sırada Nemçeliler birkaç Türk kalesini, Ostorgom, İstolni Belgrad kalelerini, Osmanlılar da birkaç Macar kalesini (Eğri, Kanija, Yanık = *Győr*) işgal etmişler, sonra gene ellerinden çıkarmışlardır — iki rakip aynı derecede zayıf düşerek Jidva (*Zsitva*) suyunun Tuna'ya döküldüğü yerde sulh imzalamışlar (1606) ve bu sulhte

Habsburg hanedanı bir miktar arazi kaybına karşı devletler arası hukuku bakımdan kendisine bazı kazançlar sağlamıştır.

Jidva Boğazı barışıyla kapanan harb devresini, Türklerin savaşlarda edindikleri tecrübeler neticesinde daha ihtiyatlı harekete başlamasıyla uzunca bir barış takibetmiştir. Osmanlı saray adamları ve komutanları katf bir netice elde edilmediğini gördükleri harbde eski üstünlüklerini, ve devletin iç karışıklıkları, müzmin bir şekil alan iç harbler neticesi eski güvenlerini kaybederek artık bundan böyle hâdiseleri kendilerinin idare edemeyeceklerine kanaat getirmişlerdi. Fakat yeni duruma kolaylıkla intıbak ederek eskiden savaş alanında askerlerinin yaptığı manevraları şimdi kendileri müzakere masasının başında yapmağı öğrendiler. XVII. yüzyılda, artık sultan Süleyman'ın adamları gibi azametli olmıyan yeni devlet adamları, yeni tip idareciler yetişmişti; bunlar artık imparatorun temsilcileri önünde ikide bir padişahın kudretini sayıp dökmüyorlar, "her iki kudretli hükümdardan,, birinin elçileri öbürünü de saygı ile anıyor, birinci maddesi bundan böyle sultanın imparatora "oğlum,, imparatorun sultana "baba,, diyeceğini kaydeden Viyana anlaşmasına riayet ediyorlardı.

Türk devlet adamları padişahla imparator, yani "baba ile oğul,, arasında sert ihtilâflar ve harb sebepleri çıkarmaktan kaçınıyorlardı. Eskiden hiç de az raslanmıyan, açık şehirleri vurmak, pazar, panayır yerlerine baskın vermek, kalelere saldırmak gibi hareketler yerine şimdi, devlete birkaç kale, on-yirmi köy kazandırmak için uzun müzakerelere oturuyor, yıllarca, onyıllarca süren pazarlıklara girişiyorlar, silâh kuvvetinden ziyade elverişli durumlar yaratmak ve bunlardan faydalanmak yollarını araştırıyorlardı. Uzun müzakerelerle işleri onyıllarca sürdürüyorlar, Süleyman devrinin kendinden emin hükümetinin şuurlu hareketi yerine, şimdi artık köhneleşmiş bir tantana içinde, zayıf taraflarını bin bir itina ile gizliyerek, kuvvetli taraflarını titizce tebarüz ettirerek, her türlü nazari hazırlıktan mahrum, sade duygularına dayanarak, Türk dış politikasının yüzyıllarca süren daha sonraki sanat ve ustalıklarının mektebini kuruyorlardı.

Erdel'in kuvvetlendirilmesini ve kırallık Macaristanı'nın zayıflatılmasını hedef güden bu siyasi mücadele Osmanlı İmparatorluğunu hakikaten uzun ve ağır harbden daha büyük başarılarla ulaştırmıştır. Hayduşak (*Hajdusag*) ile Yedi-il'i (*het varmegyeyi*,

o zamanki Türk tâbiriyle Orta-Macar'ı, çünkü Yedi-il, Erdel ile kırallık Macaristanı arasına düşüyordu) "kırallık,, arazisinden ayırmağa böylece muvaffak olmuşlardır. Fakat başarıları muhafaza etmek ancak harb yoluyla mümkündü, onun için yetecek kadar istirahat ve hazırlıktan sonra iki hükümet kuvvetlerini yeniden ölçtüler.

Bu seferki harb beş yıl sürdü (1659 - 1664). Eski siyasi zıddiyetin çözümlenmesini iki zıt askerî mektep denemeğe kalkışmıştı. Osmanlı tarafında Köprülü Mehmet eski Türk harb sistemini yeniden ele alarak üst üste yaptığı baskınlarla düşmanı yok etmeğe çalışıyor, karşı tarafta ise Montecuccoli, harb tekniğinin Batı memleketlerinde o zamanlar moda olan usuliyile düşmanı yormağa gayret ediyordu. Bu harbin bir kahramanı vardı ki, o da bir kenarda umutsuzluk içinde çarpışan Macar, Miklos Zrinyi (Türk tarihinde: Demirkazık) idi.

Her ne kadar Türk ordusunun tazelenmiş atılganlığına karşı komakta, nazariyelerinin sıkı bağları içinde topallıyan öteki mektep güçlük çekmekte idiyse de, son gelişmelerde, iki tarafın da birbirini yenmeğe kudreti olmadığı anlaşılmakta idi. Baba oğul iki Köprülü Erdel'i çiğnemek ve birkaç Macar kalesini (Varat, Uyvar) işgal etmekle ancak mevziî bir başarı elde ettikleri gibi Montecuccoli'nin tâbiyesi de Aksu (*Raba*) yanındaki zaferiyle ancak menfi bir netice sayılabilirdi. Bu savaşlarda Osmanlıların sade akıncılıktan değil, kale harbinden de anladıkları bir meziyet olarak müşahede edilmişse de artık istilâ kudretine sahip olduklarını gösteren zayıf tarafları da meydana çıkmıştı. İki imparatorluk hanedanı arasındaki mücadele gene neticesiz kaldı ve bu durum böylece daha iki on yıl sürdü.

İki on yıl sonra, 1683-te Osmanlı İmparatorluğunun o zamanki sadrazamı Kara Mustafa, Habsburg hanedanını, bunca neticesiz savaştan sonra, en iç hisarında, Viyana'da bastırmağa devrin sultanını ikna etti. Fakat Batı hıristiyanlığı, bu hücumu kendi, yani hıristiyanlık âlemine karşı tertiplenmiş sayarak papa XI. Innocentius'un daveti üzerine yeni bir "mukaddes ittifak,, halinde toplandı. Osmanlı tahtında oturan halife, hükmü altındaki halkları nasıl "cihat, gaza,, sancağı altında topluyor idiyse "mukaddes ittifak,, da hıristiyan Avrupa'nın maddi ve mânevi kuvvetlerini hep bir hedef uğruna topluyor, müslümanlığa karşı mukaddes harb açıyordu.

Hıristiyan kavimlerin on yıl sonra artık yapılamıyacak olan bu muahhar koalisyonu, Kara Mustafa'nın hücumlarını Macarların veya Habsburg hanedanının, hattâ imparatorluğun da değil, hıristiyan birliğinin kuvvetiyle püskürtmüş ve Türklerin askerî kudretini kırmıştı.

Bu uzun ve yıpratıcı harble Osmanlı İmparatorluğu Macaristan'ı aşağı yukarı boşaltmış (1699) ve Balkanlar'a, Tuna-Sava hattı gerisine çekilmiştir.

Türklerle Macarların üç yüzyıldan fazla süren muhasaması bu hâdise üzerine sona ermiştir.

Devlet dairelerinde hayat

Macar toprağında Türk hâkimiyetinin yeniliği, fevkalâdeliği bu hâkimiyetin, ele geçirdiği yeni eyaletlere yeni din ve yeni hukuk sistemi getirmiş olmasından ileri geliyordu. Bunun içindir ki, müstakbel hayat tarzının çerçevesi ve nâzımı olmak itibariyle Osmanlı idaresi, daha önce Macar devlet teşkilâtı içerisinde yaşayanlar üzerinde, bütün öteki komşu milletlerin hâkimiyetinden daha derin bir mâna taşımakta idi. Çünkü her hangi başka bir komşu milletin hâkimiyeti esas itibariyle hıristiyan dini ve hıristiyan hukuk sistemiyle ancak küçük veya büyük ölçüde bir yabancı işgaline, yabancı hesabına vergi vermeğe ve birkaç yabancı efendinin idari faaliyet göstermesine münhasır kalırdı, halbuki Osmanlı hâkimiyeti bütün tasavvurlardan daha derin idi, gerçekten "hayatın köküne kadar,, işliyen yenilikler getirmiş, hayatı tamamiyle değiştirmişti.

İslâm dinine mensup Osmanlı devletinin hukuk sistemi Roma ve hıristiyan temelleri üzerine kurulmuş Batı'ya bağlı devletlerinden ve Macar devletinininkinden bambaşka bir sistemdi. Osmanlı devletinde mühim olan şey Türk idare birliklerinin *megye* 'il' adını taşımayıp liva veya başka bir ad taşımasında, Türk idare teşkilâtında bölge merkezinin başka, hududun başka, idareci ünvanının başka oluşu değildi; eski ve yeni memurluklarda salâhiyet dairelerinin birbirini karşılamayışı ve böylece eski memurluklar yerine şimdi hangilerininin kaim olduğu, gerekli ahvale göre hangi makama başvurulacağını bulmakta çekilen güçlük de ikinci derecede bir mesele idi. Mühim olan, memurun tamamiyle yeni, bilinmeyen esaslara göre hareket etmesi, yeni kanunlara uyararak muamele

yapması idi. Hayatın nâzımı olan hukuk ve kanun da tamamen yeni idi.

Türk kadıları ve naipleri Türk hukuku esasının, islâm şeriatının eski çağlardan ve uzak ülkelerden gelme hükümlerini o zamanlar en iyi şekilde Halep'li Şeyh İbrahim'in Multaka 'l-abhur adlı eserinde toplu bir halde buluyorlardı. Fakat hukuk ilmi der-yalarının bu birleşmesinde gayrimüslimlerin menfaatlerini ancak incecik ırmaklar temsil ediyor ve kitapta yeri olmıyan, yahut yeri olup da birkaç şekilde tefsiri mümkün bulunan ahvalde hüküm şahsi kanaate kalıyordu. Böyle hallerde kadının daha ziyade Kuran veya hadîsin "hak ve şeriata gösterilen saygı en güzel ibadettir,, veya Türklerin Budin'de kıral sarayı üstündeki mermere de kazdırdıkları "bir saatlik adalet tevzii yetmiş yıl ibadetten sevaptır,, (Evliya Çelebi, Seyahatname. VI. 227. s.) gibi çok zaman baş vurulan parçalarını hatırlıyarak bunlara uyması, yahut da dindar ihtiyarların "ehl-i zemanee,, o zamanki tâbiriyle "rind-i cihan,, olmak itibariyle takva yerine fetva ile amel eylemesi (Fr. Giese, Tevarih-i âl-i Osman. 31. s.), Allah korkusu ve adalet yerine zavahiri kurtarmağa çalışması, kara kablı kitaptan madde araması, böylece adalet yerine âdil görünmekle yetinmesi tamamıyla karakter ve keyif meselesi idi.

Yüzyıllarca önce vaz'edilmiş islâm şeriatının müslüman veya başka dinden kavimler arasında tesbit edip yüzlerce yıllık tatbikatla yerleşmiş bulunan hukuki müsavatsızlığını Osmanlı İmparatorluğunda kanunun hafifletmesi beklenirdi. Yani Osmanlı İmparatorluğunda, başka dinden kavimler üzerinde müslümanların hâkimiyet kurduğu bütün diğer devletlerde olduğu gibi, ilk islâm çağının meftunları tarafından eski çağlarda ve uzak ülkelerde yerleştirilmiş olan tek taraflı zihniyeti uzun zaman muhafaza etmek imkânsızdı; burada da şeriatın daha müsamahalı tefsirine ihtiyaç vardı. Bu tefsiri veren hükümdarın iradesi, kanundu. Kanun, şeriattaki sertliği gidermeğe çalışmakta idiye de üzerinde çok değişiklik yapamıyor, şeriatın Türk tebaasını, islâm dininde olmasa da kendi hudutları içine alması ve bu suretle tebaanın biri ötekinden daha az hakka sahip iki sınıftan terekübetmesi, birinin hâkim, öbürünün kul olması hakkındaki hükmü değiştiremiyordu.

Her yerde mer'i olan devlet kanunundan başka her eyaletin idaresine göre mahallî kanunnameler de tanzim edilmişti. Macaris-

tan'daki eyaletlerin, sancakların da böyle kanunnameleri vardı, fakat bunlar, bütün diğer mahall kanunlar gibi, umumi kanundan ancak pek az noktalarda ayrılıyordu; umumiyetle onun tatbikatını gösterirdi.

Budin'in katı zaptından sonra sultan Süleyman Macarlar arasında çıkacak dvalı işlere bakmak için Macarların kendilerinin ayrı bir başhkimleri bulunmasını, Macar kanunlarına, detlerine göre hüküm vererek eski ve yeni devri birbirine bağlıyan köprü olmasını istemişti. Fakat Macar milleti başhkiminin çok Şey vadeden bu vazifesi uzun sürmedi; sultanın bu vazifeye getirdiği nl Macar hukuk limi Werbczi çok geçmeden ölmüş ve padişah bu mevkii başka biriyle doldurmağa lüzum görmemişti. O zamandan itibaren Türk idaresi, tasarlanan bağ ve köprü olmadan çalışmış ve Macarların kendi aralarında çıkan dvalı işlerin halli de Türk makamlarına, paşa ve kadiya düşmüş, böylece yeni hukuk, Türk hukuku tam ve katı surette hüküm srmeğe başlamıştır.

* * *

Yeni merkezlerle yeni bölgeler, yeni salhiyetlerle yeni resm makamlar, yeni kanunlarla yeni kanun adamları (yeni Tanrı ve yeni din reislerinden sonra), gerçekten birdenbire, öğrenilmesi lüzumlu pek çok yenilik meydana gelmişti. Bunların hepsini birden kavramanın imknı da yoktu, hususiyle bunları usul dairesinde öğretecek hukuk bilgileri ancak memleketin yeni sahiplerine, bunların çocuklarına gösterilmekte idi, islmlık dışında kalan kimse kendisini bu bilgilerde aydınlatacak üstadı hiçbir yerde bulamazdı. Halbuki hukukun bilinmesi lüzumlu ve faydalı görünüyordu. İstilci Türklüğün soğuk tavrından ve kayıtsızlığından daha ziyade, eski halk için en iyi ve en hayırlısının, üzerine hiçbir vakit dikkat çekmeden, göze görünmeden, ses çıkarmadan, sanki yaşamıyormuş gibi gelip geçmek olduğu anlaşılıyordu. Fakat ne de olsa Osmanlı idare usullerini gene de öğrenmek lzımdı, bu bir zaruretti.

Bu lüzum ve zaruret ilkin ve daha kuvvetli Şekilde, istilci ile istilya uğrıyanın, yeni adamlar yerli halkın daha fazla temas halinde bulunduğu yerlerde, yani Türk eyalet ve bölge merkezlerinde, Türk resm makamlarının yerleşmiş olduğu kale ve Şehirlerde, ehemmiyetli gzerghlarda ve bunların asker ve ticari merhalelerinde kendini göstermişti, temas imkn ve lüzumu daha az olan yerlerde ise daha hafif duyuluyordu.

Askerî veya ticari ehemmiyetleri derecesine göre işgal zamanının en ileri gelen şehirleri şunlardı : Budin, Ostorgom, İstolni Belgrad, Solnok (*Szolnok*), Segedin (*Szeged*), Temeşvar (*Temesvar*). Türk hayatının dış şekillerini ve iç hususiyetlerini yakından tanımağa talih ilkin bu şehirler ve civarları halkını mecbur etmişti. Daha uzak köyler, etraf halkı, yani işgal sahası halkının çoğunluğu Türk hayatının esas ve teferruatıyla şehirler ve kaleler vasıtasıyla tanışıyordu.

Türk hâkimiyeti altına geçen Macaristan arazisi, Tuna - Sava hattı üzerindeki uzun üçgen, Budin'in işgalinden sonra (1541), Budin beylerbeyliği adıyla tek bir Osmanlı eyaleti haline getirildi. Bu eyalet ilk zamanlarda, gene de 1566 dan sonra, yani Türk istilâsı şöyle böyle durduğu zaman, daha küçük 16 idare bölgesine, sancak veya livaya ayrılmıştı. Budin, Segedin (1541-de teşkil olundu), Ostorgom, İstolni Belgrad, Şimontorna (*Simontornya*), Mohaç, Peçuy (*Pecs*), Kopan (*Koppány*), Szekcsö, Seksar (*Szekszard*, 1543), Hatvan (*idem*), Novigrad (*Nograd*), Sıçan (*Szecsény*), Filek (*Fülek*, 1548), Solnok (1552), Sigetvar (1566) merkezleriyle, bundan başka Mohaç'tan beri Türk işgali altında bulunan Sirem Adası Osek (*Eszek*) merkeziyle, ve yüz yıl kadar bir zamandan beri Osmanlılar elinde bulunan Semendre (*Szendrő*) geniş havalisiyle birer sancak olmuşlardı. Her bir sancak muhtelif sayıda nahiyeye ayrılmıştı. Budin sancağı 1547-de Budin, Peşte (*Pest*), Vişegrad (*Visegrad*), Keçkemet (*Kecskemet*), Novigrad, Vaç [*Vac*, 1639-da Vaç yerine Kuvin (*Keve*) geçmişti], Segedin sancağı 1570 yıllarında : Segedin, Sobotka (*Szabadku*), Baya (*Baja*), Kalaça (*Kalocsa*), Şot (*Solt*), Titel (*idem*), Baç (*Bacs*), Sombor (*Zombor*) diye sekiz nahiyeye, İstolni Belgrad sancağı : İstolni Belgrad, Pespirem (*Veszprem*), Papa, Tata (*idem*), Csesznek, Deveçer (*Devecser*), Csobanka, Sümeg, Szigliget, Sendyördy (*Szentgyörgy*), Ders, Yanık (Yanık kalesi hariç), Vajon (*Vazsony*), Tihany, Somlo, Samartin (*Szentmarton*) olmak üzere on altı nahiyeye, Şimontorna sancağı yalnız iki, Şimontorna, Ozora nahiyelerine, Filek sancağı 1577-de on nahiyeye : Filek, Rimaszombat, Balogvar, Pelsöc, Putnik (*Putnok*), Rimaszecs, Semendre (*Szendrő*, uc kalesi), Diven (*Diveny*), Murany, Csetnek ilâh. Ekseriyetle sancaklardan küçük olan kadılık, naiplik gibi bölgeler, daha ziyade adlî bölgelerdi.

Temeşvar'ın işgalinden sonra eski Macar sahasında merkezi Temeşvar olmak üzere 1552 -de ikinci bir beylerbeylik kurulmuştu

ki, bu da Temeşvar, Lipova (*Lippa*), Modava (*Moldova*), Çanad (*Csanad*), Dyula (*Gyula*) ve Yanova (*Borosjenö*) sancaklarını ihtiva etmekteydi. Köprülü'ler çağında, 1660 yıllarında bu beylerbeyliğin merkezi Yanova'ya nakledilmiş ve eyalet de geçici bir zaman için Yanova eyaleti adıyla de anılmıştır. Yanova'nın Osmanlılar elinden çıkmasıyla, 1688-den sonra eyalet merkezi gene Temeşvar olmuş ve o zamandan itibaren, tamamiyle ortadan kalkıncaya kadar (1716) eyalet buradan idare edilmiştir.

Eğri ve Kanija'nın işgalinden sonra (1596), merkezleri bu şehirler olmak üzere iki yeni beylerbeyliği teşkil olunmuştur. Eğri beylerbeyliğine Budin eyaletinden ayrılan Filek, Hatvan, Solnok, Segedin sancaklarıyla yeniden teşkil olunan Eğri sancağı, Kanija beylerbeyliğine Sigetvar, Peçuy, Şikloş (*Siklos*), Valpova (*Valpo*), Pojega (*Pozsega*) ve *Nadas*, bir de yeniden teşkil olunan Kanija sancağı katılmıştır. Yanık'ın işgalinden sonra (1597), bu kale beylerbeylik merkezi, buradaki paşa da beylerbeyi olmuştur; ancak Yanık Türklerin elinde kısa bir zaman kaldığından olacak, bu beylerbeyliğin idari teşkilâtı bilinmemektedir.

Osmanlı devrinin sonlarına doğru, Varat'ın işgalinden sonra (1660) bu kale etrafında da yeni bir beylerbeylik kurulmuştu, bunun sancakları olarak Budin'den ayrılmış Dyula ile yeniden teşkil edilmiş olan *Szentjob*, Varat sancakları kaydedilmiştir. Üç yıl sonra, o zaman (1663) işgal edilmiş olan Uyvar da beylerbeylik olarak zikredilmekte ise de bunun taksimatı da keza malûm değildir.

* *

Sancak, memleket müdafaası hizmetine tahsis edildiğinden Macar idari teşkilâtına, *megyeye* (ile) benzemekte idi. Osmanlı idari teşkilât birliği olan sancağın (Arapça adıyla *livanın*) başındaki memur kendi askerî kuvvetini Macar *megyenin* eski *comesinin* kendi *banderiumunu* bayrak demek olan İtalyancadan gelme *bandera* altında topladığı gibi gene bayrak mânasına gelen sancak altında toplardı. Fakat sancak ve öteki Osmanlı idari birlikleri tam tamına eski Macar birlikleri sahasını işgal etmiyor, hudutları eski Macar idari birlikleri hudutlarına uymuyordu. Eyaletle sancak veya *megye* coğrafi bakımdan birbirine yalnız merkez, idare merkezi sayılan kale ile bağlanıyordu. Osmanlı sancağının çekirdeğini, tıpkı *megyede* olduğu gibi, bir kale, çok

defa eskiden Macar *megyenin* merkezi olan kale teşkil ediyordu. Fakat Macar *megye*, merkezi etrafında aşağı yukarı müsavi şekilde yayıldığı, yani çoğu ahvalde merkezini ortaya aldığı halde sancağın merkezini çok defa coğrafi merkezde değil, sancağın iç kenarında bulmaktayız.

Sancağın teşkil edildiği sıralarda çok defa bu durum mevcut değildi. Türk hâkimiyetinin başlangıcında, yani sancakların teşkili zamanında, hudut boylarına düşen sancakların merkezleri Türk memleket hududu yakınlarında bulunuyordu. Fakat o zamanki Osmanlı devleti yayılma temayülünde bulunduğundan yeni yeni köyler vergi sahasına alındıkça sancağın arazisi düşman toprağına doğru genişliyor, hududu da buna göre ileri alınıyordu. Böylece meselâ Ostorgom, Sigetvar, Solnok'un işgalleri sırasında merkezleri buralar olmak üzere teşkil olunan sancaklar kale hudutlarından düşman tarafına, yani memleket hudutlarına doğru pek az yayılmışlar, fakat sancakların kuruluşundan otuz yıl sonra, 1570-te Ostorgom sancağının sahası, ta *Selmecebanya* yakınına, başka istikametten Nitra (*Nyitra*) havalisine kadar uzanmış, Sigetvar sancağı Sigetvar'ın işgalinden on beş yıl sonra bütün Medyumurye'ye (*Muraköz'e*) yayılmış, keza Solnok sancağının hududu tesisinden yirmi yıl kadar sonra (1570), ta *Nyirseg'e* ulaşmış olduğu halde sancak merkezleri olan Ostorgom, Sigetvar, Solnok hudutların çok gerisinde, sancağın iç kenarlarında kalıyordu. Bu yayılma neticesinde, hususiyle bazı hudut boyu sancaklar asli şekillerini kaybetmişler, genişledikçe genişlemişler, iç taraflarda bulunan diğer bazı sancakların ehemmiyeti ikinci dereceye düşmüş ve bu yüzden, yahut hudut değişmeleri neticesinde, ortadan kalkmışlardır. Böylece daha önceleri müstakil sancak olarak mevcut bulunan sancaklardan bazısı sonraları "Novigrad ve Sıçan,,", "Novigrad ve Hatvan,,", "Szekcsö ve Mohaç,, sancakları adıyla anılmış, yani birleştirilmişler, Peçuy sancağı Mohaç sancağına (henüz müstakil olduğu zamanlarda) karışmış olduğundan, ortadan kalkmıştır ilâh. Demek oluyor ki, bazı sancaklar, hususiyle başlangıçta birbiri yanına sıralanmış olan sancaklar, tarihi seyir neticesi ortadan silinmişler, kalanlar ise eski *megyelerden* beşini altısını içlerine alabilecek kadar büyümüşlerdir.

Sancağın iç kuruluşu, resmî vazifesi de *megyenin* devamı değildi. Sancak, memurları yüksek makamlar tarafından gönderilmiş

bir askerî teşkilâtı ve bu memurlar yerli halka sormaksızın, yalnız o yüksek makamlardan aldıkları talimata, yalnız Türk hükümet merkezinin kanun ve emirlerine göre çalışırlardı. Eski *megye* "üyelerinin,, asılların, hıristiyan kilise adamlarının sancak işlerinin yürütülmesinde hiç sözleri yoktu, yani "asillik *megyesinin,, yerine yabancı, yeni yapılı bir heyet geçmiş bulunuyordu.*

* * *

Eyaletin başındaki, askerî rütbe taşıyan memur, Türkçe adıyla beylerbeyi, Arapça-Farsça adıyla mir-i miran (daha sonra vali) hep paşa rütbesini ve paşa ünvanını taşır ve muayyen bir zaman için verilen beylerbeylik vazifesi sona ererek hizmet dışına çıktığı veya başka bir sıfatla vazife aldığı zaman da bu ünvanı muhafaza ederdi. (Beylerbeyi adından anlaşılacağı üzere beylerbeylik rütbesi ve sancakların beylerbeylik altında toplanışı sonradan, daha yeni zamanlarda olmuştur; bey ve sancak beyi beylerbeylikten eskidir. Bu gelişme Türklerin Macaristan'ı istilâsından önce vuku bulmuştur ve bu teşkilât burada artık bu şekliyle görülmüştür.) Budin'in ilk valisi Süleyman paşaya demin söylediğimiz iki ünvandan başka vezir ünvanı da verilmişti ki, beylerbeyiler için bu o zamanlar nadir bir tevcihti ve ancak padişahların kızlarını veya kız kardeşlerini alanlara, damatlar gibi müstesna şahsiyetlere, beylerbeylikten üstün bir taltif olsun diye verilirdi. Daha sonra, XVI. yüzyılın sonlarında bu rütbe Budin paşalarının daha sık, 1623-ten itibaren de daimî rütbeleri haline geldi ve Budin paşaları bu rütbeleriyle diğer Macar eyaletleri ve Bosna eyaleti üzerinde de hâkim bir duruma girdiler.

Macaristan'daki diğer beylerbeyliklerin başında bulunanlar başlangıçtan itibaren paşa ünvanını taşımakta idilerse de vezir rütbesi bunlardan da ancak en seçkinlerine verilmiştir. Türkiye'de rütbelerin umumiyetle değerlerinin düştüğü XVII. yüzyılda vezir rütbesi bütün paşalara verilmiş, gitgide ehemmiyetli sancakların başında bulunanlar, tanınmış sancak beyleri de bu rütbeye nail olmuşlardır; devrin sonlarına doğru, meselâ İstolni Belgrad sancak beyi hep vezir rütbeli paşa idi.

İmparatorluk merkezinden taşra eyaletlerinin idaresi başına gönderilen valiler aşağı yukarı aynı tarzda yetişmekte idiler. Bunlar askerî terbiyeyi muhtelif askerlik müesseselerinde, saray-

larda, bilhassa Galata ve Edirne saraylarında alırlar, bunu tamamlayacak olan tatbikat bilgilerini en yüksek sarayda, İstanbul'daki padişah sarayında edinirlerdi. Bu adamlar önlerinde, kapıcılıktan başlıyan ve kabiliyetlerine, hele son zamanlarda akrabalığa dayanarak yükselmiş, çeşitli mevkiiler almış misaller görüyorlardı. Rivayete göre Macar aslından olup evvelce Diyarbakır ve Bağdat'ta bulunmuş olan ilk Budin beylerbeyi Süleyman paşa gibi, onun halefleri ve aynı derecedeki devlet adamları da imparatorluğun başka merkezlerinde vazife görmüş, üç-dört bin kilometrelik mesafeler dolaşmış kimselerdi. Bunların eski, şöhretli seyyahlardan farkları, daha az görmüş olmalarında değil, gördüklerini, intibalarını yazıya dökmemiş bulunmalarında idi. Bu idareciler muhtelif yerlerdeki vazifelerinde çeşitli milletten insanlar tanımışlar, canlarını çok defa tehlikeye komuşlar ve oralarda edindikleri tecrübelerle efendilerini burada, başka bir âleme mensup insanlara, imparatorluğun nazik batı uclarındaki rakıplere, Macara ve Almanya, Flamanca ve İspanyola karşı temsil etmek üzere nihayet buralara gelmişlerdi. Yazık ki, bu çok görüp geçirmiş, binlerce insanın sözlerini ve hareketlerini — bunlara dayanarak her birini değerine göre vasıflandırabilecek derecede — bilmiyoruz ve böylece en seçkinlerinin bile gözümüzün önünden, tıpkı resimli Acem kitaplarında, şahnamelerdeki kahramanlar gibi, her biri tepeden tırnağa yaldızlar içinde, fakat şahsiyetsiz birer kalıp halinde, soğuk ve dimdik görünen silik renkler içinde geçmelerine mâni olamıyoruz.

Osmanlı padişahlarının Macaristan'daki valileri arasında nispeten daha vazih şahsiyet sahibi olanlar yabancılarla müzakerelerde bulunmuş ve bu suretle yabancıların o zamanki yazılarında zikri geçmiş olan kimselerdir.

Macar topraklarında, bu uzak uclarda, devletler arası müzakerelere çok defa vesile zuhur etmiştir. Buradaki paşaların diplomatik faaliyetlerde de bulunmalarını ve devlet menfaatlerini buldukları merkezlerden doğrudan doğruya temsil eylemelerini Osmanlı sarayı ve padişah kendisi isterdi. Gerçi adamlarının sadakatına güvenemiyen padişahlar uzaklardaki valilerine geniş salâhiyet vermeyi pek istemez idiyeler de, batı uclarda muhafızlık eden Budin paşalarının vazife ve salâhiyetlerini diplomatik sahaya da teşmil etmişlerdi. Kırallık Macaristanı'na, yani Habsburg hanedanı memleketlerine, İstanbul'ca uzun zaman hakır görülmüş

Nemçeye göz kulak olmak, inhitatı sırasında, belki de inhitatı yüzünden sempati kazanmış olan Venedik'in, sonra Lehistan'ın ve nihayet zaman zaman şüpheli tavırlar takınan tâbi memleketin, Erdel'in hareketlerini dikkatle takibetmek ve bu devlet mümessilleriyle zaman zaman müzakerelere girişmek de Budin paşalarına verilmiş vazifelerdendi. Bu çeşit müzakerelerin esas konusunu hudut ihtilâfları, Türk tebaasının, bilhassa tacirlerin şikâyetleri ve hele en ziyade İstanbul'a gönderilecek vergi meselesi teşkil ederdi ve bunlarda hâkim olan hava kuvveté dayanırdı. Türkler, "ülkeler fetheden," sultanın emirlerine sıkı sıkıya bağlanarak her zaman kılıç hakkından ve fatihlik sıfatından bahseder ve yalnız Erdel'le Macaristan'a değil, Lehistan'a da "padişahın diğer memleketleri," göziyle bakarak, halli imkânsız görünen durumlarda *ultima ratio* olarak padişahın korkunç öfkesiyle, muharebe ile, Tatarla tehdide geçerlerdi.

Macar kırallarına karşı tahaddüs eden meseleler, kuvvet şartları ve doğrudan doğruya komşuluk durumu dolayısıyla Budin paşalarının en çetin meselelerini teşkil ederdi. Çünkü onların "Beç kırالی," diye andıkları zat çok geçmeden imparator, yani padişahla aynı rütbede bir hükümdar olmuştu ve bir zamanlar yüklendiği vergi, bilhassa onun saçakları, yani hediyeler, kendisine gittikçe daha ağır gelen bir hakaret halini almıştı. Parlak kariyerlerine cellâdın son vereceği önceden bilinen yabancı kölelere, hattâ hadım Habeşlilere bile muayyen zamanlarda armağanlar göndermek mecburiyeti, kendisi de "divinus ve augustus," bir imparator olan barok devri Habsburg imparatoruna çok ağır geliyordu. "Beç kırالی," için olduğu kadar Budin paşası için de aynı derecede zor olan bu durum birçok düşmanca muhabereye sebep oluyor, "hediye var mı, yok mu?," meselesi Budin paşalarına hayli üzüntü veriyordu, çünkü bunlardan birinin dediği gibi, kendileri de başlarının elden gideceğinden korkuyorlardı. Jidva Boğazı barışında (1606) çetin pazarlıklardan sonra "Beç kiralının," vergi mükellefiyeti kalkmış ve bu mesele paşalarla hükümdarlar arasındaki muhaberenin mevzuu olmaktan çıkmış idiyse de, bunun yerini bir sürü mesele almıştı. Çoğalmış olan hudut münazaaları, iki tarafa vergi veren köylerin meselesi, Türk topraklarında yaşayan Macar asıladelerinin yeniden ortaya atılmış olan vergi muafiyeti işi, zaman zaman faaliyeti artan iki devlet arasındaki ticaretle ilgili ihtilâfların mü-

nakaşası hep paşalara yükleniyordu. 1606 Jidva Boğazı barışı, 1615 ve 1616 Viyana muahedesi, 1618 Komaran (*Komarom*), 1625 Dyarmat (*Hidasgyarmat*) ve 1627 Sön (*Szöny*) anlaşmaları hep bu kabll anlaşmalar olup Türk tarafından Budin paşalarının haberleşmeleri ve uzun müzakerelerden sonra imza olunmuşlardır.

Karşılıklı müzakerelerde, hele bunlar dışarıda, yabancı memleket toprağında cereyan ettiği zaman, Türklerin tavırlarında yabancılık göze çarpıyordu. Esas itibariyle zengin olan tecrübelerini ve insan tanıma kabiliyetlerini dış memleketlere giderek inkişaf ettirmedikleri için kimi acemice hareket eder, kimi de acemiliğini belli etmemek için kibirli, sert bir tavır takınırdı. Bu sebepten Türkler müzakerelerin kendi topraklarında, Türk muhitinde yapılmasını daha memnunlukla karşılamakta idiler. Fakat siyasi kabiliyet bakımından rakîplerinden, komşu devletler murahaslarından geri kalmıyorlardı ve kültürleri her ne kadar başka temele dayansa da bilgi cihetinden geri değillerdi. Padişahın idaresi batı uclarının imparatorluğun en nazik noktası olduğunu biliyor ve buraya en seçkin adamlarını gönderiyordu. Bu adamlar görmüş geçirmiş kimseler oluşları ve aldıkları talimata dikkatle sadakat göstermeleri sayesinde güçlükleri yenmekte, işleri halletmekte idiler.

Hele iç işlerindeki yazılı muamelelerde hiçbir kararsızlıkları görülüyor, bu sahada başlangıçtan beri ustalıkla çalışıyorlardı. Bu batı uclarında Doğu'lu bir padişahı temsil etme rolüne kendilerini çabucak alıştırmışlar, bu hususta mükemmel kabiliyet göstermişler, aynı zamanda kâh bir Doğu padişahının valisi olarak görünmüşler, kâh Batı adamlarına benzemeğe gayret etmişlerdir. XVI. yüzyılın ortalarında Toygun paşa ve daha bazıları adlarının veya imzalarının (pençelerinin) yanına "muzaffer daima," sözünü yazarlardı. Bu âdetten onları ayrı bir emirle menetmek icabeylemişti, çünkü Bizans kayserlerinin $\nu\alpha\kappa\tau\eta\varsigma \ \acute{\alpha}\epsilon\iota$ unvanının tercümesi olan bu sıfatı padişahlar ancak kendilerine inhisar ettirmişlerdi. Sokullu Mustafa, Budin Türklerinin en seçkini, ailesi Osmanlı Türklüğüne tam on dokuz namlı asker, paşa, vezir ve devlet adamı, yirminci olarak da ana tarafından devrin en sivrilmiş tarihçisini, Peçevi'yi vermiş olan bu Boşnak köylü çocuğu Matyas Korvin'in paytahtında, bundan başka daha on yedi yerde, İstolni Belgrad'ta, Novigrad'ta, Cankurtaran'da (*Adony* yanında), Pakşa'da (*Paks'ta*), Mohaç'ta, Sigetvar'da ilâh. on iki yıl içerisinde

pek çok bina, islâm kültür müessesesi vücuda getirmiş ve rönesansa aşılınmış bir Balkanlı olarak kendi hal tercümesini yazdırmıştı. Sokullu kendini büyük bir bey, bir hükümdar hissediyordu ; Budin'e yeni geldiği zaman mektuplarına : "Ben, Mustafa paşa...." diye başlıyor, fakat birkaç ay sonra kendisi hakkında çokluk işaretini kullanırsa daha büyük olacağını öğrenerek, kiral mektuplarında gördüğü gibi, kendi padişahından daha kibar bir şekilde — onlar birlik birinci şahısla yazarlardı—, " Biz, Mustafa paşa. . . " diye yazıyordu (S. Takats - F. Eckhart - Gy. Szekfü, A budai basak magyar nyelvü levelezese [Budin paşalarının Macarca muhaberatı]. 22 - 23. s.).

Efendilerinin kudretini ve bu sayede kendi şahıs ve mevkilerinin yüksekliğini göstermeyi umumiyetle hepsi iyi biliyordu. Kalaylı Koz Ali paşa bir zamanlar sultan Süleyman'ın dediği : "Budin kalesi benimdir, Macar milleti ise Budin kalesine bağlıdır," sözüne dayanarak 1583-te : "Bütün Macaristan'ın kanunen Budin kalesine bağlı olması lâzım geldiğini, çünkü eskiden de Budin'e bağlı," olduğunu iddia ediyordu. 1587-de Sinan paşa, karşısına üniforma ile, kılıç kuşanmış, gösterişli bir kılıkla çıkan Alman imparatorunun elçisi Ferenc Jurkovit'in kılıcını kırdırtmıştı, çünkü Budin'de divan padişahındı ve padişah divanına elçi kılıçla giremezdi. Bu kudretlerine güvenme duygusu paşalarda o derecede idi ki, kırılma elçi göndermezler, bunu kendileri için bir tenezzül sayarlar, ona gidecek mektubu olsa olsa bir çavuşla gönderirlerdi. Yalnız bu çavuş için önce başka bir çavuş vasıtasıyla itimat mektubu istenirdi, çünkü usul ve sultanın kudreti bunu icabettirirdi. Kendi efendilerinin "denizlerden bu yanda ve denizlerden öte yanda," ne büyük hükmü olduğunu kaydetmeyi hiç ihmal etmezler ve Viyanalılar şevketli padişahı sade sultan diye anacak olsalar buna şiddetle itiraz ederlerdi (çünkü " sultan „ unvanı onlarda artık değerini kaybetmiş bir sözdü, alelade ağalar da birbirlerine "devletli sultanım," diye hitabederlerdi), ve kendilerinin, o büyük efendinin ne kadar ilerigelen kulları olduklarını her fırsatta duyururlardı. 1627-de Murtaza, o zamanki Budin paşası, Miklos Eszterhazy'nin (*nadorun*) elçisine "Osmanlı ülkesinde benim derecemde daha iki kişi vardır," diye övünmüştü.

Macar kırılma ve Erdel beyi kendilerine sık sık elçiler gönderirlerdi, sonraları Budin'de daimî mümessil de bulundurmuştu baş-

lamışlardı. Paşalar önce bu çok elçi gidiş gelişinden casusluk sezerek kuşkullanmışlardı, fakat zamanla alışmışlar, ses çıkarmaz, hattâ azametli bir tavırla bunu kabul eder, elçinin kendi rütbelelerine münasip biri olması şartıyla onu bekler olmuşlardı. Böyle bir elçi gelişinde parlak bir merasim ve debdebe ile bütün kale muhafızlarıyla alay tertibederler, hattâ daha uzaklardaki kuvvetleri de Budin'e getirirlerdi. Yapılan bu merasim elçinin şerefine değil, gençlik çağlarında sarayda sultanın maiyetinde hizmet ederlerken bin zorlukla ve haylı gecikmelerle toplanan ücretlerin—parlak urbalar giymiş saray adamları önünde ve çağrılan yabancı elçilerin gözlerini kamaştırmak maksadiyle—gürültülü sahneler içinde dağılışı sırasında gördükleri gibi, sırf kendi kudret ve nüfuzlarını göstermek içindi.

Budin paşalarının bu çeşit temaslarında ne derece kudret ve mevki iddiası bulunduğunu 1590-da geçen Kreckwitz elçiliğinin kabul merasimi çok iyi aksettirir. Gösterişli Macar kıyafetleriyle Budin'e gelen imparator elçisine ve çok sayıdaki maiyetine karşı Budin paşası Sofu Sinan daha büyük bir tantana ile cevap vermişti. Paşa, elçilik heyetini kabul için zâbit ve askerlerini karşı çıkarmış, fakat kendisi makamında kalmıştı. Sinan paşa sefiri Tuna kıyısındaki konağının, duvarları nefis seccadelerle süslü, yerleri baştan başa halılarla döşeli geniş bir salonda beklemişti. Elçi içeri girdiği zaman paşa geniş bir sedirde oturmakta idi ve ancak elçi salonda ona karşı ilerlerken ayağa kalkarak karşılamış, sonra misafirini sedirin karşısına konmuş, üzeri kadife kaplı küçük bir koltuğa oturtmuştu. İlk nezaket sözlerinden sonra elçi efendisinin yazdığı mektubu paşaya verdiği zaman paşa bunu öpmüş, başına komuş, sonra okuması için kâtibine vermişti. Müzakere tercüman vasıtasıyla cereyan etmişti, bu da yalnız iki tarafın birbirinin dilini bilmediklerinden değil, usul ve âdap icabı idi; yabancı devletler elçileri İstanbul'da da bu şekilde kabul olunurdu.

Bu müzakerelerin cereyan tarzında, yeni ve zor başa çıkılır bir unsurla, aldatma ve yanlış yola sevk etme unsuru ile karşılaşmakta idi. Bu onlarda başka yerde görüldüğünden çok daha fazla esas teşkil etmekte ve asıl garibi, zayıf tarafın değil kuvvetli tarafın, yani Budin paşalarının silâhı bulunmaktaydı. Büyük bir merasimle girişilen başlangıçtan, karşı tarafın mümessillerini yüzlerine karşı bir iyi methettikten sonra uzun görüş-

melerle, elli çeşit yemek bulunan ziyafetlerde süslü, dolambaçlı sözlerle avutarak işi yazılı anlaşmaya dökmek için ellerinden geleni yaparlardı; o kadar ki, elçiler bir netice alamamaktan, onları yollayanlar da faydasız haberler salıp durmaktan bıkip usanarak müzakereleri yüzüstü bırakır ve çok defa, başlangıçta kabul edilemez saydıkları duruma razı olurlardı.

Anlaşılan Osmanlı Türkleri bu muamelelerinde cetlerinden kalma bir usul takibetmeyip başkalarından, samimî olmıyan bazı eski kültürlü milletlerden, herhalde Acemlerden geçme bir usul gütmekte idiler. Nitekim bu muamelenin iyi ve yerinde olduğuna dair kendilerinden Acemce sözler duyulurdu :

آسایش دو کینی تفسیر این دو حرف است
با دوستان تطف با دشمنان مدارا.

Yani, 'iki memleket arasında barışı sağlıyan iki bilginin anahtarı, dostlara karşı hulûskârlık, düşmana karşı müdaradır'. Bu Acem beytinde câlilik, sahtelik, kandırma mânasına kullanılan müdarayı kalender ruhlu Âşık Paşa-zade (Tarih. 234. s.) Türkçe bir beyitle kendisine hitaben şöyle ifade eder :

عاشق مدارا خوشدر یرنده
مدارادر اوران دشمنی یره.

Bu unsur diğer Acem kültür tesirleriyle birlikte zamanla Osmanlı İmparatorluğuna pek ziyade işlemiştir ve kudretli padişah, sultan Süleyman bile, Macar başşehrini müdara ile hükmü altına aldıktan sonra, düşmana karşı hep oyalama ile, müdara ile hareket etmesi için Budin paşasının dikkatini çekmişti.

Kendi iç işlerinde, yabancılara teması icabettirmiyen, sade iktidar merkezine hesap vermeğe mecbur oldukları işlerde idari faaliyetlerinin hakiki sahasındaki hareketleri her zaman açık ve kati idi. Bu sahada her şeyden önce askerdiler; Macaristan'daki bütün Türk kalelerinin kumandanları ve ordu erkânı, 1546-ya ait inanılır resmî kaynağa, Osmanlı asker ücretlerine dair olan kayıtlara göre sayısı 10200-ü bulan orduyu ellerinde tutmakta idiler. Kendilerine verilen başvazife bu ordunun idamesi ve inzibatının temini idi, bu maksatla kıtaları teftiş etmek üzere çok zaman onları ayaklarına getirirler, teçhizatı kontrol için uc kaleleri görmeğe giderlerdi. Vakitlerinin çoğu yollarda, çadır

altında ve başka başka kalelerde geçirdi. Paşa genç, dinç bir adamsa merkezdeki eğlencelerine de askerlikle ilgili şeyler karıştırır, meselâ tatbikat için Peşte, Kele Ovası (*Kelenföld*), Can-bek (*Zsambek*) kırlarına gider, Vaç taraflarına tavşan avına çıkar, cirit oyunu için Peşte çayırlarına veya Eski-Budin (*Obuda*) çiftliklerine, Budin'deki yukarı ılıcalarda yaptırılan Baruthane hisarına veya Bunarhisar'a giderdi ki, bunların her biri birer küçük manevra, idman, nişan talimi, askerî teftiştii. O zamanki Macar halk şairlerinden biri Kalaylı Koz Ali paşayı şöyle tercüme edebilecek şu sözlerler övmüştür :

Gördüm Ali paşayı : Eski-Budin yönünde
Uzunca bir sırtığı diktirmişti ovaya,
Kocaman bir yuvarlak da geçirmiş ucuna :
Dört nala at sürerken ok atıyor oraya.

Fakat paşalar sade askerî işleri idare ve teftiş yetkisine sahip olmakla kalmazlar, imparatorluk içinde hemen en son zamanlara kadar olduğu gibi, bütün idare işlerini askerî esaslara göre yürütürler, resmî hayatın her koluna tesir icra ederlerdi. Nüfuzları, hiç olmazsa geçici olarak, din hizmetindekilere de şâmildi; vazifesinin ehli olmadığını görürlerse imamı, müezzini, papazı işinden atabilir, suçlu olduğunu anladığını şiddetle cezalandırabilirdi. Mahkeme işlerine de karışır, kadıya akıl öğretir, kanunu izah ederler ve kadılık makamı açılacak olursa onu muvakkat bir zaman için kendileri işgal ederlerdi. Kadılar hakkında hüküm vermeğe de yetkili idiler. Hatvan kadısı, *nador* Miklos Eszterhazy'nin elçisi sıfatiyle Budin'de bulunan Gaspar Tassi'yi birkaç kere evinde rahatsız ettiği zaman, Tassi'nin şikâyeti üzerine Murtaza paşa divansız, meşveretsiz, şahit dinlemeğe, ifade almağa lüzum görmeden kadının tabanına elli değnek vurdurmuş ve cezanın tatbikında bizzat hazır bulunarak Allaha hamd için çektiği tespihiyle vuruşları saymıştı (F. Salamon, *Ket magyar diplomata* [İki Macar diplomati]. 212. s.).

Paşaların nüfuzu bir "bey,, nüfuzuna yakındı ve bu hal Osmanlı İmparatorluğunda — diğer birçok islâm devletinde olduğu gibi — merkezî hükümeti inhilâle götürmemişse sebebi bu adamların idare başında hep kısa zaman kalmalarıdır. İmparatorluğun bazı yerlerinde daha XVI. yüzyılda nüfuzlarını icabında padişaha

karşı bile savunmağa ve istiklâllerini ilâna hazırlanan oligarkha ailelerin türemekte olduğuna dair deliller mevcuttur. Fakat Osmanlı hanedanı kendinden önce gelmiş geçmiş islâm hanedanlarının başlarına gelenlerden ibret almış ve kendi varlığını sade çöllerde kalmış mabet harabeleri hatırlatmasın diye, zaman zaman bu oligarkha aileleri bastırmış veya ortadan kaldırmış, sonra da böylelerinin teşekkülünü önlemek için valilerinin bir yerde kalmasını pek kısa zamanlara inhisar ettirmişti. Budin valilerinin o kadar sık değiştirilmesi iki devlet arasında mahzurlu durum yarattığından bu hale nihayet verilmesini kıralcılar kendileri istemişlerdi. Osmanlı padişahları 145 yıl içinde, meselâ Budin'e vali olarak 99 defada 75 adam göndermişler, buradaki hizmeti elverişli görülenlerin hizmet müddetlerini her yıl birer mukarrername ile uzatmışlar veya bunları bir müddet için başka yere nakletmişler ve daha sonra yeniden Budin'e göndermişlerdir. Bu 99 defada tâyin olunmuş Budin paşalarına ortalama bir buçuk yıllık bir idare zamanı düşmektedir ki, bunların içinde 48-i bundan kısa bir zamanla yetinmek zorunda kalmıştı; bu sonuncular eyalet hayatında kendilerinden bir iz veya nam bile bırakmadan gelip geçmişlerdir. Diğer sekiz-onu valilik makamına da oturamamışlar, yol hazırlıkları arasında gelen bir emirle başka yere tâyin edilmişlerdi. Bu hal en ziyade imparatorluk içinde karışıklıkların çoğaldığı, gailenin arttığı ve işe yarıyacak adamların kıtlaştığı XVII. yüzyılda görülmüştü.

Yerlerini böyle durmadan değiştirmek zorunda olan valilerin, tanımadıkları, her zaman yenileşen şartlar içinde gittikleri yerlerde sadık adamlarının yardımına dayanabilmek için maiyetlerini beraberlerinde götürmeleri de tabii idi. Bu maiyetler efendileriyle birlikte eyaletten eyalete göç eden, efendileriyle birlikte yükselen veya düşen, uzak diyarlardan toplanmış insanlardan, hayvanlardan, bendelerden, atlardan, köpeklerden teşekkül ederdi. Bu bendeler, Arap kabtle reislerinin etrafındaki mevlâlar gibi, kendileri için yaşamayıp hep başkası, bir efendi, bir paşa için yaşayan kimseler, paşanın eshabı, adamları idi; hep onunla giderler, en yabancı yerleri bile paşa için kendi evi haline getirirlerdi. Paşanın konak halkını bunlar teşkil ederdi.

Bu konak halkı, sık sık değişmesinden başka esasen de karışık, gösterişli, fakat girift teşkilâtiyle gelişmiş Doğu kültürünün, Türklüğün de beslendiği kültürün birçok damgasını taşıyan bu

maiyet, yabancı göze tamamiyle anlaşılmas görünürdü. İlk bakışta her biri başka kılıkta, başka vazifede bir sürü insan kalabalığı göze çarpardı. Kaynaşmaları içinde de ahenkli, renk renk bir kalabalık: çavuşlar, teşrifatçı, kapıcı, saraya, asitane-i saadete gönderilecek elçiler... vardı. Paşa, kendini temsil etmesi ve entrikalara karşı şerefini koruması, münasebetlerini idame eylemesi için sarayda "pây-ı devlette," ayrı bir adam bulundurur, bu adam, paşanın hizmet müddeti bitince ona başka bir vazife temin ederdi. Bundan başka yabancı saraylara, taşradaki kalelere, oralardaki sancak beylerine gönderilecek ulaklar, irtibat memurları ilâh. vardı. Bunların hepsi de her ne kadar mektep görmüş, okumuş adamlar değillerdiyse de itaatli, mazbut, mektep terbiyesiyle resmîleşmemiş sert karakterli kimselerdi ve Türk şartlarına göre, çeşitli rütbe ve ünvanlarla eyaletin idare işlerinde vazifelendirilebilecek kabiliyette idiler.

Yüksek idare işlerinin yönetiminde paşa bir müşavere heyetinin yardımına baş vururdu. Bu eski bir âdet ve idare işlerinde yazılı usuldü. Hasan Kâfi'nin de nasihatnamesinde söylediği gibi, tam adam ancak kendisi akıllı olmakla beraber gene de meşveret eden adamdır, çünkü meşveret etmeyen kimse akıllı da olsa ancak yarım adamdır, hele bir de akıllı değilse o zaman sıfırdır. Bu müşavere heyeti, yani paşanın divanı, eyaletleri, İstanbul'daki hükümet büyük imparatorluğu nasıl idare ediyorsa, tamamiyle aynı şartlar dahilinde idare ederdi. Eyalet merkezleri İstanbul'daki hükümet merkezine, ilerigelen bazı idare adamlarının, teşkilât erkânının adlandırılmaları bakımından da benzerdi. Paşanın (vezir, beylerbeyi) vazifesi İstanbul'daki sadrazamın vazifesine, eyalet başkadısının vazifesi kazaskerinkine, defterdarınki merkez defterdarının vazifesine, eyalet başmüftüsünün vazifesi şeyhülislâminkine, başkâtibininki nişancının vazifesine uymakta idi. Birbirine muvazi çalışmalarında taşra teşkilâtı kendilerinden 40—50 günlük uzaklıkta da olsa tıpkı İstanbul'daki devlet daireleri gibi iş görür, Budin'den ancak aylarca yolculukla varılabilecek Bağdat'ta, Erzurum'da, Şam'da aynı daireler aynı tarzda çalışırdı. Aynı tarzda yetişmiş memurlar işlerini aynı şekilde, aynı esaslar dairesinde görürler, yazılarını Erzurum'da veya Budin'de aynı kelime ve tâbirlerle kaleme alırlar ve böylece imparatorluğa siyasi ve askerî sahalardaki sayısız başarılarından daha şerefli ve faydalı hizmetler

sağlardı ki, bu hal o zamanki, tarafsız olmıyan telâkkilerin yanlış olarak vasıflandırdıkları gibi barbar bir Doğu devleti olan Osmanlı İmparatorluğunun, aynı telâkkilere göre daha iyi teşkilâtlandırılmış sanılan Avrupa'nın ortasında tam bir buçuk yüzyıl mevcudiyetini muhafaza edebilmiş olmasındaki sırrı da izah etmektedir.

Eyaletlerin yüksek idaresi divan ve paşalar etrafındaki memurlar tarafından yönetilmekte idiyse de halk her günkü hayatında bunlarla değil, birçok aşağı rütbeli memurla, birtakımı eminler, ... başlarla temas halinde bulunurdu. İşlerin tatbikatı, teferruatın yürütülmesi ve murakabesi hayatın her kolunda bir emine veya bir ... başıya tevdi edilmişti. İşini takibeden bir kimse çok yerde bunlarla karşılaşırdı. Budin, Segedin, Solnok ve saire gibi nehir kıyısı şehirlerdeki köprülerden geçeceklerden köprü emini köprü parası, nehir geçitlerinde ve iskelelerde iskele emini iskele parası alır, kara gümrüklerinde gümrük emini veya Macarca *vam* 'gümrük' sözünden gelme *vamcı*, geçen malın gümrüğünü toplar; cizye hesabını cizye emini, hazineye ait kiralaraın hesabını mukataa emini görür, beylik mutfaka giden erzakı mutfak emini, yakacak odunu odun emini teslim alır, müstahfaz için gelen arpadan arpa emini mesul olur ve başkalarından hesap sorardı. Türk askerî kuvveti bulunan şehirlerde şehir halkına ait işlerin idaresi şehir eminine verilmişti; o da şehir kethüdasının yardımıyla bu işi görürdü.

Eminliğe benzer bir rütbe ve salâhiyetle birtakım ... başlar vardı; meselâ pazarbaşı pazarların intizamına, ölçü, ayar ve paraların tamlığına, subaşı, ceza salâhiyetini de haiz olarak, umumi asayişe bakardı ilâh. Eminlerle ... başlar işlerinin doğru hesabını verebilmek için ayrı defterler tutar, makbuz, ilmühaber verirlerdi. Teslimatlar hemen her yerde birkaç kişi, hattâ aynı iş için üç-dört memur tarafından kontrol edilir, makbuz kesilirdi ve meselâ paşa konağında bu işle vazifelendirilmiş olanlara, ta "para sayıcıya,, ve "kara su pişirici = kahveciye,, kadar ya aracılık yaptı diye veya, salâhiyet çevreleri tam olarak belli edilmiş olmadığından ve aynı işe ait muamelede başka başka kimseler hak iddia ettiklerinden, birçoklarına para yedirmek icabederdi.

Macar topraklarındaki bu memurlar hep yabancı oldukları gibi Türk idaresinin istilâcı ve yabancı kalmış olan karakteri icabı sonraları da, Türk hâkimiyetinin sonuna kadar yeniden

gelen yabancılardan, bilhassa Balkanlılardan ikmal edilirdi. Yerlilerden bu heyete dahil olan pek azdı; sadece tektük Macar dönmesinden, şehir ve köylerdeki muhtarlardan ibaretti. Ortaçağ Macar hayatının idarecilerinden yalnız, şehir veya köylerinde Türklerin daimî oturup oturmadıklarına göre, eski salâhiyetlerini az veya çok muhafaza etmekte olan muhtarlar kalmıştı.

Macaristan'daki Türk eyaletlerinin şehirleri, içlerinde daimî Türk kuvveti bulunup bulunmadığına göre istilâcı hükümetle daha sıkı veya daha gevşek münasebet tesis ederlerdi. Türk kıtalarının ve resmî makamlarının bulunmadığı *Czegled*, *Körös*, *Keçke-met*, *Debreçin* (*Debrecen*) şehirleriyle, haddizatında panayır kurma hakkına sahip birer büyük köy olan *Ostörgom* sancağı kasabalarında ve memleketin başka yerlerindeki şehir adını taşıyan birçok büyük köylerde, doğrudan doğruya ve devamlı olarak işgal edilmemiş yerlerde, hele kışın, aylarca hiçbir Türk görünmezdi, bu sayede *commune* muhtariyeti eskisi kalırdı, buna karşılık meselâ *Budin*, *Peşte*, *Segedin* gibi daimî Türk askerî kuvvetinin ve Türk makamlarının yerleşmiş olduğu mahallerde *commune* hayatı da doğrudan doğruya Türk idaresi altına girmişti.

Macar *varosuna* (*varos* oku: varoş=şehir) Macar idare sisteminden kalma iskân ve idare birliği olarak Türkler de kendi dillerinde "varoş," derlerdi. Türklerin "varoşu," Macar *varos* kelimesinin Macarcadaki sözlük karşılığıyla, yani "şehirle," müsavî değildi. Eski Türk telâkkisine uygun Türk şehirde esas vasıf, içinde vali ve kadı bulunması idi, yani devlet otoritesi vasıtasız olarak temsil olunur, şehir işlerini devlet doğrudan doğruya idare ederdi. Başka tâbirle Türk şehir, Macar *varos* mânasında bir idare birliği değildi. Macar *varosu* şehrin aksine olarak, seçilmiş memurlarıyla kendini idare eden, muhtariyeti haiz bir birlikti ki, böyle bir teşekkül Türk devlet teşkilâtında, başşehirde ve en büyük taşra şehirlerinde bile o zamanlar henüz tamamiyle meçhul bir idare şekli idi. Türk "varoşu," Türk ve Macar şehir telâkkisinin Macaristan'da meydana gelmiş bir telifi idi, nitekim "varoş," kelimesi bu yeni mefhumun ismi olarak Macarcadan Türkçeye geçmişti.

Türk idaresi ortaçağ Macar idaresindeki *commune* teşkilâtının uzuvlarını, Macar *varos* muhtariyet çerçevesini, yer yer bir müddet için, veya bazı yerlerde muayyen hususlarda sonuna kadar olduğu gibi bırakmıştır. "Varoş," biro = (ş) < Macarca *biro* 'muhtar'),

eşküt (اشقوت < M. *esküdt* 'juré'), tanaç (طناج < M. *tanacs* 'encümen'), törvén (تورون < M. *törveny* 'müşavere')—ki bu kelimeler delâlet ettikleri mânalarıyla o zamanki Türk diline de girmişlerdir — faal teşkilât uzvu olarak Türk devrinde de hayatta kalmışlardır, fakat bu uzuvların vazife ve salâhiyet çevreleri değişmiş, sade icra vasıtası haline gelmişler, her şeyde Türk askerî makamlarının emirlerine uymuşlardır. *Commune* muhtariyet çerçevesi esaslı surette daralmış, bu çerçeve artık Türk muhteviyatıyla dolmuştur.

Türk sisteminde *commune* hayatı ve *commune* teşkilâtı vahdetli bir esasa dayanmıyor, kavim veya dil esasına da değil, din esasına üzerine kurulmuş bulunuyordu. Türkler halkı Macar, Sırp, Yahudi, Türk ve saire olarak kavimlere veya dillere göre değil, müslüman, gâvur, ortodoks, musevi ilâh. olarak ayırıyor ve kendilerine de Türk değil müslüman diyorlardı; Türk sözünü, aşağılık gördükleri kimseler için alay veya hakaret yerine kullanırlardı. "Varoş,, Türklerin nazarında birbirine bağlı şehir halkından teşekkül etmiş bir topluluk değil, din bakımından ayrı topluluklar teşkil eden cemaatler demektir. Bu toplulukları birbirinden ayrı ve müstakil müslüman, gâvur, musevi, ortodoks cemaatleri halinde teşkilâtlandırmış ve bunları muayyen *commune* işleriyle vazifelen-dirmişlerdi. Yani muhtariyeti "varoş,, değil, belki eski muhtariyetlerden bir kısmını bırakmak suretiyle, bu dinî cemaatlere vermişlerdi.

Demek oluyor ki, Türk devrindeki "varoşun,, resmî hayatı ortaçağ Macar muhtar hayatının devamı değildi. Türk devrinde Macar şehir ve köylerindeki muhtarların faaliyet hudutları Macar devrindeki bittiği yerden değil Türklerin müsaade ettikleri yerden başlıyor ve sonra Türk şehir idaresinin bir kısmı veya bir şubesi gibi devam ediyordu. Macar muhtarı yalnız hıristiyan Macarların işlerine — ve ancak Yahudi kethüdanın Yahudilerin işine, İslâv kinazın İslâvlar, yahut Kıpti kinaz, yani Çingene reisinin Çingenelerin işlerine karıştığı kadar—karışabiliyordu. Muhtarlar da kendilerinin bütün şehrin değil yalnız gâvurların, hıristiyan Macar halkın muhtarı olduklarını çok iyi biliyorlardı; meselâ Budin muhtarları kendilerini sade "Budin hıristiyanlarının ve Macar kilisesi mensuplarının muhtar ve yeminli üyeleri,, sayarlardı. Umumiyetle biro, kinaz, kethüda sade başkalarından aldıkları emirleri icraya memur kimseler, kendi halklarının birer kudretsiz mümessilleri, tıpkı kilise işlerinde papazlar olduğu gibi, on-

lar da dünya işlerinde zayıf ve nüfuzsuz başlardı. Türk idaresinin daha başlangıcında Dernschwam'ın tesbit ettiği gibi "Macar muhtarları, sade başkalarının emirlerini iletmek için şuraya buraya koşmağa yararları,; sade iş başında bulunan birer sipahi idiler.

Türk hükümeti şehirde olsun köyde olsun, Macar muhtarlarına gerçekten kendi adamları göziyle bakar ve buna göre hizmetlerine karşılık onları muayyen bazı mükellefiyetlerden affeder ve ücret de verirdi; ancak bu ücreti kendilerine nakit olarak değil, vergi muafiyeti veya askerlerine de yaptığı gibi timar şeklinde ödetirdi. Meselâ Budin muhtarı Peter Nagy 1547-de sipahi sıfatıyla timar almış ve bundan başka mirîden herhalde ikramlı bir şekilde Canbek dalyancılığını kiralamıştı. Kendinden önceki muhtarlardan biri olan İştvan Tetem (Tetenyi) de keza onun gibi bir sipahi idi.

Bazı şehirlerde muhtarı desteklemek için, gâvur sekene arasında Türk hükümetini temsilen "kapudanlar,, bulunurdu. Her ne kadar Türk kaynakları Osmanlı istilâhiyle bunları ser-i mahalle; Segedin'de, Berëny veya Birëm'de (*Jaszbereny'de*) bereduş, postacı diye adlandırır idiyseler de, bunlar herhalde Macar *utcatizedesin* (sokak çavuşunun) aynı idiler.

Köylerde köyü daha büyük idari birliğe bağlayan teşkilât muhtarlıktı, muhtarlar köyde Türk idaresini, Türk makamlarına karşı da köyü temsil ederlerdi. Vergi toplamak, hıdrellez ve kasım günlerinde, daha doğrusu bu günlerin hıristiyan takvimindeki, Türklerce de kullanılan karşılıklarında: Aziz Georgius ve Aziz Demetrius günlerinde vergiyi malî merkeze sevk etmek muhtarın vazifesi olduğu gibi köyde ve köy sınırı içinde işlenen suçlardan en başta muhtar sorumlu idi; geçici askerî kıtaların erzaka, resmî vazife ile dolaşan memurun at ve arabaya ihtiyacı olduğunda veya her hangi muayyen veya fevkalâde bir mükellefiyetin yerine getirilmesinde muhtar tedbir almakla mükellefti.

Macarlarla değil de Balkan'lı ortodoks kavimlerle meskûn yerlerde muhtarlık vazifesinde bir kinaz, bazı yerlerde bunların yanında bir de pirimgör (پريمگور) bulunduğu görülmektedir. Telâf-fuzu müphem olan bu ikinci mefhum ve onun ismi Bizans-Rum kültür çevresinden çıkmakta olup Yunanca aslı περιμικηριος, Lâtince şekli *primiceriustur*.

Muntazam balıkçılık yapılan nehirler yakınında balıkçılıkla meşgul olanları kontrol etmek ve bu işle ilgili vergiyi toplayıp

hesabını tutmak için de bir balıkçılık muhtarı bulunurdu. Her ne kadar bu vazife tâli derecede ehemmiyetli görünürse de XVI. yüzyılın ikinci yarısında pek çok köyde böyle muhtarlıklar bulunmakta idi ve Türk mukataa defterlerinde bunlar Macarca adıyla halasbiro (حلاس بیرو M. *halaszbiro* 'balıkçı muhtarı') diye geçmektedir.

İktisadi hayat

Türk hâkimiyeti altına geçmiş Macar toprağındaki iktisadi durumu Osmanlı İmparatorluğu içinde tasavvur ve imparatorluğun şu veya bu bölgesiyle mukayese etmek basit bir mesele değildir, çünkü Osmanlı İmparatorluğu o zamanlar çok geniş olduğu gibi Türk hâkimiyeti altında bulunan Macar toprağı da iktisat ve medeni seviye bakımlarından çeşitli manzara arz etmekte idi. Gerek Osmanlı İmparatorluğunun gerek Macaristan'daki Türk eyaletlerinin medeniyeti, maddi ve mânevi bünyesi büyük farklarla çok değişti. Osmanlı İmparatorluğu içinde öyle şehirler vardı ki, irfan ve zanaat bakımından Macaristan'daki Türk şehirlerinden çok üstün, öyle bölgeleri vardı ki, zirai bakımdan en gelişmiş Macar bölgelerinden daha ileri idi. Demek oluyor ki, imparatorluk iktisadi alanda Macaristan'daki eyaletine öğrenecek çok şey gösterebiliyordu. Fakat doğrudan doğruya Macaristan'a komşu olan eyaletler, Balkanlar'daki Türk eyaletleri Macaristan'daki eyalete nispetle daha geri bir medeniyet ve iktisat seviyesinde idiler.

Öğrenmeğe istidatlı bir millet olan Macarlık daha yüksek medeniyet tesirlerine her zaman seve seve kendini terk etmiş ve işe yarar yeni bir şey öğrenebileceği her komşusunu canla başla kendine üstat edinmiştir. Cetlerinden kalma dininin, eski yazı ve kültürünün başka milletlerinkinden geri olduğunu fark edince bunları terk etmiş ve komşularında daha mükemmel bir idare sistemi görünce kendi idare sistemini onlarınkine uydurmuştur. Teferruat hususunda da komşularına intibaka çalışmış ve meselâ Alman kültüründen sonra İtalyan kültürüne uymak icabedince veya iktisadi hayat yeni vazifelerle karşılaştınca eski yolda direnmiyerek yeniyi kabul etmiş, böylece Türk iktisadi hayatında da kendininkinden değerli bulduğu ne varsa hepsini almakta tereddüt göstermemiştir.

Macaristan'ın o zamanlar, Türk âleminde tanıtmaya ve orada yerleştirmeye degecek bir zanaat ve ticareti zaten yoktu. Türk hâkimiyeti altına girmiş bölgede Türk devrinden önce Peşte ve Budin şehirleri birer iktisadi merkez idilerse de bunlar da ancak bazı çağlarda, kiral Zsigmond ve kiral Matyas'ın devirlerinde, o zaman da fâsılalarla, bu bakımdan canlılık göstermişlerdir. Fakat zengin ve kudretli imparator-kıraldan ve debdebeden hoşlanan Matyas'tan sonra Macar tahtına kanaatkâr ve mütevazı Jagello'lar gelip de Budin sarayının teşvik edici iktisadi tesiri azalınca bu iki şehrin iktisadi hayatı da değişmiş, gerilemiştir. Türk devrinin başlangıcında Peşte ve Budin hemen hemen birer ticaret merkezi denemeyecek durumda idiler, çünkü sanarla iştiğal eden halk kısmen başka yerlere nakil veya göç etmiş, zanaat sahibi Yahudiler ise sultan Süleyman tarafından daha 1526-da Balkan şehirlerine yerleştirilmiştir.

Türk hâkimiyeti altına geçen Segedin, Keçkemet ve emsali diğer Macar şehirleri zaten birer köy-şehir oldukları gibi, Kalaça, Peçuy ve Vaç birkaç kilise ve pek çok papaz evleriyle piskoposluk merkezleri oldukları halde iktisadi hayat buralarda da gevşek ve durgundu. Hattâ en büyük piskoposluk şehri olup keza Türk eline geçmiş bulunan Ostorgom bile ötekiler arasında sade kiralık sarayıyla sivriliyordu. Osmanlı İmparatorluğu içinde büyük geçmişli, bin yıllık ve daha eski şehirler varken Macar şehirleri henüz teşekkül halinde idiler ve Macaristan'daki zanaat da iptidai ev zanaatından, ticaret de mahallî faaliyetlerden ibaretti.

Bu itibarla Osmanlı İmparatorluğu Macar toprağına zanaat sahasında bol tecrübeler ve maddi zenginlikler vadetmekte idi. Fakat aradaki uzaklığı dolayısıyla Türklüğün kendi mânevi ve maddi kültürünü vasıtasız olarak Macarlığa aksettiremiyerek bunu ancak daha önce hâkimiyeti altına almış olduğu kavimler ve bunlardan meydana getirilen teşkilâtı vasıtasıyla tesir edebilmiş ve bu suretle Macarlığa kabiliyetlerinin ancak cüzi bir kısmını gösterebilmiş olmasından Macar milletinin ilerideki gelişmesinin büyük zararı olmuştur.

Bununla beraber Türk elindeki şehirlerde, zanaat ve ticaret hayatı merkezlerinde tedrice tâbi olmaksızın, âdeta birdenbire meydana gelmiş olan yeni yapılışı cemiyette yeni insanların görünmesiyle ev ve cemiyet, aile ve kitle hayatı birdenbire değişmiş,

ev ve yurt, giyim ve gıdalanma eskisinden başka türlü olmuş, insanlar çok şeyi eskisinden başka türlü yapmış, başka türlü arzulanmış, işle kazancın, zanaatla ticaretin, iktisadi hayatın bu iki mühim unsurunun da değişmesi başka şekiller alması bu halin tabii bir neticesi olmuştur. Böylece husule gelen yeni ihtiyaçlara göre zanaat ve ticaret de değişmek zorunda kalmış ve başlangıçtaki tereddütlü adımlardan sonra bu değişme muhtevasıyla zenginleşmiştir.

I

Oturdukları yerde kalan eski sekene için tek kazanç imkânı olarak ancak el işi kaldığından hepsi de ellerinin emeğiyle çalışmaya mecbur kalmışlardı. Ziraat sahasında eski sekene istediği gibi çalışabiliyordu ; çünkü Osmanlı devleti herkese iş ve kazanç serbestliği temin ediyor ve islâm hukuku zanaat ve ticaretle uğraşanlara karşı din ve dil farkı gözetmeksizin iyi muamele ve himaye emir ediyordu. Çalışma serbestliği ve talep karşısında pek çok meslek erbabı kolay çalışma imkânları buluyor ve birçok zanaat kolunda işler eski Macar idaresi altındakinden daha iyi gidiyordu. Meselâ değirmen sanayiinde 1547-de çalışan 23 değirmene karşılık bir nesillik zaman sonra Tuna'nın bedava suyu ile yalnız Budin'de Türklerin o vakte kadar görmedikleri derecede gelişmiş bir teknikle 41 değirmen dönüyor, umumi ihtiyacı karşılayan diğer işteğal mevzularında da talep gittikçe artmakta bulunuyordu. Büyük sayıdaki asker kalabalığı ve hafif eşya ile gelen yeni iskâncılar zanaat erbabına çok iş veriyordu ve bunlar, kendi zanaatçıları yerleşip de eski yurtlarındaki âdetlerine göre çalışmaya ve normal şartlar teessüs edip de pazarlarda mal bolluğu ve arz başlayıncaya kadar her şeyi satın alıyorlardı.

İşteğal kıtalarının ardından buradaki şehirlere yeni zanaat erbabı gelmekle, az zamanda, bazı zanaat kollarında piyasaya çeşitli, birbirine uymaz tarzda imal edilmiş işler dökülmeğe başladı. İlk bazı iptidai zanaatlarda, yeni gelen Balkan'lı Türk sekeneinin başlıca ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan ustalar türemiştii. Bunların birincisi gıda maddesi yapan, ikincisi de giyim ve ev eşyası hazırlayan zanaatçılardı. Bu zanaat kollarında aynı zamanda iki-üç yönde muvazi olarak çalışılıyordu. Domuz eti satan Macar kasabının yanında koyun eti satan Türk kasabı, en çok şaraptan

kazanan Macar meyhanecinin yanında müşterilerine boza ve şıra satan Türkün dükkânı bulunuyor, daha ötedeki ahçı çeşitli yemekler yapıp satıyordu. Şehirlerde Macar, Türk, Sırp, Boşnak zevk ve ihtiyacına göre iki-üç türlü fırıncı, iki-üç türlü şekerçi ve tatlıcı, berber, terzi, kunduracı ilâh. çalışıyor, bunların kiminde eskisinden pek farklı olmıyan şeyler satılıyor, kiminde ise eskiden görülmedik, bilinmedik mallar bulunuyordu. Türk fırıncının Tuna değirmenleri unundan yaptığı ekmekler Macar fırıncının ekmeğinden pek farklı değildi, ama Türk simiti Macar simitinden başka türlü idi; Türk ahçısının pişirdiği yemeklerle Macar yemekleri birbirinden farklı idi. Türk berberi de (sertraş) müşterilerinin saçını başka türlü kesiyor, kısmen ustura ile kazıyor, bazan da tepede perçem bırakıyordu. Her ne kadar bu iptidai zanaat kollarına, hele ilk zamanlarda, büyük önem vermek icabetmezse de teşekkül halindeki iktisadi hayatta ilk yenilikler bunlardı. Derhal istihlâk edilmek için yapılan bu maddeleri imal edenler, Türk fırıncı, Türk tatlıcı, ahçı, şerbetçi, ilk Türk esnafları, Türk hayatının öncüleri idiler, bunların ilk mümessilleri ordu satıcıları olarak işgal kıtalarıyla birlikte gelmişler, sonra onları daha başkaları takibetmişler, Türk kasaba hayatının öteki esnaf ve zanaatçıları yavaş yavaş Macar eyaletinin iktisadi merkezlerine sokulmuşlardır.

Türkiye'deki gelişmesini umumi zanaat tarihinin de kaydettiği zanaat kollarının aşağı yukarı hepsi, bunların çeşitli mahallî tarzları, ikinci, üçüncü derecedeki tenevvüleri, dericilik, demircilik, çanak çömlek imalâtı, dokumacılık, örme sanayii Macaristan'daki eyalette de yerleşmişti. Bunlar Osmanlı İmparatorluğunda hep başka tarzda gelişmiş, kısmen daha ince işçiliğe ve daha yüksek ehliyete ihtiyaç gösteren zanaatlardı ve bunlar Macaristan eyaletinin zanaat hayatında yeni gelişmelere sebep olmuş, yeni çığırılar açmıştır.

Bunlar arasında en başta deri sanayii zikre değer. O çağlarda bazı deri mamullerini Orta-Avrupa milletleri Türkler vasıtasıyla tanımış olduklarından bunlar hep Türk işi sayılırdı. Türk dericiliği Macar toprağında gelişmeğe elverişli şartlar bulmuştu, çünkü işlemeğe lüzumlu ham madde, çeşitli hayvan derisi bol miktarda mevcuttu. Mahallî iktisadi hayat bu zanaatın önemini duymuş ve Türk usulünün elverişliliğini takdir etmişti. Türk tabaklığının usta-

lıklarını yerli halk pek çabuk kapmış ve bu Türk zanaatı Türk eyaleti şehirlerindeki tabakhanelerde (Macarcada *taban* olarak anılan tabak mahallelerinde) geniş ölçüde yer bulmuş, hattâ kısa zamanda bu zanaatın erbabı, daha sonra da yayıcısı olmuştur. Türk devrinden sonra Macar tabak ustaları Fransız kırallarının daveti üzerine Türklerden öğrendikleri bu zanaatı oradaki meslektaşlarına öğretmek için Fransa'ya gitmişlerdir. Bu zanaatın hâtırası olarak pek çok Macar ailesi hâlâ "Tobak,, soyadını taşımaktadır.

Macaristan'daki şartların elverişli olduğu ikinci zanaat kolu çömlekçilikti. Kilden yapılan tabaklar taşranın sade hayat şartları içinde en lüzumlu mutfak eşyasındandı ve Macaristan'a kadar sevki kolay olmadığı, sürümü ise fazla olduğu için çok geçmeden burada imal edecek müteşebbisler çıkmıştı. Bu zanaatın ustaları *tobakoslara* (tabakçılara) da Macarlar çok değer vermişler ve zanaatlarını birçokları öğrenmiştir. Her ne kadar Türk çömlekçiliğiyle ilgili ihtisas araştırmaları henüz sona ermiş değilse de herhalde Macaristan'da Türk çömlekçiliğinin yalnız Macar topraklarına yakın düşen Sırp ve Boşnak kolu yerleşmiştir ve bu zanaat kolu ancak Osmanlı İmparatorluğu hudutları içinde kaldığı için Türk adını almıştır.

Bu iki zanaat kolunun aksine olarak Türk demirciliği ve bunun daha ince kardeş zanaatı olan kuyumculuk daha az elverişli şartlar içinde başlamıştır. Zira bu zanaatlarda sade zanaat erbabının ve zanaat bilgisinin değil, ham maddenin de daima yabancı memleketten, uzak yerlerden gelmesi icabetmekte idi, ve bu ham maddelerin getirilmesi kuzeyden, Yukarı-Macaristan'daki madenlerden aradaki hudut mânileri, güneyden Sırbistan ve Bosna madenlerinden ise fazla uzaklık yüzünden aynı derecede zor oluyordu.

Madenlerin, hususiyle demir ve bakırın işlenmesinde, kalay ve kurşunun kullanılmasında da Türkler, Balkan aslından olan muharrirlerin ihtiyaçlarını Balkan milletlerinin zevk ve bilgisine göre karşılamak için yenilikler getirmişlerdir. En çok yaptıkları ve en fazla tutulan mamulâtları kılıçlar, tüfekler, topuzlar, takım kakmaları ve süsleri, mutfak eşyası, sonra mücevherat, yüzükler, tokalar, düğmeler, kopçalardı. İyi bir bıçakçı ustası kılıç çeliğine daima adını yazardı; keza ihtisasla sanat inceliğinin çok kere birleştiği, dikkatli işçilik isteyen kuyumculuk zanaatı erbabı da eserleriyle övünürlerdi. Bu değerli zanaat sonuna kadar işgalcilerin malı

olarak kalmıştır. Budin'in Türk devrindeki halkı kalenin istirdadı sırasında yok olduğundan ve ondan sonra Balkan'lı demirci ve kuyumcu ustaları gelmediğinden bu zanaatların Balkan usulleri Macaristan'da unutulup gitmiştir.

Buna benzer şartlar içinde Türk devrindeki kumaş imalâtı da aynı âkıbete uğramıştır. Araştırmalarımıza göre bunun ustaları Budin'li Yahudi kadınları idi. Bunlar abadan ancak biraz ince, şayak denilen kumaş dokurlardı; fakat herhalde geniş ölçüde değildi, çünkü Evliya Çelebi'nin kısa bir kaydından başka izine raslamıyoruz.

Yapıcılık zanaatına gelince, birçok zanaat kolunu ilgilendiren ve daha kalıcı eserler verebilecek olan, şehir hayatının bu en mürekkep zanaatı Türk hâkimiyeti altına geçmiş olan Macar şehirlerinde az insana iş veriyordu. Bu şehirlerin her biri, içlerinde başşehir Budin de olduğu halde, Türk devrinde Batı anlamında bir şehir olmayıp sade siyasi ve askerî sebepler dolayısıyla fazla bir insan kalabalığının mecburi olarak bir arada oturduğu birer Türk kalesi, Türk karargâhı idi; fakat bu bir arada oturuş yapıcılık sanatına ayrı bir gelişme ve iş imkânı vermemekte idi. Hususi inşaat Türk devri Budini'nde de, diğer işgal altındaki kale veya şehirlerde de görülmüyordu. Olsa olsa resmî, askerî veya dinî eserler vücade getiriliyordu, inşaat faaliyeti ancak bu şekilde bahis mevzuu olabilmekte idi. Bu gibi işlere lüzumlu esas inşaat malzemesini, tuğla ve taşı yerli tuğla ve taş ocakları veriyor, bunlar Budin'e, civar dağlardan, Peşte'ye de bugünkü *Köbanya*'dan (taş ocağından) geliyordu; işçiler de şehir halkından bulunuyordu. İnşaatı idare edecek ustayı bulmak da güç değildi, çünkü Budin'deki Türk karargâhında kale yapıcı mimar her zaman bulunurdu ve bunun herhalde müslüman olması da lâzım değildi, Balkan'lı İslâv (Görgi) veya İtalyan da olabilirdi; dinle ilgisi olmayan inşaat işlerini yabancılar, dönmeler, Avrupa görgüsü olan kimseler de yapabiliyorlardı. Bu cinsten işlerin çoğu bilhassâ muharebe ve muhasaraların tahribatından sonra Budin, Ostorgom, İstolni Belgrad gibi büyük taş kalelerde meydana geliyordu. Eskiden hudut kaleliği yapmış olan bazı yerlerde aradan geçen iki yüzyılın tahribatından sonra da yazılı taşlara, vaktiyle Türk mühendislerinin plânlarına göre yapılmış sur parçalarına, kule veya tabyalara raslanmakta veya bunlar toprak altından çıkmaktadır. Bu yadigâr-

ların tanıklığına göre Türk duvar inşasının bir tarzı, yontma taşla yapı tuğlasının birleştirilmesi ve sıva harcının çizgilenmesi, yani derz usul Budin'de ve bu havalı inşaatçılığında Türk devrinden sonra da uzun zaman yaşamıştır. Bunların misali şimdiye kadar bilhassa yalnız harçsız bırakılmış kale duvarları kalıntılarında görülmüştür ; fakat Budapeşte'nin 1944-1945 yılındaki müthiş muhasara ve bombardımanından sonra Budin ve Peşte evlerinde meydana çıkan duvarlardan bunların çoğunun 1800 yıllarına kadar Türk tarzında yapılmış olduğu ve tuğla-taş birleştirilmesinin yerini ancak o tarihten sonra tuğlanın aldığı anlaşılmıştır.

Dinle ilgili yapı işleri, cami, mescit, sonra türbe, hamam, imaret gibi hayrat inşaat daha ince hususiyet arz etmekte ve ayrı bir ihtisasa ihtiyaç göstermekte idi ; çünkü bunlara ait plânların hazırlanmasında, binanın tahsis edileceği hizmete göre yapılışında, slbunda daha temelden itibaren, ancak Türk - İslâm kltriyle yetmiş bir kimsenin haiz olabileceği birtakım bilgilere lüzum vardı. Diğer teferruata ait sanat işleri de, taşların yerlerine göre Türk - İslâm zevkiyle yontulma ve işlenmesi, yerine konması, her yerde lüzumuna göre üzerlerine yazılacak yazıyı, harflerin sanat zevkiyle oyulmasını ancak Türkler, islâm kültürü almış kimseler bilebilirlerdi. Bu çeşit işlerde başkaları olsa olsa meselâ köşeli duvar taşlarının yontulmasında ve buna benzer yardımcı işlerde çalışabiliyorlardı.

Büyük ölçüde dinî inşaat veya tadilât daha ziyade işgalin ilk onyıllarında, yerleşme sıralarında yapılmıştı, ancak bunlar şahısların dinî gayretlerine, dolayısıyla tesadüfe bağlı oluyordu. Bu gibi işlerin plânlarını hazırlıyanları ve kalfalarını yapıyı yaptıracak olan Türk ilerigelenleri, paşalar, işin sürdüğü müddet için beraberlerinde getirirlerdi. Meselâ XVI. yüzyılın büyük Türk mimarı, Edirne'deki Selimiye, İstanbul'daki Süleymaniye ve Haseki camileriyle daha pek çok büyük küçük sanat eserinin yaratıcısı Sinan da bu suretle — Sokullu Mustafa paşanın tercüme-i halini yazanın tanıklığına göre — Tuna kıyısında Mustafa paşa camiini, Budin "varoşunun," en gösterişli ve belki temelinden yeni baştan yapılmış yegâne islâm mabedini yapmak üzere Budin'e gelmişti. Fakat ilk zamanlara düşen bu inşaat ve tadilât işleri bittikten sonra, daha başka eserler meydana getirilmesine içten gayret gösterenler olmayınca, maddi imkânlar da gleşince birçok yıllar inşaatsız ge-

lip geçmiştir. Tamirat işlerine bile pek sıra gelmiyordu. Rivayete göre Türkler tamirat işlerine geleneğe saygı gösterdikleri için, fakat bazı acemice ve ucuza yapılmış tamirlerden de anlaşıldığına göre, daha ziyade malî sebepler ve iktisadi güçlükler dolayısıyla yaşanmamışlardır. Devamlı fakirleşme yüzünden zaman zaman ne iş ne işçi bulunamaz olmuştur. 1652-de *Körös* şehri bir kilise yaptırmak isteyip de mütehasıs taşçı ustasına ihtiyaç olunca bunları Peşte veya Budin'den hattâ Türk işgalindeki başka yerlerden de getirtmeyip ta hudut dışındaki Yanık'tan getirtmiştir.

O zamanki Osmanlı İmparatorluğunda umumiyetle binaların günden güne harabiyete yüz tutmasını, Türk hâkimiyetinin sonlarında girilen harbler birdenbire hızlandırmış ve her nasılsa kalmış olan Türk mimari eserleri ise Türk işgal devri geçtikten sonra, umumiyetle zeval bulan yabancı hâkimiyetlere ait yadigârların başına gelen âkıbete uğramışlardır. Harblerin mahvedemediği yapılar insanların ihmali yüzünden harap olmuş ve ancak bir talih eseri olarak bazılarını, inşa maksatları dışında başka hizmete tahsis etmek suretiyle kurtarmışlardır. Her hangi bir fayda beklenmeksizin, sırf kendi asli güzelliğiyle kalmak talihi Türk devri yapılarından ancak daha ince duygulu birkaç Macar şehrindeki, böylece Eğri ve Peçuy'daki bir-iki minareye nasip olmuştur.

Sık sık vukua gelen harbler ve hayat seviyesinin alçalışı yüzünden ağaç sanayiinde de önemli gelişmeler görülmemiştir. Keresteyi, yapı işlerinde, en ziyade fakir halk sınıfları, şehirlerde yangınlardan zarar görenler kullanırlar, bunların ihtiyaçlarını ise âdi tahta ve şendere tamamiyle karşılardı. Doğramacılık sanatı da hiçbir yerden teşvik görmüyordu, çünkü Türk evlerinin mefruşatı pek sade idi ve eşya olarak evlerde olsa olsa bir-iki sandık, bir kerevet, bir alçak masa, bazan birkaç alçak iskemle bulunurdu.

Esaslı ağaç işi dülgerler için su değirmenleriyle kışın at ve öküzle çevrilen değirmenlerde, sonra gemi inşa ve tamirlerinde, bir de nehirlerdeki dubaların her yıl yeniden sökülüp takılmasında çıkardı. Bunlardan başka hamamların tamirâtı, Budin ve Ostorgom'da kaleye su çıkaran tesisatın ve baruthanenin işletilmesi ve idamesi gibi daha yüksek ehliyete ihtiyaç gösteren işler vardı. Bu işler artık o zamanki "teknik,, çerçevesine giren ve amelî işlerde gittikçe geri kalmağa başlayan Türklerin Evliya Çelebi ile birlikte "acayip şeyler,, diye hayran kaldıkları, fakat böyle şeylerle uğraş-

mağa hiç yanaşmıyarak o şerefi seve seve başkalarına bıraktıkları şeylerdi. Böylece on iki değirmen çarkıyla ve gene o kadar tunç havanla, su kuvvetiyle çalışan Budin baruthanesinin kurulması da Macar esirlere atfedilmektedir.

Nispeten ince ve bazan teferruat bakımından da itina ve titizlik isteyen ağaç işlerine yalnız dinî hayatla ilgili olarak fırsatlar çıkıyordu. Muayyen cami eşyası, meselâ Kuran konmağa mahsus rahle, kürsü, türbelerdeki sandukalar ve sairenin imalinde Türkler müta-dın üstünde bir işçilik çıkarmağa çalışırlar; bu sahada oymacılıkla, sedef kakmalarla sanat değeri taşıyan işler meydana getirirlerdi. Bu işlerin asıl ustaları herhalde dervişler arasından çıkmakta idi; çünkü bazı tarikatlara mensup dervişler ağaç işleriyle çok uğraşırlardı. Fakat bu işlere ait yadigârlarımız yoktur, çünkü bu çeşit eşya ya yok olup gitmiştir, yahut da yabancı memleketlerde belki de menşei meçhul eserler olarak müzelerde muhafaza olunmaktadır.

O çağlarda bilinen bütün zanaatlar içinde en incesi olarak saatçiliği alabiliriz; fakat bu zanaatta iş de, usta da azdı. Budin'deki saatçilik hakkında, orada bulunan saatli camiin kulesinde bir kule saati olduğu ve bu saatin hazineden maaşlı bir memuru bulunduğunu bilmekteyiz, fakat bu saatçinin ustalığı kendi saatinin bakımından pek ileri gitmiyordu. Budin'de bir zamanlar cep saatini onaramazlardı. 1640 tarihlerinde İstolni Belgrad ağalarından biri onartmak için saatini Budin'e yollamış, fakat orada yaptırılmadığından belki iyi bir usta bulunur diye saati Hatvan'a götürmek gerekmişti. Türk devrinin başlangıcında, 1559 da İstolni Belgrad'ta da bir saatçi (saati) varmış, Macar adıyla Oras Gergely diye anılmış, fakat o zamanki gümrük defteri kendisini saatçi olarak değil, tüccar diye kaydetmektedir.

Her zanaat erbabının resmî bir memur etrafında toplanması bakımından Türk zanaat hayatı o zamanki Avrupa milletlerinin zanaat hayatıyla birleşmekte idi, nitekim Türk zanaat erbabı muhtesip ağanın etrafında toplanarak, loncalar, esnaf odaları teşkil ediyor ve her zanaat kolu inceden inceye birçok kollara ayrılarak çalışıyordu. Esnafın dükkân ve tezgâhları, daha iyi murakabe edilebilmeleri için zanaata göre sokaklara veya sıralara ayrılıyordu ve çıraklar da toplu bir inzibat ve yetiştirmeye tâbi tutuluyorlardı. Bu çıraklar kışla gibi yerlerde, bekâr odalarında barınırlardı.

Zanaat işleri Türk devrindeki küçük esnafın fakir vasıtalarıyla ve küçük ölçüde yapılırdı. Elverişsiz iktisadi durum, sermaye kıtlığı yüzünden ustalar hep eski gördükleri gibi çalışıyorlardı, babalardan kalma dükkânlar bir değişikliğe uğramadan, olduğu gibi evlâtlara devredilir ve bu karmakarışık çağda bir işi üç nesil boyunca yürütmek bahis konusu olabilirse, torunlar da aynı tarzda işe devam ederlerdi. Ve nihayet fiatlarla ücretlerin Türk devrinde de, çok defa "Kuvın normasına," göre esnaf odaları ve resmî makamlar tarafından tâyin edilmesi, zanaat sahiplerinin kendi mamullerini ekseriyetle kendileri satması, yani aynı zamanda tacir olmaları ve tacir sıfatı taşımaları bakımından da eski ve yeni nizam arasında fark yoktu.

II

Tacirlerin ahvali ve umumiyetle ticaret durumu da Türk hâkimiyetinin başlangıcında zanaat gibi büyük bir sarsıntıya uğramıştır. Türklerin yaklaşması haberi üzerine Macar şehirlerinin hali vakti yerinde olan halkı istilâ önünden kaçıp da Türk kıtaları memleket parçalarını nihai olarak işgal edince ticaret şartları birdenbire değişmişti.

Tacir sınıfının yeni durumun doğurduğu güçlükleri yenmesi kolay değildi. Durum gerek eski halktan gerek yeni yerleşenlerden bir kimsenin, terk edilmiş dükkânlarda işi bırakılan yerden devam ettirmesini değil, ticaret şeklinin tamamiyle değiştirilmesini, yeniden teşkilâtlandırılmasını icabettiriyordu. Eski ticari münasebetlerin kıymeti kalmamıştı, eski yollardan ise faydalanılamıyordu; çünkü bu yollar düşman memleketine gidiyor ve harbler dolayısıyla sık sık kapanıyordu. Böylece eski mallar bulunmaz, aynı zamanda elden çıkarılamaz olmuştu. Bir değişiklik göstermeyen mahalli iâşe meselesi bir yana bırakılırsa, her şeyi baştan başlamak gerekiyordu. Unsurları değişmiş olan halkın ihtiyaçlarına uygun yeni malı yeni istihsal yerinde arayıp bulmak, yeni ulaştırma şartları ve yeni gümrük hudutları içinde değerlendirilebilecekleri yere götürmek lâzımdı.

İşler birtakım güçlükler ve takıntılarla başlamıştı; çünkü yalnız yeni durumun icaplarını amelî yoldan öğrenmek yetmiyor, düşmanlık gerginliğinin hafiflemesini, "kuvvet hakkının," sona ermesini ve yollardaki emniyetin yerine gelmesini beklemek gere-

kiyordu. Mal sevkıyatı için ilk denemelere girişenler tacirler de değil, bazı tesadüfi yolcular, ekseriya bir vazife ile İmparatorluğun başka bir kısmına gidip yol masrafını çıkarmak ümidiyle dönüşte gittikleri yerin malından veya mahsulünden bir şeyler getiren müslüman askerlerdi. Bu rasgele ticaret iyi neticelenirse bunu gören başkaları, kendi işleri peşinde olan siviller de tecrübe ediyorlar, sonraları artık sırf ticaret maksadiyle tekrarlıyorlardı.

Demek oluyor ki, ticaret sahasında mal getirip götürnen ilk nesil eskiden ticaretle bir ilgisi, bir ticaret terbiyesi olmayıyan, sırf aldığı ücretle geçinemediği için durumunu biraz kolaylaştırmağa çabalayan asker ve başka az ücretli hizmet erbabı idi. Başlangıcın zorluklarıyla böylece mücadele edenlerin çoğu yeniçeri, çapulcu idi; odabaşılardan, bölükbaşılardan da bu işe girişenler olduğu gibi, böyle kârlı bir işi saadetlû paşaya kadar daha yüksek rütbede olanlar da tepmiyor, hattâ cennetmekân Osmanlı padişahlarının adamları bile (hünkâr bezirgânı) Budin'de, Solnok'ta görünüyordu (1570). Böyle bir başlangıçla birkaç on yıl içinde yeni bir tacir tabakası, her birine talih nasıl yardım ettiyse, kimi fakir kimi zengin bir tacir sınıfı meydana gelmişti.

Tuna havzasının Macaristan'daki yollarının Tuna dirseğinde, yani Peşte ve Budin'de birleştiği hakkındaki iktisadi kanunu Türk devrinin siyasi hudutları ve Türk iktisadi hayatı değiştirmemiştir. Peşte ve Budin ondan sonra da birçok yolun son durağı idiler; fakat kuzey ve batı yönlerinden memleket hududuna yakın oldukları için bu yollar kısa idi. Böylece bu iki şehrin tesir daireleri kısalmış ve gerek bunun için gerek başka sebepler dolayısıyla Budin ve Peşte merkezlerinden başka taşrada da birtakım iktisadi merkezler teşekkül etmişti.

Siyasi hudutlardan başka ulaştırma imkânları da taşra şehirlerinin daha büyük merkezler haline gelmelerini zaruri kılıyordu. Meselâ Tuna'da daimî mahiyette yalnız bir duba, 1570-ten birkaç yıl önce yapılan Budin dubası vardı ve Tunaötesi'nin (*Dunantul'un*) birçok yerinden bu dubaya ulaşmak zor olduğundan, bundan başka da kışın dubayı sökmek icabettiğinden Tunaötesi'nin Büyük Ova'dan ayrı bir iktisadi bölge haline gelmesi zaruri idi. Bu bölgenin merkezi İstolni Belgrad olmuştur. Tuna-Tisa arası halkı, iki büyük nehir arasına sıkışmış olması itibariyle batıya doğru yalnız Peşte'de (aynı zamanda doğuya doğru Solnok ve Segedin'de)

duba şeklinde çıkış yeri bulabildiğinden bu saha da ayrı bir iktisadi bölge olmuştu. Bu bölgenin en işlek noktası Solnok'tu, Segedin'le Keçkemet ise iç tarafta, arkada kalan memleket parçasının ikinci derecede yerleri haline gelmişlerdi. Buradan doğuya düşen Tisaötesi aşağı derece ehemmiyette, iktisadi bakımdan *extensif*, zanaat ve ticaret hayatı ötekilerden çok düşük dereceli bir bölge idi ve zirai hayatının faaliyetine dair de ihracatlarıyla ilgili olarak diğer iktisadi bölgeler, Solnok, Vaç gümrük defterleri kayıtlarından bilgi edinmekteyiz. Buranın başlıca iktisadi merkezi Vaşarhel (*Hodmezövasarhely*) idi; daha ziyade anılan Temeşvar ve Yanova askerî mahiyette birer merkez idiler.

Dubaların eksikliği bilhassa iki büyük nehir üzerinde, Tuna ve Tisa'da iskelelere nispi bir ehemmiyet verdirmiştir. Tuna'daki iskelelerin başlıcaları Ostorgom, Vaç, Kuvın, *Foktö* iskeleleri idi. Tisa suyu üzerinde *Sas* veya *Ujfalu* yanında *Nagyrev* veya *Kecske*, *Vezseny*, *Varkony*, *Acs*, *Csongrad*, *Kanizsa*, *Sente (Zenta)*, *Jabyak (Zsobjak)* yanlarında hepsi de az işlek iskeleler vardı.

Küçük nehirlerde köprü bulmak daha kolaydı, meselâ İstolni Belgrad sancağında Fok'ta (*Siofok'ta*) ve Batyan'da (*Battyan'da*), Sigetvar sancağında *Bata*, Popovça (*Babocsa*), Şegeş (*Segesd*), Zakan (*Zakany*) ve *Csurgo'da* ilâh. Gene de iyi niyetli yolcunun köprü veya duba bulabilmek için hayli uzaklara gitmesi lâzımdı; buna karşılık kaçakçılar böyle umumi geçitlere yanaşmazlardı, çünkü buralarda gümrük (ara gümrüğü) resmi verilirdi.

* * *

Sınırlar boyunca İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok'un, iç taraflarda da Peşte ve Budin'in büyücek bölgelerin iktisadi hayatına merkez teşkil etmiş oldukları anlaşılmaktadır. Nispeten barışın yerleştiği zamanlarda bu merkezlerde mal sevkıyatı işlek bir hal alırdı. İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok yoluyla dış ülkelerden, Tuna üzerinden ve Tuna boyunca geçen kara yoluyla de iç Türk topraklarından Macaristan'ın Türk eyaletlerine mal gelir veya buralardan Osmanlı İmparatorluğu içerilerine ve yabancı ülkelere mal giderdi.

1560-a doğru, yani Türk çağının ilk yıllarında İstolni Belgrad gümrüğünden geçirilen mallar arasında çok iâşe maddesi, buğday, un görülmektedir. 1559 yılının bir gününde 49 kişi 1080 *veka* buğday gümrükletmiş, Antal Nagy adlı biri 1560'ta yalnız bir

günde 1600 sığır geçirmiştir. Meyvalardan çok miktarda erik, ceviz, fındık, kestane, az miktarda badem, incir ; giyim eşyası olarak yerli ve yabancı mal karışık, Bosna espabı (espab-ı Bosna), Macar örtüsü, *istamet*, *karazsia*, loribergör [norimbergar, porbergar, lorebergör < Almanca: *nürnbergger* 'Nuremberg'li (çuha)] ve bunların daha pek çok çeşitleri Vaç ve Budin gümrüklerinden geçiyordu. İstolni Belgrad gümrüğünden en çok, bölgenin iktisadi karakterini belirten keten ve kenevir, iştranga (< M. *istrang* 'urgan'), günde yüz fiçı kadar şarap geçiyordu, [1547-de ekim ayının bir gününde 210 fiçı ve 65 çeber (چبر < M. *cseber* 'kova') geçmiştir]. Anlaşılan bu şaraplar Tolna (*idem*) bölgesi mahsulü idi ve daha iyi para etmesi için kuzey-batı piyasasına sevk ediliyordu. Keza aynı gümrükte çok bal (bir günde 25 *atalag*), tilki ve tavşan derisi ve nihayet ev ve çiftçi ihtiyaçları için çanak, çömlek, palaska (< M. *palack* 'şişe'), lâmba, bardak, şamdan, ayna, boya, tırpan, çapa, sandık, şarogla (< M. *saroglya* 'el arabası') ilâh. da geçmekte idi.

Vaç, büyük transit ticareti ve az miktardaki mahallî istihlâkiyle tipik bir hudut noktası idi. Erken baharda tuzla yüklü veya boş olarak uzun araba kervanları gider ve bir müddet sonra Batı menşeli malla yüklü dönerlerdi. Yabancı memleketten gelen malın cinsini, miktarını, değerini, ne derece tutulduğunu, kaçınıcı sırada geldiğini tâyin etmek mümkündür. Batı menşeli mallar içinde en çok tutulana Boroslav veya Boraslav (*Breslau*) kumaşı, *karazsia*, bir de ingiliz ve londra (لوندراه) veya londrina (لوندريته) idi. Bu sonuncusu Londra'da imal edilmiş olmayıp görünüşte Londra malına benzeyen ve bilhassa Doğu'lu müşteriler için Languedoc'ta yapılan az sağlam maldı. Bunlara nispetle *kisztincse*, loribergör, *istamet*, grana (غرانه), kazmir, bergoman (بورغومان), iskarlat, fransız, portokal adlı kumaşlarla bazı ketenliler gümrüğe daha az miktarda geliyordu. [Mahallî kanun daha birtakım kumaşlardan, Almanca ve Lehçe *despolum* (دسپولوم), torbanin (توربانين), berlin, eveysin (اويسين) ve dimi (دي) adlarıyla tanınmış kumaşların gümrüğünden bahsederse de elde bulunan gümrük defterleri bunları kaydetmemektedir.] Batıdan gelen arabalar bütün giyim eşyası içinde en fazla miktarda serpuş getirirlerdi. *Süveg* (oku: şüveg) her tüccarın arabasında diğer malların yanında hiç eksik olmazdı. Türk gümrük defterlerinde de

şüveg veya esterhal (استرغال; astraganla karşılaştırınız, serpuşun tüylü bir çeşidi olabilir) adıyla geçer ki, Segedin kanununun kaydettiği gibi "gâvur serpuşudur,,. Batı yönünden gelen her bezirgânın arabasında birkaç yüzlük, bazan bir-iki binlik kalem halinde şüveg muhakkak bulunurdu. Budin gümrükçüsü 1571-de 110000 aded, 1573-te de 80000 aded kadar şüveg geçirmişti. Bunlardan başka tacirler bir miktar cam mamulleri, birçok ham demir ve ham bakır, sonra demir ve bakır mamulleri, zincir, kilit, idare lâmbası, nal, çivi ve hepsinden fazla olarak çok miktarda bıçak getirirlerdi. Meselâ 1573-te gelen bıçağın sayısı 280050-yi, ayrıca 113 fıçı ve 5 bala (باله < M. *bala* 'denk') bulmuştu. Yaz sonunda batı sınırına doğru sevk olunan sürüler Vaç gümrüğü yollarını tozdan geçilmez hale getirirlerdi. Bu gümrükten meselâ 1560 ağustosunun 23-ü ile ekimin 21-i arasında, iki ay içinde, 28743, yani her gün ortalama 500 sığır geçmişti.

Solnok gümrüğünden en fazla âdi sınaî maddelerle ham maddeler, ziraat mahsulleri geçiyordu. Yiyecek ve içecek maddeleri arasında en ziyade buğday, darı, bezelye, mercimek, pirinç, helva, yağ, zeytin yağı, kuru üzüm, peynir, balık, şarap, rakı, canlı sığır bulunmakta idi; at, tay, koyun ve domuz daha azdı. Giyim eşyasından buğasi, kirpas, kebe, keçe, *kisztincse*, *istamet*, Macar çizmesi, Macar pabucu, astragan şüveg, kürk ve bunların imaline yarıyan malzeme: keten, kendir, kösele, yumuşak deri, kuzu derisi, yapak (bundan yalnız bir günde 4785 aded); daha başka ev eşyası ve bunlara ait malzemedden: tahta kablak, tahta kaşık, mërö (ميرو < M. *merö* 'ölçek'), kova, çeber, şendere, tırpan, bileği taşı, değirmen taşı, balmumu, sabun, barut *atalag* hesabıyla, fıçılar içinde çeşitli eşya, demir ve bakır en çok görülüyordu. 1559 yılı mayısının 12-sinde müslüman adlı, çoğu hoca olan (Türkçede bu kelime Macarca *diak* sözü gibi okuyup yazma bilen kimseye denildiği gibi ticaret işlerinde daha uyanık satıcı, tacir mânasına da gelmekte idi) 11 kişi Solnok gümrüğünden 882·5 maja (مازه) bakır geçirmiş ve kental demek olan bu kelimeyi Türk gümrük memuru Macarca *mazsa* (oku: maja) sözüyle kaydetmiştir. Şüphesiz bakır, bu gibi madenler bakımından zengin olan Balkan'lar tarafına değil, buradaki sanayie ham madde olarak Budin tarafına sevk ediliyordu. Nihayet Solnok gümrüğünden muntazaman çok büyük miktarda tuz geçirdi. 1558

nisanının bir gününde 18 nakliyatçı her biri 200 parça tuz gümrükletmiştir. (200 parçası için 25 akçe ile iki parça tuz ödenmiştir; bu suretle biriken tuzu hazine ya parçasını 7 - 8 - 10 akçeye satar veya ücret karşılığı olarak askere ve memurlara dağıtırdı.) İki gün sonra 43 kişi büyük miktarda tuz geçirmişler, gene dört gün sonra yakındaki *Varkony* iskelesinde 75 kişi her biri birer arabada 100-er 200-er parça tuz gümrükletmişlerdir. Tuz dingilli vasıta (araba) ile kısmen Budin'e, oradan da Vaç yoluyla bazan Batı'ya doğru sevk edilirdi; Solnok'tan Türkiye içerilerine, Balkanlar'a da tuz giderdi.

İstolni Belgrad, Vaç ve Solnok gümrükleri eski işlek yollar üzerinde buldukları halde Türk hâkimiyeti devrinde gene de faaliyetleri aksıyordu, çünkü devletler arasındaki ticaretin gelişmesini ilgili hükümetler ancak diğer tarafın zenginliyiememesi şartıyla uygun bulmakta idiler. Gerek Osmanlı hükümetinde gerekse kırallık Macaristanı'nda bu zihniyet hâkim olduğundan mal fazlasının mübadelesini komşu taraflar güçleştirmekte idiler. Macarlar madenlerin, Türkler de at, giyim eşyası gibi şeylerin ve her iki taraf zaman zaman başka malların ihracını menediyorlardı. Bu yüzden iki memleket arasındaki mal mübadelesi meşru şekliyle emniyetsiz, dar çerçeveli kalmış ve ancak araba yüklerine inhisar ettiğinden durgun bir şekil almıştı. Kaynaklarımızda büyük mal partilerine, yüklü gemiler gelip gidişine dair kayıtlar seyrekdir.

Eyaletin ticari münasebetleri için Türkiye'nin "iç yolu," tabiatıyla her zaman açıktı. Türk malı, gümrük imtiyazlarıyla desteklenerek memleketle serbesçe girmekte idi. Bu mallar gerek kara yolundan, yani büyük seferler sırasında ordunun da takibettiği Osek-Tolna-Cankurtaran yolundan, gerekse nehirden, akıntıya karşı büyük zahmetlerle de olsa, nehir suyu yolcunun malını kırallık haydutları ve serserilere karşı kara yolundaki bir sürü Türk karakolundan, Drava'dan Budin'e kadar hiç olmazsa 14 ü bulan kale ve palankanın muhafızlarından daha iyi koruduğu cihetle, düşman atlılarının baskınlarına karşı daha emniyetle geliyordu. Bize kalan kayıtlardan 1571-de büyüklü-küçüklü 426 geminin geldiğini, bunlardan 128 gemi reisinin ikametgâhını veya malının menşeiini öğreniyoruz ki, buna göre gemi reislerinden 25-i Semendre'li, 23-i Belgrad'lı, 17-si Varadin'li (*Peterovarad*'lı), 12-si Osek'li, 10-u Peşte'li, 8-i Baç'lı, 7-si Vulkovar'lı (*Valkovar*'lı), 6-şar-

dan 12-si Budin ve İslankamen'li (*Zalankemen*'li), 4-erden 8-i Baya (*Baja*) ve Kalaça'lı, 2-şerden 4-ü Ilök (*idem*) ve Bögürdelen'li (*Szabacs*'li) imiş. Nereli oldukları kaydedilmeyen diğer reisler de herhalde gene bu Tuna iskelelerinden idiler.

Nehir yoluyla başta hububat ve başka toprak mahsulleri, bunun yanında başka mal, sınai mamulât sevk ediliyordu.

Hububattan bir gemiye (sefineye) 1200-1400 kile yükleniyordu ki, şimdiki hesapla bu aşağı yukarı on misli kiloya, 11-13 tona, yani orta bir vagon yüküne tekabül etmekte idi. Küçük gemiler [nasadlar (نساد < M. *naszad*)] 500-600 kile, yani 4'5-5 ton yüklerlerdi. Hazine adına alınan onda birin (öşrün) toplandığı Semendre, Belgrad, Varadin gibi Tuna iskelelerindeki ambarlardan Budin'e büyük miktarda hububat gelirdi, böylece meselâ 1571-de 4200 ton buğday gelmiştir, buna karşılık başka yıllarda bu miktarın onda biri bile gösterilememiştir. Diğer taneliler arasında darı ile arpa ehemmiyetli yer tutmaktadır. 1573-te Peşte ve Budin'e fazla miktarda, 200 ton pirinç gelmiştir ki, bu pirinç herhalde nüfusu ancak 20000 kadar tutan Peşte ve Budin'de sarf edilmemiştir. Pirinç de hazine malı, Bulgaristan'daki çeltik tarlalarının mahsulü veya öşrü idi, buradaki Türk garnizonlarının iâsesi, kısmen de Viyana'ya yapılacak ihracat için gönderilirdi.

Hazine malı olarak görünen hububata mukabil onunla beraber parça veya paket halinde gelen mallar herhalde sahipli şeyler, yani tüccar malı idi. Bunların bir kısmı fasulye, nohut, soğan, sarımsak, bahar için getirtilen ve o zamanlar sıtmaya karşı da kullanılan karabiber (fülfül), sonra hazır yiyecekler ve kurutulmuş etler, çeşitli peynirler, tereyağları ve muhtelif nebati yağlar, başta Budin olmak üzere, Macar eyaleti şehirlerine geliyordu. Bunların başında yağların en âlâsı, o zamana kadar Macaristan'da hemen hiç kullanılmıyan ve Güney - Balkan'dan gelen halis zeytin yağları yer almaktadı idi.

Yaz sonunda Tuna gemileri Budin'e ve Peşte'ye pek çok taze meyva, üzüm, kavun, karpuz, turunç, güzün ve ilkbaharda ise sert kabuklu meyvalar: ceviz, fındık, kestane, badem, sonra kurutulmuş meyvalar, herhalde Sırem'den veya Bosna'dan erik kurusu gelirdi; kuru üzümle incir de daha sıcak olan Balkan bölgesinin kıymetli mahsulleri idi; tulum ve çeber içinde çeşitli üzüm mamulâtı, pekmez gelirdi. Nihayet Türkler vasıtasıyla Budin gümrüğün-

de kahve de görünmüştür. Kayıtlardan anlaşıldığına göre ilk kahveyi 1579 noelinde Behram adlı bir Türk, ikincisini de çok geçmeden gene Ali adlı başka bir Türk gümrüğe getirmiştir. Bunların malları bütün diğer mallar gibi, değerlerine göre gümrüklettirilmiştir. Kahvenin fiatı o zaman da yüksek olmalıydı, fakat bu tam olarak tesbit edilememektedir, çünkü gelen malın ağırlığı belli değildir. Yüz yıl sonra *Körös* muhtarı satın aldığı kahvenin okkasına bir taller ve 10 dinar, takriben 3-4 kuzu değeri ödemiştir.

Sanayi mamulleri olarak gemilerde en başta elbiselik kumaşlar, aba, hazır elbise getirirlerdi. Türk gümrükçüsü çok zaman bunları tam izah etmeden, yani kısaca, Batı menşeli malı sade "espap,, , "espab-ı mütenevvie,, , "espab-ı Bosna,, diye göstermiş, bazan da mohare, çuha, aba adlariyle cinsini ve evsafını, espab-ı Yanbolu, espab-ı Tırnava, espab-ı Selânik diye menşesini de kaydetmiştir. Bu Balkan, daha ziyade Bulgaristan menşeli eşya oradaki halk zanaatının veya göçmen İspanyol Yahudileri imalâthanelelerinin mamulâtları idi.

Bu giyim eşyasını çizmeler, başka başka adlı muhtelif ayakkabılar, sonra çeşitli meşin ve kıl torbalar tamamlamakta idi, daha yüksek bilgi ile çalışan Balkan tabakhanelerinden sahtiyan ve daha başka yumuşak ve sert deriler, taban kösesi buradaki zanaat erbabı için ham madde olarak gelirdi, çünkü bunlar eyer, at ve araba takımları, ayakkabı imalinde kullanılabilmekte idi; sonra koyun, tilki, tavşan, kurt gibi ehlî veya vahşi hayvanların kürkleri hazır mal olarak gelirdi; bunlar yeniden işlenmeğe lüzum kalmadan satılabiliyordu.

Nihayet başka bir grupta demir ve bakır mamullerini, hazır ev avadanlıklarını, tepsi, güğüm, kupa, mangal, buhurdanlık, kılıç, mahmuz, balta, bıçak gibi o zamanki yarı-göçebe cemiyette sivil olsun asker olsun, sırada olan her insanın zaman zaman yer değiştiren eşyaları arasında, üzerinde bulundurduğu veya evinde kullandığı şeyleri zikretmek icabeder.

Mal sevkıyatı büyük güçlüklerle, külfet ve tehlike ile yapılabildiği için sevkıyatı yapan tacirler fazla kârla çalışırlardı. Kağıt veya arabalara yüklenen malların bozuk yollarda nakli yaz mevsiminde bile zor olmakta idi; meselâ 12 çuval hububat *Körös*'ten Budin'e 6 öküz, başka defa 704 çuval hububat 25 araba ile ve 250 öküzle götürülebilmisti. Gelip geçici kimseler için yolculuk o

kadar güçtü ki, başka şartlara alışmış olan Batı'lı insan buna zor katlanabiliyordu. Onun için elçilik heyetleri kalabalık bir kabile halinde gelirlerdi, bir-iki yüksek memurun yoldaki rahatını temin için bir alay hizmetkârın birlikte yola çıkması icabederdi. Busbeck 1553-te Yanık'tan başlayarak bütün memlekette konak-hiyacak bir yer bulamamış ve kendisinden sonra gelen elçiler evlerde değil, beraberlerinde getirdikleri çadırlarda barınmışlardı. Bundan başka tek başına seyahat etmek de tehlikeli idi ve dört-beş yol tezkeresi bile insana tam emniyet sağlayamıyordu. Yolcular Hakka sığınarak ve canlarını Tanrıya emanet ederek hareket ederler, bilhassa bazı adı çıkmış yerlerde haydut korkusu geçirirlerdi. Meselâ Vaç'ın ötesinde Maroş (*Nagymaros*) civarında Türklerin "Derbent,, dedikleri bir boğaz, Peşte'den doğuya doğru Tarça'nın (*Tarcsa*'nın) ötesindeki Değirmen Deresi (*Malomvölgy*), güneyde daha uzaklara düşen Halaş (*Kiskunhalas*) o kadar tehlikeli tanınmışlardı ki, buralardan geçmek resmî memur için bile mesele idi. Daha başka bölgelerde de, şurada burada Türklerin Macarca olarak kaydettikleri ve kelimeler arasındaki hafif mâna ayrılıklarının sezdirebileceği gibi birbirinden farklı tarzlarda, mesleklerinin muhtelif tekniğine göre iş gören tolvaylar (< M. *tolvaj* 'hırsız'), çavargolar (< M. *csavargo* 'serseri') ve haydutlar (< M. *hajdu* 'piyadelerin bir nev'i') sonra Macarların da Türkçeden alarak söyledikleri gibi *haramiak* (< Türkçe harami), *betyarok* (< T. bekâr) yolculara, bilhassa bezirgânlara pusu kurarlardı.

Bu ahvali gösteren bir hâdise Budin Yahudilerinden Mozes'in başından geçmiştir; Eğri komutanı Simon Forgacs, Kuvın, yani Türk bölgesinden bazı şahıslarla işbirliği yaparak Mozes'i pusuya düşürmüş, yanında bulduğu kıymetlerden başka fidyeye olarak da 10000 flori istemiş ve bu parayı, pey akçesi olarak da olsa Birëm şehrinin ödemesi gerekmişti. Keza Eğri Macarları Peşte'ye kadar akınlar yapmışlar, Tata'lı, Yanık'lı askerler Budin'e kadar sokulmuşlar, paşanın Budin'deki çiftliklerini yağma etmişlerdir ki, Türkler yüz yıl sonra da türkülerinde bundan yanıkmişlardır (Peçevi, Tarih. II, 194. s.):

یوقدر سزکله ویره من اکره لی کدی اکره لی.

Nihayet Peçevi'nin dedikleri de bunu teyid etmektedir. Peçuy'-da hudutlardan uzak düşen, Macaristan Türklüğünün bu fikir ha-

yatı merkezinde doğmuş olan meşhur tarihçi geceleri ancak "belinde kılıç, yanı başında tüfekte,, uykuya varabiliyordu. Yolların ve umumi asayişin bu bozuk durumu karşısında tacirler yanlarında pek para taşımak istemiyorlar, daha ziyade mübadele yapıyorlar, yahut kefil ve yed-i emin göstererek alışverişte bulunuyorlardı. Bu usul, alışverişi kolaylaştırmakta idiyse de başka türlü karışıklıklara yol açıyordu; sözünde durmaz borçlular yüzünden başkaları, hattâ meselâ 1570 tarihlerinde Debrecin şehri tüccarlarının başına geldiği gibi, bütün bir şehrin tacirleri sorumlu duruma düşüyorlardı.

Tüccar malı, her tehlikeyi atlatarak gene de selâmetle menziline vardığı takdirde Budin'de saray iskelesine veya, kara yoluyla gelmişse Beç kapısında gümrükten geçerdii. Tam olarak tartılması çok külfetli olan büyük sevkıyat sefine ve nasad hesabıyla gümrüklenirdi. Bir sefine yükü —çok zaman— 1200 kile buğday veya arpadan 1571 - de 300, 1580 - de 400 akçe gümrük resmi alınırđı. Bir çeşit mal yüklü araba sevkıyatı da toptan gümrüğe tâbi tutulur, iki tekerlekli koçiden (كويچى < M. kocsi 'araba') dört tekerlekli arabaya nispetle daha az resim alınırđı. Daha kolaylıkla tartılabilen küçük partiler denk, bala, tura hesabıyla ve Budin veya başka mahallî kanunların etrafıca yazdığı üzere, yerli umumi işe maddelerine mal değerinin % 3, giyim ve sair eşyaya malın evsafına ve menşesine göre kıymetinin % 5-10 nispetinde—yabancı mala yerliden fazla—resim tarh edilmek suretiyle gümrükten geçirilirdi. Türk kıtalarına işe maddesi sevk eden gemiler gümrüksüz olarak mallarını boşalttıkları gibi beylerbeyi paşaya ve sancak beyine gelen mallar da muafiyetten istifade ederlerdi. "Hünkâr bezirgânı,, Budin'de gümrük muafiyetinden faydalanır, fakat Solnok'ta başkasının ödediği resmi o da öderdi.

Gümrüğe gelen mal önce hanlara konur ve perakendeci esnaf yoluyla daha ziyade gıda maddelerinin satıldığı çarşıya ve en çok mamul eşya satılan pazara buradan giderdi. Dükkânlar çoğunlukla hazinenin veya hayır müesseselerinin, evkafın malı idi ve esnafa tüccara mesleklerine göre, resmî makamların ve meslek kurumlarının nezareti ve çok zaman külfetli birtakım merasim altında bulunurdu. Resmî makamlar bundan başka ticaret hayatındaki aksaklıkları fiat tanzimi, tek tip mal çıkarma, narh koyma suretiyle ve bunlara mahsus kurulmuş muntazam bir teşkilâtla ve devamlı kontrolla bertaraf ederler, tam ve damgalı ölçüler kullan-

dırırlar, bütün bunları pazarbaşı ve muhtesiplerle murakabe altında bulundurarak nizam tesisine çalışırlardı. Ölçüler tahtta bulunan padişahın tuğrasiyle damgalanmış ve tam olurdu; 1903 yılında ele geçen IV. Mehmet zamanından (1648 - 1687) kalma bakırdan yapılmış bir okka hakiki ağırlığını, 1281 gramı zamanımıza kadar eksiksiz muhafaza etmiştir. Ancak ölçüleri murakabeye memur edilen kimseler o kadar itimada şayan değillerdi.

Ticaret hayatı dar yere sıkıştırılmış olduğundan, bir de o zamanki iktisadi şartlar meslekleri bugünkünden daha çok sınıflara ayırdığından, küçük şehirler çarşılarında da çok ve fazla çeşitli esnaf bir araya gelmekte ve böylece canlılık arz etmekte idi. Meselâ İstolni Belgrad'ta 1550 yıllarında 112, nefsi Siget'te (der varoş-ı Siget) 23, Ostorgom'da, kale içinde 1570 yıllarında 11 dükkân bulunmakta, büyük varoшта "der varoş-ı kebir," 29 dükkân az sayıdaki müşteriyi kendilerine çekmeğe çalışmakta idi. Sigetvar'da kale dışındaki kısımda 31 dükkâncı sıkışmıştı. İşlerinde: bakkal, tabak, kürkçü, papuççu, çizmeci, sertraş (berber), bıçakçı, kilitçi, nalbant, tenekeci, demirci, kuyumcu, dülger, kasap, fırıncı, simitçi, çuhacı, ipekçi, mumcu, attar ve saire vardı.

Çarşılar, bazı mallar bakımından zaman zaman çeşitli, renk renk, hristiyan ortaçağından daha alaca bulaca renkli eşya ile dolar ve dükkâncılar arasındaki rekabet dolayısıyla pek canlı, gürültülü olurdu. Fakat malların nefsi olduğu söylenemezdi, çünkü bunların çoğu her zaman lüzumlu harciâlem şeylerdi. Gerçi bunlar arasında Doğu memleketlerine mahsus, kokulara, Anadolu kıl dokumalarına kadar hususiyet taşıyan mallar da bulunmakta idiye de "halis mal," meselâ halı, kilim pek azdı. Dernschwam, açık göz bir Macaristan'lı Alman, 1555-te Türk ticaret hayatı hakkında kendi realist tacir düşüncesiyle: en tıka basa dolu bir Türk dükkânında bir Avrupa'lı tacirin mütevazı deposundaki malın yüzde biri bulunmaz, hükmünü vermekte ve 1605-te Budin'e gelip gitmiş olan Kaşa (*Kassa*) muhtarı Bocatius da, bezirgân dükkânlarında bir miktar ipekliden başka sade renkli ufak tefekler, boyalı kaşıklar ve umumiyetle az miktarda, aşağı cinsten şeyler bulunur, diye yazmaktadır. O tarihten yarım yüzyıl sonra, devrin sonlarına doğru Evliya Çelebi'nin dediği gibi bu dükkânlarda sade "kendi halindeki kimselere mahsus," elbiseler bulunurdu. Demek oluyor ki, Türklerin işgalinde bulunan Macar arazisinin,

belki de tam başşehir Budin'in Doğu ve Batı ticaretinin mübadele merkezine benzetilişi hakkındaki hüküm ihtiyatla telâkki edilmelidir. Büyük Türk beyleri çok neffs, "saraya yollanacak,, mal bulmak isterlerse bunun için adamlarını Budin çarşısına değil ta Venedik'e gönderirlerdi.

Çarşı ve dükkânların alacalığında karmakarışık menşeli mallarla birlikte Türk ve Türk olmayan unsurlar da birbirine karışmış ve hıristiyan Macar çağlarının izleri nispeten uzun zaman devam etmiştir. Ortaçağ Macar ölçülerini Türk kanunu da kabul etmekte ve kullanmakta, Türk gümrükçüsü Macar tacirinin beyanına göre Macar ölçüsü üzerinden de muamele yapmakta idi. Macar ölçeklerinden c zamanlar 100 font tutarındaki maja ve fonta (فونطة < M. font) da tanınmakta, hacım ölçülerinden 12 çeber büyüklüğündeki fıçı (bir yerde كنجی diye adlandırıldığından herhalde Gönc fıçası büyüklüğünde), ako (اقو < M. ako) ve buna denk olan atalag (< M. atalag), köböl (فيل < M. köböl), çeber, pinte (پنته < M. pint), jak (< M. zsak) veya çuval (çoğu defa garar, harar adıyla), hububat ölçeklerinden mërö, fertal (فرتال < M. fertal), kumaş ölçüsünde Macarca poszto sözünden gelme ve Türklerde, belki de sade geçici bir zaman için, top mânasına gelen Macarca veg ile aynı mânada olarak pastav (پاستاو) şeklinde kullanılmakta idi.

Türk ölçüleri ancak uzunca bir zaman sonra Macar ölçülerinin yerini almıştır ve bunun da sebebi belki Türk ölçülerinin ekseriya yuvarlak hesaplı olmayıp kesirli olduklarından, ölçülecek malın cinsine göre değişen kıymetler taşınması idi ki, bu suretle hesaplaşmak da güçtü. Meselâ her zaman 400 dirhem olan okka safran tartılacak olursa 120 dirhem sayılırdı; dükkândaki zirâ inşaattaki zirâdan başka idi; kumaş ölçüsünde tam zirâdan başka 5/4 zirâdan da bahsedilirdi; çünkü "rubu,, denince bir zirân değil, yarım zirân dörtte biri anlaşılırdı. Ağırlık ölçüleri arasında en yayılmış olanı yukarıda sözü geçen okka veya kiyye, yahut da vakiye idi; 44 okka bir kantar sayılır ve bu ağırlık alışverişte Macarların mazsasiyle bir tutulurdu. Hububat ölçeklerinden bazı bölgelerde Macar dilinde bugüne kadar kalmış olan kile (kila), hacım ölçülerinden teneke (تنکه) veya tonike (تونکه), nebati ve hayvani yağlar için değişik değerdeki tulum (طلوم) vardı.

Türkler mahallî âdetlere karşı müsaadekârlık gösterdikleri gibi hıristiyan takvimindeki günlerin kullanılmasına da mâni olmu-yorlardı. Belirli günlerde ödenen ücretlerde Türk makamları da Sendyördy (سن كورك), Senmihal (سن محال) günlerine itibar etmişler ve Dyarmat sulh muahedesine ait vesikalarda hıristiyan takvimine göre Senmartin günü (سائمارتين كوني) zikredilmiştir. Buna karşı hıristiyanlar da Macarca metinlerde meselâ papa Aziz Gregorius gününe, martın 12-sine raslıyan Türk yılbaşını, Sultan Nevruz (*Sultan Nürusz*) gününü, yahut müslümanların mübarek ramazan ayını kullanmışlardır. Türkler, iktisadi hayatın yerleşmiş âdetlerine saygı göstererek buradaki panayırların eskiden kurulduğu günlerde kurulmasına müsaade etmişler ve bugün büyücek birer köy, o devirde de sade dereceleri "varoş," olan İstolni Belgrad sancağın-daki *Polgardi*, Ostorgom sancağındaki Verebël (*Verebely*) ve Sigetvar sancağındaki nefsi Sigetvar ... ilâh. yerlerde eski panayır kurma haklarını tanımışlardır. Bilindiğine göre en çok panayır, yılda on kere olmak üzere İstolni Belgrad'ta kurulurdu, halbuki Peşte'nin yalnız dört, Budin'in ise üç panayırı vardı.

Eski para da kıymet ve itibarını yavaş yavaş kaybetmişti. "Macar altını," Türklerin nazarında, daha buradaki hâkimiyetlerin-den yüz yıl önceki zamanda olduğu gibi bu hâkimiyetin yüz yıl sonraki zamanlarında da muteber ve fevkalâde kıymetli bir para idi. Flori, penz, penüz, peniz, penaz (پنز < M. *penz*) ve yazılarda batka (< M. *batka*) diye geçen para, diğer çeşitli paralarla birlikte karışık olarak geçmiş, vergi ödemelerinde de, tabii tahvil edilmek, değerinden düşülmek suretiyle, uzun zaman kullanılmıştır. Türk parasının vahidi burada da Türk altını, yani "kuruş," idi, fakat piyasa hayatında, yüksek değerli ve nadir altın değil, daha bol bulunan akçe dönerdi. Akçe, daha Macaristan'da Türk hâkimiyeti-nin başlangıcında iki yüzyıllık Türk parası idi; esasında 3/4 gram gümüşle basılırken zamanla değerinden kaybetmişti ve 1555-te Budin'de 2-2.5 dinar değmekte ve 50 tanesiyle bir altın alınabil-mekteydi. Piyasada çeşitli paraların karışık olarak sürülmesinden doğan tahvil hesapları, çeşitli ölçülerle her nevi paranın geç-mesi piyasada bu işlere akli yatkın tacirlere elverişli bir durum meydana getirmekte, müşteri ise, bilhassa Macar parasıyla ödediği takdirde, her zaman aldanmakta idi. Çeşitli paranın geçmesinden,

Macar parasının düşük kıymetinden ve tahvil hesaplarından Türkler içinde de zarar görenler olurdu; meselâ 1572-de İstolni Belgrad'ın işgalinden 29 yıl sonra da maaşını Macar parasiyle almakta olan İstolni Belgrad hatibi bundan mağdur olduğu için İstanbul'a şikâ-yette bulunmuş, maaşının Türk parasiyle verilmesini istemişti.

III

Ziraat hayatının durumunu incelerken, bir başlangıç olmak üzere, Türk istilâsından önceki ahvale, bütün memleket bölgelerinin nizamını tek bir seferde altüst eden, köy halkını göçe mecbur kılan ve istihsal işlerini bozan tahripkâr akıncı seferlerine işaret etmemiz gerekir.

İlk akından sonra tehlike ortadan kalkınca, yurtlarına daha sıkı bağlı olan halkın bir kısmı birer ikişer köylerine dönmüş ve eski yurdun harabeleri üzerine yenisini kurmuştu. Fakat Türk akınları tekerrür ve birbirini takibedince anayurdun toprağı eski çekiciliğini, eski kuvvetini kaybetmiş, en bağlı sahipleri bile onu terk etmişlerdir. Mallarını, hayvanlarını kurtaramadan yurtlarından göç edenlerden çoğu ya askerliğe girmişler, yahut haydutlar arasına katılarak hayatlarına bambaşka bir yön vermişler ve bu suretle çiftçi tabakası pek çok işçisini kaybetmiş, cemiyet de işçi ailelerinin birçoğundan mahrum kalmıştı.

Bu hal, bir dereceye kadar daha hafif şekilde Budin'in işgalini takibeden bir-iki nesillik "sulhçu hulûl" devrinde de devam etmiştir.

Osmanlı devletinin bu tâbiyesi düşmanlarının müdafaa imkânlarını sarsmış ve böylece kendi katî zaferini kolaylaştırmış olduğu ne kadar muhakkaksa bu şekilde hareketle her tarafta harap memleketler, boş köyler, yanmış çiftlikler ve terk edilmiş tarlalar bulunduğu da o kadar şüphesizdir. Bu durumda esaslı bir tedbir almağa, ya eski ziraat hayatını canlandırmağa veya eskinin yıkıntıları üzerine yeni bir bina kurmağa ihtiyaç vardı.

Osmanlı hükümeti gerçekten yeni bir nizam ve esaslı yeni kararlar getirmişti, çünkü tebaası arasına yeni içtîmai ve iktisadi farklar koymuş, istilâ edenlerle istilâ edilenleri birbirinden ayırmıştı. İstilâ edenler, Türkler ve müslümanlar efendi sınıfını, eski yerli halk ise daha az hakka sahip aşağı derece insan tabakasını teşkil ediyordu.

Kanuni Süleyman Budin'in nihai işgalinden sonra, 1541 ekimi

ortasında Macaristan'la ilgili olarak İstanbul'dan verdiği ilk emirlerden birinde: "küçük büyük, zengin fakir herkes yerinde kalsın, şehrli şehirde, köylü köyünde, evli olan karısı, çocukları ve taallükatı ile evinde otursun ve herkes işiyle gücüyle meşgul olsun," diyor, fakat aynı zamanda eyalet valisinin "şariat-ı nebeviyeye," riayetle onu bütün ahkâmiyle hâkim kılmasını da emir ediyordu.

Ancak bu iki söz tamamıyla aynı mâna ve kuvvette değildi ve ikincisi birinciye ağır basmakta idi. İslâm hukukunun Osmanlı İmparatorluğunda her meseleye şumulü olan umumi bir itibarı vardı ve her karar ve hüküm bu esasa dayanırdı. Çok geçmeden sultan Süleyman'ın verdiği emrin de Muhammet şariatına dayandığı, birçok teferruatta eski halkın lehine olmadığı ve büyük küçük, zengin fakir birçok kimsenin yerinde kalmasına ve eskisi gibi işi gücüyle meşgul olmasına mâni olduğu anlaşıldı. Ziraat sahasında temel meselelerin düzenlenmesinde de bu durumla karşılaşılmakta idi.

Osmanlı hükümeti islâmlığın üç kelime ile açıkça ifade edilebilen bir hükmiyle, "toprak devletin malıdır," söziyle ziraat hayatının esaslarını değiştirmiş, eski Macar âleminin nizamını bir çırpıda altüst edivermişti. Osmanlı hükümeti, doğrudan doğruya idare olunan eyaletlerde —ki Macaristan'ın işgal sahası da bunlardandı — toprak üzerindeki eski şahsi mülkiyet hakkını hükümsüz saymış ve bütün araziyi kendi, yani devlet malı ilân etmişti. Bu suretle Macar asılzadesinin arazi mülkiyet hakkı bir anda ortadan kalkmış ve derecesi ne olursa olsun, eski Macar asılzadesi, eski dininde kalmak şartıyla kazanç imkânını ancak reyalığı kabul etmek veya esnaflık ve tüccarlıkla iştigal eylemekle, yahut da gene hıristiyan kalıp Türk ordusuna ücretli asker, martalos yazılmakla bulabilirdi. Keza din teşkilâtına ait büyük araziler de devlet malı olmuştu. Devlet malı olmıyan yalnız sayıları azalmış hıristiyan kiliselerinin birer parça vakıf topraklarıyla, bazı kiliselerin idamesini, papazlarının geçimini temin eden tarlalar kalmıştı.

Devlet malı haline getirilen toprağı Türk devleti kendi adamları, ordu subay ve erleriyle memurları arasında dağıtmıştı. Fakat devlet bu toprağı, Batı cemiyetlerinde olduğu gibi temelli olarak değil, sade işlemek için, intifa için, hizmet karşılığı veriyor ve toprağı ancak bu menfaate karşı tekrar tekrar hizmet ettiği müddetçe işletenin elinde bırakıyordu. Macaristan'daki Sınıflar cemi-

yeti bununla öldürücü bir yara alarak sona ermiş ve yerini yeni cemiyet almıştı. Bu yeni cemiyette *serf* nesline, değişiklikten her hangi bir fayda görmeksizin, reaya adı altında gene toprakla uğraşmak düşüyor, asılzade arazi sahiplerinin yerine kadrosu durmadan değişen yeni bir "efendi sınıfı,, geçiyordu.

* * *

Macar köyü günün birinde başına yeni bir efendinin, Türkçe, Sırpça veya Boşnakça konuşan bir müslümanın, bir yabancının geçtiğini görmüştü ve bu yabancı ile birbirlerinin dillerini anlamıyor, dinlerine saygı duymuyor ve birbirlerinin âdetlerini, yaşayış tarzlarını da bilmiyorlardı.

Bu değişiklik köyün ufak tefek hâdiselerle geçen hayatına yeni bir hususiyet getirmişti. Fakat başlangıçta bunda bir kâr veya zarar görünmüyor, hattâ pek göze bile çarpmıyordu, çünkü yeni arazi sahibi köye yerleşmemiş, orada kendisine, göl kenarında kaştel (كاشتل < M. *kastely* 'şato') veya tepede hususi kale yaptırmamıştı. Bizzat arazisi başına gelerek köy halkını rahatsız etmiyordu; o, kendi gibilerle birlikte hizmete memur olduğu merkezî bir kalede, vazife başında bulunurdu. Fakat artık reayasına karşı muamelesi sipahiliği, akıncılığı zamanında gibi değildi. Türk arazi sahibi artık eskiden, akınları, yağmaları zamanında yaptığı gibi, reayayı tazyik etmiyor, bilâkis onlardan yerlerinde kalmalarını, toprağını işlemelerini istiyordu; hattâ reyanın arazisini terk edip gitmelerine müsaade etmiyordu, çünkü arazi onun maaşı, tahsisatı idi ve bu arazi ancak üzerinde reaya çalışırsa irat getirmekteydi. Demek oluyor ki, Macar köylüsü Türk devrinde de toprağa bağlı kalmıştı, bu da Türk idaresinin onu toprağa bağlı bulmuş olmasından değil, Osmanlı İmparatorluğunda reyanın hukuki durumu umumiyetle böyle olmasından ilerigeliyordu. Reyanın köyünü, efendisini değiştirmesi, köyden şehre göç etmesi yasaktı.

Türk arazi sahibi yüksek rütbeli asker olduğu takdirde 30-40, en yüksek derecede olan bundan da yüksek sayıda köye sahip olabiliyordu. Bu gibiler harmanda ve bağ bozumunda onda birlerle (öşürlerle) baharın ve güzün nakten toplanacak aidatların tahsili için kâhyalar, *vajdalar* istihdam ederlerdi. Daha küçük rütbe sahipleri iratlarını bizzat kendileri tahsil etmekte idiler. En küçük arazi

sahipleri esas itibariyle arazi sahibi de değil, köyün büyüklüğüne ve gelirine nispetle ya 4 5 akçelik gündeliklerinin karşılığı olarak tek başına veya başka erlerle müştereken bir ocaklığa sahip olan alelade askerlerdi. Köyün bunlara ödemekle mükellef olduğu kıymet, tahsis beratlarında yazılı idi. Bir kuzunun 15 akçe, 1 pinte (1.5 litre) şıranın 4-5, bir kile buğdayın 12-20 akçe, bir araba kuru otun 10-20 akçeye alınıp satıldığı o zamanlarda askerlerin tahsisatı umumiyetle yılda 1700 akçe tutardı. Bu 1700 akçe bir askerin şehirde, ihtiyaçlarını çarşıdan tedarik ederek çoluk çocuğuyla geçinmesine yetmezdi. Onun için reayasından, hem de oturduğu yerde teslim edilmek üzere aynıyat da isterdi. Arazi yakınsa oraya arada sırada gider gelirdi, fakat mahsul kaldırılacağı sırada köyü uzak da olsa gider, icabettiği kadar orada kalarak artık vicdanına ve geçim durumunun icabına göre tahsilâtını yapardı. Bugünkü gözle bakılınca bu muamele her yıl tekrarlanan bir elkoymaya benzemekte idi ve tabiatıyla elkoymalarda olduğu gibi haksızlıklar, karşılıklı birbirini zarara sokmalar eksik olmazdı; daha büyük geçimsizlikler de reyanın birer ikişer kaçmasına sebep olurdu ki, bu durum sade arazi sahibine zararlı olmakla kalmaz, hazine gelirine de tesir ederdi. Bazan bu münferit vakalar bir ordunun geçişi sırasında mûtat olan kalabalık ve haşinlikler yüzünden sâri bir hal alır, birçok köylerin, hattâ bütün bir bölgenin çalışan müstahsil halkı tarafından boşaltıldığı olurdu.

Kendi efendisini seçmek köyün elinde değildi. Bir köyün efendisi aşağı, orta veya yüksek dereceli bir asker mi, yoksa imparatorluğun en yüksek adamı, bizzat padişah (hazine) mı olacağını, yahut o devrin sıkı müslümanlığı neticesi her tarafta bol bol teşekkül eden evkafa mı tahsis edileceğini başkaları tâyin ettiği gibi tâbi olacağı efendinin devamlı olmasına veya sık sık değişmesine de köy bir şey diyemezdi. Halbuki hükümet tarafından köyün kime tahsis edileceğinin onun durumu üzerine büyük tesiri vardı. Hazine köylerinin halkı daha müsait muamele görürdü, çünkü bu nevi arazinin idaresi için zamanla resmî nizamname hazırlanmış ve ayrı resmî teşkilât kurulmuştu ki, bu teşkilât bazan ne kadar müstebit ve doymak bilmez ise bazan da âciz ve kolayca tatmin edilir olurdu. Evkafa ait bazı araziler, meselâ 300 nüfuslu Katatfalu (*Katad*), Arşan (*Harsany*), *Beremend* köyleri halkı buna benzer duruma girmişlerdi; bu köyler sultan Süleyman'ın Sigetvar'daki

türbesine (bugün *Turbek*) ait vakıflardı ve Türklere göre 1570 yıllarında göze çaracak derecede daha iyi hayat geçirmekte idiler. Hazine ve vakıf arazilerinden sonra orta rütbede bulunanlara ait reayanın geçimi de oldukça tahammül edilir gibiydi, bunun da sebebi bilhassa bu orta rütbedekilerin aynı hizmette daha uzunca zaman kalabilmeleri ve reayalarına daha ziyade ısınabilmeleri idi. Buna karşılık en aşağı sınıfa, Türk erlerine ait arazideki reayanın durumu, tıpkı paşaların ve sancak beylerinki gibi, askerlerinki fakirlikleri yüzünden, paşaların ve beylerbeylerinki de efendilerinin bir yerde ancak kısa müddet kalmalarından ve bu sebeple arazilerini geleceğiyle pek ilgilenmemelerinden, daha kötü idi.

Hıristiyanlığı kabulden beri Macarlığın başına gelmemiş olan bu kadar büyük değişikliklerin iki ilgili sınıfta, asıllarla *serf* sınıfında husule getirdiği tepki aynı değildi.

Elinden emlak sahipliği hakkını alan ve kendisini Türk reayalığına düşüren bu yeni nizamı anlamak Macar asılzadesine geliyordu. Asılzade belki Türk hâkimiyetinin sade dış tezahüratı bakımından değil, iç tesiri itibarıyla da kendisine yabancı, esasından zıt olduğunun ve Batı hıristiyanlığının bir ferdi sıfatıyla bu nizamla bağdaşamıyacağının farkında idi. Bunun için istilâcılara karşı koyacak durumda değilse oturduğu yerden göç ediyor veya büyük vaatler karşısında daha iyi bir hayat umduğu yere sıkıştıyordu.

Serf ise yeni nizamda daha ziyade yalnız efendi değiştirdiğini görüyordu ki, bu hal o vakte kadar da kendisine sorulmadan başına gelmekte idi; bu bakımdan yerinde kalabiliyordu. Din ayrılığı meselesi de onu asılzade kadar düşündürmüyordu. Fakat dolaşan haberler onu da ilgisiz bırakmıyor ve duydukları onun da rahatını kaçıyordu. Belki ilerisinin belirsizliğinden o da endişe duymakta idi. Eğer Batı hıristiyanlığına mensup idiye padişahın papayı da hükmü altına almak istediğine dair dönen söylentilerden kuşkulanıyordu; yok eğer ortodoks kilisesine bağlı bulunuyorsa o zaman, kilisesinin reisi olan patriğin, sultan Süleyman'ın tebaası sıfatıyla eski merkezinde, Bizans'ta, Tsarigrad'ta sultanla aynı şehirde oturduğunu ve halen de papazlarının ve kiliselerinin bulunduğunu düşünerek bir parça rahatlık duyuyordu. *Serfler* arasında daha başlangıçta efendisiyle birlikte başka bölgeye göç

edenler olduğu gibi yerinden ayrılmıyarak yeni efendiyi bekleyenler de vardı.

Yeni arazi sahipleri hep yabancı idiler. İşgalin ilk yıllarında, ilk onyıllarda büyük bir memleket parçasının bütün arazi sahiplerine ait gelirler taksime uğramıştı; böylece efendilik payesi kolayca kazanılabiliyordu. Böyle bir değişikliği kendileri de daha yakınlarda, o tarihlerden 50-100 yıl önce geçirmiş olan Balkan'lı milletler gene bir yerde böyle bir "değişiklik," olmasını âdeta bekliyorlar ve buralardaki topraksız fakir kimseler, eski Macar topraklarında kendilerine arazi temin etmek için kuzeye doğru akıyorlardı. Toprak dağıtımında başta gelen Türk memurları, Budin paşaları, bunlardan Budin'de en uzun zaman hizmet görmüş olan Sokullu Mustafa ve yârânı, kendileri de Balkan'lı, Boşnak, Sırp dönmesi veya Sırp olduklarından birçok hizmetleri ve gelir kaynaklarını akrabaları, ahabpları, hemşerileri arasında üleştirdiler ve böylece bütün memleketin içtimai bünyesini bir nesillik zaman içerisinde tamamiyle değiştirdiler ve Macaristan'daki Türk eyaletinde yeni bir cemiyet vücuda getirmiş, yeni bir çağ açmış oldular. Demek oluyor ki, Macaristan'da "Türk devri," denilen bu çağ daha ziyade bir Boşnak devri, bir Sırp devri idi. Bu geniş ölçüdeki *démographique* değişmeden Osmanlı İmparatorluğuna siyasi bir tehlike çıkmayı, Türkün bu yüzden zayıf düşmeyişi ve Sırpıla Boşnağın bu sayede kuvvetlenmeyişi Türk dehasının bir sırrıdır.

Fakat beri tarafta yeni nizamın doğurduğu iktisadi zarar o nispette fazla idi ve altüst edilen zirai hayatın düzenlenmesi için yeni nizamın aldığı tedbirlerin pek yeter olmadığı ve arazi sahibi olmanın yeni usulünün köyün zirai kalkınmasına elverişli bulunmadığı çok geçmeden anlaşılmıştı. Lüzumsuz hale gelmiş olan asılzade kaşmeleri veya sade konakları mayorlarıyla (*ماجر < M. major* 'çiflik') birlikte oralardaki hayat da sönüyor ve bölge daha renksiz, daha fakir hale geliyordu. İyi işlenmiş toprakları, çiflikleri, ondan sonra ancak büyük Türk beylerinin oturdukları kaleler yakınında, meselâ Budin ve Peşte'de, kale surlarının dışında, Sigetvar yakınında, Segedin'de *Fazekszér*'de ve daha buna benzer birkaç merkez etrafında bulmak mümkündür.

Çalışacak insan bulmak efendi bulmaktan daha güç olduğundan boşalan köylerin iskânı arazi sahibi iskânından zor olmaktadır. Bazı yerlerde, dağılmış olan köylü (gurihte) geri çağırılıyor idiye

de boşluk doldurulamıyordu. Bundan sonra boş kalan köylere ve iskân yerlerine başkaları, yeni durumu, Türk hâkimiyetini kabul edenler yerleşmeğe başladı. Bunlar Türk değillerdi; çünkü Türklük kendi millî nüfus fazlasından buralara göçmen gönderemiyordu. Fakat başka Balkan kavimleri, Balkan'lı çobanlar, iflaklar arasında, eski yurtlarının meralarını Tuna ve Tisa arasında bulabildikleri daha geniş yerleri seve seve değışecek olanlara çok raslanıyordu. Boşalmış Macar topraklarına böylece ilkin sessiz tektük göç halinde, sonraları sistemli, resmen idare edilen bir iskân şeklinde iflaklar yerleştiler. Bu kavimler hareketinin ölçüsü Kopan misalinde pek iyi görülebilir. 1581-de, yani Türk hâkimiyetinin başlamasından 40 yıl sonra Kopan sancağının 80 köy ve mezraasına 1104 hane iflak yerleşmişti. Daha az nüfuslu Seksar sancağında o tarihlerde 600, en kalabalık sancaklardan olan Budin sancağında 1764, İstolni Belgrad'ta 1634 hane vergi vermekle mükellef sayılıyordu; buna göre Kopan sancağı halkının bu iskân dolayısıyla tamamen değışmiş olduğu anlaşılır.

Halkın bu suretle değışmesi sade *démographie* üzerine değıl ekonomi üzerine de derin tesirler yapmış, Macar toprağının kültürü yeni sakinlerin durumuna göre iflak kültürüne, çoban kavim kültürüne inkılâbetmiş, hayvan yetiştiriciliği başmeşgüliyet olmuştu; evvelce de bilhassa büyük baş hayvan yetiştiren ve eskiden de sığır ve at çobanlarının yaşadığı yerlerde yeni iktisat nizamında keçi ve koyun sürüleri türemiştir.

Bu alandaki gelişmelerin safhalarını Türk ve Macar kayıtlarının aynı surette teyid etmekte olduklarını görmekteyiz. Nispeten zengin sayılan, birçok köy ve mezraa halkının devamlı olarak sıkışık bir şekilde oturduğu yerlerde, *Körös*'te, Keçkemet'te, bu şehirlerdeki zabıtlara göre, sığır kadrosu yüz yıl içinde, hem de tedrici ve devamlı bir inhitatla, yarısına düşmüştü. Memleket ölçüsünde bir hayvan kıranı ile izah edilemediğinden de anlaşılıyor ki, bu, tabii bir "gelişme,, idi. Çanad ili arazisinde, imparatorluğun, 150 yıl içinde düşman ordusunun bir kere bile geçmediği iç yerlerinde Türk devrinden önce vergi veren 1760 porta yerine ancak porta sayısı belirsiz 7 meskûn yer kalmıştı. Segedin'de vergi veren hanelerin sayısı 1554-ten 1590-a kadar 1035-ten 578-e, takriben yarım yüzyıl sonra da 315-e düşmüştü. Sonraları Macaristan'ın zahire ambarı haline gelmiş olan Bačka (*Bacska*) hakkında XVII. yüzyıl ortalarında

resmî bir Türk şahsiyeti resmî raporunda bu bölgenin tamamıyla mahvolduğunu ve boşaldığını yazmaktadır.

Bazı talihli ahvalde, büyük felâkete mâruz kalmıyan bölgelerde reayanın hayatı arazi sahibi asılzadeninki kadar tahammül edilmez değildi ve reayanın vazifeleri de tüccarınki gibi âni bir şekilde değişmemişti. Yeni nizam reyadan yalnız eskisi gibi çalışmasını ve yeni sisteme göre vergi vermesini istiyor, işinin teferruatına karışmıyordu.

Şu veya bu bölgede veya köyde nasıl bir ziraat takibedileceğini gene eski kuvvetler, tabii şartlar tâyin etmekte idi. Umumiyetle biri başta ziraatla uğraşan—ki bunu bağcılıkla meşgul olup olmadığına göre daha yüksek ve daha alçak seviyede iki sınıfa da ayırmak mümkündür—, öteki başlıca gelirini hayvancılıkla temin eden olmak üzere iki köy tipi ayırmamız lâzımdır.

Taşranın ticaret merkezleri olarak zikrettiğimiz iktisadi merkezler ve bunların etrafları tabiatıyla aynı zamanda birer zirai merkez olarak da görünür, çünkü bu ticaretgâhlara can ve karakter veren şey münakalât şartlarından başka bilhassa zirai sebeplerdi.

Türk hâkimiyeti altında yaşayan Tunaötesi ovaları buğday, Tolna ve Baranya (*idem*) bölgesinin dalgalı havalisi çok üzüm yetiştirirdi.

Öteki iktisadi bölge, Tuna ve Tisa arası, hububat ziraati ve *extensif* karakterli hayvan yetiştiriciliğiyle geçinirdi. Bu havalinin kuzey kısmı, Hatvan ve Solnok civarları, Yas (*Jasz*) bölgesi ve Kumanya'nın (*Kunsag*'ın) bir kısmı daha ziyade hububat ziraatında, daha güney bölgesi de aşağı yukarı Türk devrinden önceki ve bir müddet Türk devrinden sonraki gibi, hayvancılıkta ilerigitmişti.

Daha doğuda, Tisaötesi'nin bazı bölgelerinde reaya başlıca hayvancılıkla iştiğal ederd. Bu bölgenin iyi otlı, sulak meralarında çok sığır yetiştirirdi. 1560 yıllarında Vaç gümrüğünden yaz ve güz mevsimlerinde batıya doğru hemen her gün geçen 8-10 sürünün sahibi, dolayısıyla sürünün menşei olarak göze çarpacak sayıda Tisaötesi yerlerin adları Tur (*Tur*), *Csongrad*, Sentöş (*Szentes*), *Mako*, Minçent (*Mindszent*), *Simand*, Debreçin Temeşvar ilâh. geçmektedir. Tisaötesi'nin daha güney bölgelerinde azımsanmıyacak hububat istihali yanında koyun ve domuzların da gittikçe artan sayısı göze çarpar. XVII. yüzyılın

ortalarında Sentöş'te 81 gazda (< M. gazda 'çifçi') ve 39 jelerin (< M. zsell'er 'ziraat işçisi') 6195 baş koyun ve 965 baş domuz, oraya yakın Sendyördy'te (*Szentgyörgy*'te) 100 gazda ve 11 jelerin 9118 koyun ve 293 baş domuz, Vaşarhel'de 213 gazda ve 98 jelerin 35151 koyun ve 2153 domuz üzerinden vergi vermiş olduğu görülür. (Daha kalabalık olan Segedin'de Türk vergi emini ancak 18170 koyun bulmuştur.) Bilhassa Balint Török adlı birinin 2890, Andraş Moçi'nin 2744, Albert Kiş'in 2568 başlı sürüleriyle, koyun yetiştiriciliğinin başında gelen Vaşarhel'de önemli bir koyunculuk olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede koyunculuk, ehemmiyetli durumdaki sığırcılığıyla, daha ötedeki doğu ve güney bölgeleri hayvancılığına doğru bir ara-bölgesi idi, çünkü o taraflarda, Bihar ve Arad (*idem*) dağlıklarında, sonra daha aşağılarda, Moruş (*Maros*) suyu, Lipova civarlarında yetişen ehli hayvanların en büyükleri koyun ve keçi idi.

Zirai istihsalin neticeleri ve çifçi sınıfın malî durumu sade bölgelere göre değil, aynı köyde bile değişmekte idi. İstihsal, insanların gayretinden başka tabiatın vergisine, harbler dolayısıyla mahsulün kıymetlendirilmesine ve talihin iyi veya kötülüğüne bağlı bulunuyordu. Ostorgom sancağına bağlı Nady Mujla (*Nagy Muzsla*) 1570-te 6250 kile, *Bator Keszi* 7000, *Nagy Györöd* 3000, *Zseliz* 8350, *Farnad* 5500 kile buğday üzerinden öşür vermekte idi. Bu yerlerin her birinde adları defterinde yazılı kişilere, daha doğrusu bunlar tarafından temsil olunan hanelere ortalama olarak düşen hububat miktarı çok değişti; bu miktar Nady Mujla'da 66 kile, *Bator Keszi*'de 36, *Nagy Györöd*'te 111, *Zseliz*'de 29, *Farnad*'ta 49 kile idi. Gene o tarihte şıra öşürünün *Bator Keszi*'de 15000, Nesmél'de (*Neszmely*'de) 11500, *Nadas*'ta 11700, *Visk*'te 15000, Madyar Södyen'de (*Magyar Szögyen*'de) 12450, *Mező Ólved*'te 10000, *Börzsöny*'de 60190 pinte tutmakta olduğu ve bu miktardan bir haneyi temsil eden adları belli kişilere ortalama olarak *Bator Keszi*'de 77, Nesmél'de 225, *Nadas*'ta 506, *Visk*'te 195, Madyar Södyen'de 97, *Mező Ólved*'te 79, *Börzsöny*'de 391 pinte düştüğü görülmektedir. Elde olunan mahsulden kanuni olarak hazineye ve timar sahibine ödenecek onda birlerin ayrılması herhalde zordu, fakat tahammül olunmaz değildi ve reayanın işe olan heves ve gayretini büsbütün kırmıyordu, çifçinin belini büken nizami öşürler değil, cebri haksızlıklar ve harblerdi.

IV

Toprak mülkiyetinin devletleştirilmesi devletin malî durumu bakımından zengin bir kaynak gibi görünüyordu. Toprak, tükenmez bir altın madeni halinde her yıl devlete gelir sağlamakta idi, çünkü başka devlet sistemlerinde birkaç bin aileye kolayca irat temin eden arazi mülkiyet hakkı, Türk devlet sisteminde yıldan yıla hazineyi zenginleştiriyordu, zira hazine, mirî emlak olarak bu topraklardan ücret, aidat, işçilik namı altında, arazi sahibine temin ettiği kârı masraflarından tasarruf etmekteydi.

İşgal sahalarındaki sahipsiz veya mirî yapıların kıymetlen-dirilmesi de aynı suretle bir tasarruf sağlamakta idi. Boş bırakılmış evleri Türk hükümeti hazineye mal ediyor, böylece daha birçok kıymetlere sahip oluyordu. Bu kabıl gayrimenkullerden bilhassa orduda hizmet gören ücretliler kendilerine birer ev ediniyorlardı. Bunlar evin parasını peşin ödemiyor, hazineye borçlanıyorlar ve evin bedeli taksitle ücretlerinden kesiliyordu. Vaç'ta bu şekilde belki yüz kadar eve Türk askerleri sahip olmuş, dolayısıyla yüz askerın ücretinin ödenmemesine bir zaman için lüzum kalmamıştı ki, bu da devlet hazinesi için bir kolaylıktı.

Ancak bu tarz muamele, o zamanki maliye idaresinin kifayetsizliği yüzünden bu yüz askerın bakımı hiçbir masraf teşkil etmediği, hazineye bu nam altında hiçbir yük yüklenmediği şeklindeki malî bir yanlışlığın kökleşmesine yol açıyordu. Ama aradan birkaç on yıl geçip de bu türlü kıymetler bitince ve yeni istilâlarla böyle gelir kaynakları açılmayınca bu gibi yüzler ve yüzlerce asker ücretinin ödenmesi masraflarını karşılamak devlet maliyesini zor duruma sokuyordu. Ordunun kadrosu gene eskisinin aynı, fakat ödenmesi lâzım gelen ücret yekûnu gene de fazla idi. Çoğalan hizmetlerin karşılanabilmesi için borçlanmalara başlanılmış, maliyecilerin o zamanki bilgilerine göre hazine gelirlerinin mültezime verilmesi, gelecek yıllara ait gelirlerin vaktinden önce sarfı ve mağşuş para bastırılması gibi, Doğu'da olsun Batı'da olsun büyük devletleri sarsmış ve çöküntüye sürüklemiş olan tedbirlere baş vurulmuştu.

Hazine Macaristan'daki eyalette de iskele varidatını, cizyeyi, gümrük resimlerini, fıçı ve bostan resimlerini, hamamları, sarraflık hakkını, satış yerlerini ve dükkânları, bozahaneleri, mumhane hakkını (resm-i şemhane, eski Acem âdetlerinden kalma bir hazine

hakkı idi ve Macaristan'da "hane,, başına iki akçe karşılığında alınır) ilâh. — vergilerin toplanmasında kendisine muayyen kontrol hakkını mahfuz tutarak — icara verirdi. Maddi imkânları mevcut olan her kim isterse bunları kiraliyabilirdi. Bu gibi para işlerini Türkler umumiyetle başkalarına, Rum, Ermeni, Sırp, Macar, Yahudi ve Boşnaklara bırakırlardı. Yani bu icarcılar ayrı bir sınıf teşkil ediyordu ve onları bir araya getiren dil veya din birliği değil, iş sahasındaki birlikti.

Her ne kadar tahsildarların azgınlıkları birçok şikâyete yol açmakta idiyse de vergi hesaplarının görülmesi her nedense devrin sonuna kadar gevşek olmuştur. Defterdar hesapta bir akçe bile kaçırmazdı, fakat tasarlanan varıdatın tahsilini mümkün kılamaz, her zaman büyük miktarda bakaya kalırdı. Resmî makamlar vergiyi yılın iki muayyen gününde, hıdrellez ve kasım günlerinde toplamağa köy muhtarlarını memur ederlerdi. Fakat ne tahsil gününe ne de muhtarların bizzat takiplerine pek riayet edilmezdi. Toplanan vergiyi çok zaman tesadüfen o taraflarda dolaşan yüksek rütbeli Türk memurları teslim alır ve hazineye yatırılırdı. Keza ceza paralarını da yabancılar veya bazan da muhtarlar kendileri, yahut meşör (< M. mester 'üstat') denilen mektep hocaları götürürlerdi. Tarh edilen verginin tasarıdaki miktarda tam olarak tahsil edilışı nadir olur ve her yıl üst üste biriken vergi bakayasını hesabının tutulması, takibi, maliye dairelerine ayrıca çok iş verirdi. Meselâ 1570 yıllarında Solnok sancağı balıkçılık vergisinin yarısından fazlası, resm-i şemhanenin hemen tamamı bakayaya kalmış, Pañcova (*Pancsova*) nahiyesinde, sonradan Jidva Boğazı muahedesinde Osmanlı murahhası olan Habil efendi 1580 civarında, belki de sahipleri tarafından sayımdan kaçırılmak için sürülmüş olan 6950 koyunu kayıp yazarak kaydını silmişti.

Macaristan'daki iktisadi durumda da kendini gösteren inhitat, vergi ödeme imkânlarının azalmasıyla önce devlet hazinesinde kendini hissettirmiş, sonra yeniden geniş halk tabakalarına ve hâkim sınıfa da sirayet etmiş, nihayet en yüksek rütbelileri de tehdide başlamıştı. Paşalar bile bunun dışında kalamıyorlardı. Rütbe, mevki Osmanlı devletinde zaten kimse için kalıcı şeyler değildi, mülk kimseye miras kalmaz veya uzun zaman elde durmazdı. Her şey geçici bir zamana mahsustu. Budin valisi Sinan ve Ferhat paşaların 1589 yılına ait mektuplarında yazıldığı gibi her rütbe ve

ikbal "bir mendil gibi bugün şunun elinde ise yarın bir başkasının eline geçerdii". Esasen hayatın kendisi de pek emin olmadığından, insanın canı savaş tehlikesinden başka padişahın tek bir emriyle de alınabilmek tehlikesine mâruz bulunduğundan, yüksek mevkideki adamın da durumundan gurur duymasına ve geleceğe ait tasarılarla uğraşmasına pek sebep yoktu. Kendinde büyüklük duymak ve bunu başkalarına da duyurmak, zevk ve safa, sade kısa bir zamana mahsus şeylerdi, çünkü o zamanlar henüz kalplerde kuvvetle yerleşmiş bulunan din, zevk ve safayı menettiği gibi, sert devlet sistemi de buna hiç müsamaha göstermezdi. Osmanlı idaresinde servetle gösteriş yapmak tavsiye edilir hareket değildi. Böyle şeyden müslümanlar, Türkler de çekinirlerdi ve bu sebeplerdir ki, Türklerin hayatı zavahiri itibariyle çok zaman fazlasiyle basitti ve pek fakir görünürdü. Fakat tutumluluk sade bir fazilet değil, bir zaruretti de. Zira her zaman için kendisine rütbe, mansap, kazanç temin etmek isteyen kimse bunları tekrar tekrar satın almak zorunda idi ve bu sebeple her zaman paraya ihtiyacı olurdu. Böyle bir kimsenin sade yıldan yıla, muntazam bir şekilde, muayyen zamanlarda büyük para ödemekle kalmıyarak, başka zamanlarda da, meselâ devlet merkezine, İstanbul'a bir "havadis," götürmesi icabettiği zaman da fevkalâde hediyelerle hatır yapması gerekirdi. Mevki ve kariyer yapmak isteyen kimse servetini elinde tutamaz, onu başkalarına devretmek ve zenginliğe heves ederse para biriktirmeğe birçok kere yeniden başlamak zorunda bulunurdu.

Böylece bilhassa en yüksek mevki sahipleri, kendilerini bekliyen mükellefiyetlere hazırlanarak veya iratsız geleceği düşünerek, iyi günlerin "ak akçesinden," mümkün olduğu kadarını kara günlerine saklarlar ve sağlam olarak kendilerine ayırabildiklerini, devlet işleri sona erdiği zaman, bir köşede sessizce yaşamak için saklıca, ömrünün kalan kısmını geçireceği yere götürürlerdi. Ak akçenin çoğunu ise, memuriyetlerin büyük borsa merkezi olan payitahta sevk ederlerdi. Macaristan'daki Türk eyaletinde mevcut kıymetler böylece yavaş yavaş Osmanlı İmparatorluğunun iç kısımlarına akmıştı; burada kalan hizmetliler, hususiyile ufak memurlar ise 4 - 5 akçe tutan gündeliklerini sayarak, nakdi ücret yerine — ocaklık namıyla birkaçına birden bir köy bile düşmüş olsa — arazi almış olan daha talihli arkadaşlarına hasetle bakarlardı.

Macaristan eyaletine baştan başa yoksulluk yayılmış ve evlerin çoğuna "kara günler," çökmüştü.

Malî durumdaki umumi bozukluğu en ziyade ücretli asker ve aylıklı memur sıfatıyla maaşlarını aïdat olarak değil nakit olarak alanlar duymakta idi. Zira hazine, malî bozukluğu daha düşük kıratlı altından para bastırmak gibi hemen her yerde denenmiş ve her yerde kötü netice vermiş olan bir usulle gidermeğe kalkışmış ve sade altını tağşış etmekle kalmıyarak bu hileyi alışverişte en çok dönen gümüş paraya da teşmil etmişti ki, yalnız bu bile Türk iktisadi hayatındaki fakirliğe alâmetti. Halk arasında kızıl akçe eski değeriyle geçmez olmuş ve tağşışın derecesine göre gittikçe kıymetinden kaybederek yüz yıl içinde değerinin 1/5-1/6-sına düşmüştü ; eskiden 50-60 akçe tutan bir kuruş 320 akçe ediyordu. Çeşitli tahditler yüzünden piyasa adamları zaten birtakım hilelere alışmış olduklarından kendilerini zarardan koruyabilmekte idiler ; keza bazı memurlar da suiistimale yakın çeşitli faaliyetlerle şöyle böyle başlarını kurtarabiliyorlardı, fakat halk için tek çare olarak hayat seviyesinin düşürülmesi kalıyordu.

Osmanlı İmparatorluğunda fakirliğin gerçekten umumi bir hal olduğunu ve en yüksek mevkide olanların, paşaların evlerinde bile ancak nispi bir zenginlik bulunduğunu, bu adamların hükümetçe müsadere olunarak İstanbul hazinesine sevk edilen mallarına dair tutulan listeler de göstermektedir. XVI. yüzyılda Budin paşalarından birkaçının mallarının müsadere edilişi hakkında kayıtlar vardır, XVII. yüzyılda diğer birçok emsali arasında Arnavut İbrahim'in terekesine bu şekilde el konulmuştur. Bu terekeye ait olup satışa çıkarılan alelâde eşya çıktıktan sonra geri kalan kıymetlere dair listede şunlar görülmektedir : 1 beylerbeyi kılıcı (bu herhalde vaktiyle padişah tarafından kendisine hediye edilmişti ve bu çeşit hediyeler umumiyetle sonunda hazineye iade edilirdi), 10 aded mücevherli tüfek, eski 1 vaşak kürk, 1'5 parça samur, 53 donluk londra çuhası, 20 donluk elvan saye denilen çuha, 35 donluk luka atlası, 7 top çift katlı Viyana bezi, 18 tane çeşitli kavuk, 2 donluk al hotoz, 7 aded Şam bendi, 5 donluk Şam ve Acem dibası, 6 zirâ Acem dibası, 3 saat, 10 çift antika gümüş üzengi, 3 aded mineli gümüş at takımı, 1 aded mineli gümüş eyer, 5 aded Şam işi at örtüsü, 1 büyük Viyana tepsisi, gümüşten, 5 gümüş safriç şamdan, 3/8 kilo kadar amber, 1 kiloya yakın

ödağacı ve nihayet bütün tereke içinde en ehemmiyetlisi, terekenin ruhu ve belki de paşanın sukutunun hakiki sebebi olan 193 kese akçe görülüyordu ki, tereke tanımasıyla hafif eşyadan, sık sık yerini değiştiren kimselerin her zaman beraberlerinde götürdükleri ve çok zaman kullandıkları şeylerden ibarettir. Kaştel yerine çadır, *allodium* yerine karargâh, mefruşat yerine basit ev eşyası ve içlerinde en fazla değer olarak birkaç halı, kilim, bir miktar kumaş bulunmakta idi ki, bu da nihayet o zamanki bir dükkânda bulunandan fazla değildi. (Paşalar bu eşyayı maiyetlerini giydirebilmek için biriktirirlerdi ve padişah da bunları başkalarına hediye edecek şey bulunsun diye hazinesine sevk ettirirdi.) Bunlardan maada en mühim, en lüzumlu ve saklanması kolay olan para vardı. Bu adamlar buradaki hizmet mahallerinden başka bir yere veya öbür dünyaya göç edince bu büyük beylerin ardında servetlerinin uydurma hâtıralarından, hayallere sığmaz sanılan Doğu hazinelerinin ağızdan ağıza dolaşarak, bilhassa Türk devrinden sonra uzun müddet çocukları ve ihtiyar hikâyecileri büyüliyen masallardan başka bir şey kalmamıştır. Bununla beraber bu masallar Macar Kamarasını da öyle teshir etmiştir ki, kamara Budin paşalarının hazinelerini araştırmağa kalkmıştır. Tabiatıyla beyhude bir emektir bu; Türk devri iktisadi hayatından, fazla kıymet taşıyan hiçbir hazine kalmamış ve böyle bir şeye hiçbir yerde raslanmamıştır. Yukarı veya aşağı tabakada, paşalarda veya satıcı kadınlarda; Toygun'da, Arslan'da, Sokullu Mustafa'da, Arnavut İbrahim'de olsun, pazarcı Dorka asonda (اصون < M. *asszony* 'kadın') veya İlonacuzesinde olsun hep fakir tereke ile karşılaşmakta idi ve o zamanın iktisadi hayatı aşağı yukarı daha ziyade Türk kaynaklarını kullanarak anlattığımız gibi idi. Meselenin ruhu şurada toplanmaktadır ki, Türk hâkimiyeti devrinden önceki Macaristan'da efendiler ve hizmetkârlar, zenginler ve fakirler varken Türk devri sonunda burada hizmetkâr ve fakirden başka kimse kalmamıştır. Osmanlı devleti büyük imparatorluk kurmasını, memleketler fethetmesini, milletleri hâkimiyeti altında tutmasını bilmiş, fakat iktisadi nizam tesisini ve iktisadi gelişme yolunda yürümesini bilememiştir.

Fikir hayatı

Türklerin Macaristan'daki eyalete yeni din getirmiş olduklarını birkaç yerde söylemiş ve bu ayrılıkla Türk hâkimiyetinin tama- miyle yeni ve yabancı mahiyetine işaret etmek istemiştik.

O devrin zihniyetine göre din ayrılığı gerçekten bütün başka ayrılıklardan daha önemli, daha derin tesirli idi; bununla beraber islâmlığın gayretli cenkçiliğine ve o çağ insanının müsamaha bil- miyen ruh durumuna göre bu münasebet Türklerle Macarlar ara- sında beklendiği kadar şiddetli olmamıştır. Türkler müslümanlık- lariyle ve Osmanlı devletinin islâmlığı şeriata uygun şekilde yaymakta olmasıyla gurur duymakta idiler. Fakat Macar toprağında büyük zümre veya kitleleri müslüman olmağa zorlamamışlar, teşvik de etmemişlerdir. Hattâ din adamları, hocalarla kadılar bile dev- letin müslümanlara mânevi ve maddi üstünlükler temin etmekte olmasıyla yetinmişler ve bu haklara malik olan müslüman fert veya topluluklar o devirde başka hiçbir din topluluğunda göre- mediğimiz derecede yüksek bir insanlık anlayışıyla başka dinlileri aralarında görmeğe ses çıkarmamış, kendileriyle bir şehirde yaşa- malarını hoş görmüşlerdir.

Din meselesine temas etmekle Türk - Macar hayatının incelen- mesinde Türk devri Macarlığı yolunun, hayatın köyde veya şehirde geçtiğine ve orada Türk bulunup bulunmadığına göre, yeniden ikiye ayrıldığı bir noktaya gelmiş bulunuyoruz, çünkü devamlı olarak yerleşmiş oldukları yerlerde Türkler oradaki hıristiyan halkın mânevi hayatı üzerinde daha fazla tesir yapmışlardır.

Bilindiği üzere Türkler Macaristan'daki eyaletlerine hep kale- llerde ve kale varoşlarında yerleşmişlerdir. Türk ve müslüman iskân yerleri memleketin muayyen bir sahasında tekasüf etmeyip bir kale hattı boyunca dağınık bir halde meydana gelmişlerdir, onun için islâm dininin cemaatler teşkil ettiği yerleri muayyen bir kale hattı boyunda aramamız lâzımdır. Bu çeşit iskân yerleri ilkin, her Türkün Belgrad'tan çıkıp Budin'e gelirken uğradığı Osek, Tolna, Seksar, Cankurtaran yolu boyunda, sonrakiler Macaristan'- daki Türk uc kaleleri hattında, Drava yanındaki Popovça, sonra Kanija civarlarından başlayarak Balatın (*Balaton*) kıyısını takiben Tata'ya, daha ötede Papa'ya, Tuna'nın sol kıyısında Uyvar'a, buradan sınır hattının şekline göre Filek havalisine kadar az

veya çok kuzey dağlık bölgeye sokularak, daha ileride Eğri'ye, buradan gene güneye doğru, Tisaötesi'ndeki sulak bölgenin belirsiz hattından geçerek Varat'a, Yanova'ya, Arad'a, sonra Moruş'u geçerek Lipova'ya, daha sonra, Türklere göre de Macaristan hududunun nihayet bulunduğu, daha doğrusu bu hududun başladığı yere, Orşova'ya (*Orsova*'ya) kadar olan münhani üzerinde teşekkül etmişlerdir. Bu kale hattı içerisinde birkaç yerde, böylece İstolni Belgrad'ta, Hatvan'da, Peçuy'da, Solnok'ta ve bilhassa Budin ile Peşte'de kuvvetli Türk iskânları kurulmuştur. Fakat öteki iç bölgeler, sömürgelerde limandan uzak düşen, yerli halkın kendi halinde, serbesçe yaşadığı, yolsuz bir iç memleket gibi, Türkler tarafından iskân ve işgal edilmemiş bir halde kalmıştı. Kalaça'da, Baya'da, Sobotka'da ilâh. ancak 10 - 20 kişilik bir Türk müfrezesi inzıbat ve posta hizmetlerine yetecek kadar insan bulunuyordu ve bunların da yalnız ağaları müslüman, bazan hem de Türktü, ötekiler ortodoks Balkanlılardan alınma martaloslardı. Fëledyhaza (*Felegyhaza*), Keçkemmet, *Czegled*, *Mezövasarhely* gibi daha fazla nüfuslu bazı şehirlerde ise müşahit olarak bile bir tek Türk bulunmuyordu.

Türklerin nazarında yaşamağa değer hayat imkânı yalnız bu kale hattı boyundaki yerlerde mevcuttu ve fikir hayatı tezahürleri, din ve kültür hareketleri de ancak buralarda, bu saydığımız bölgelerdeki daha kalabalık iskân yerlerinde bulunabilirdi. Osek-Budin anayollarındaki 14 kale ve palanka ve sözü geçen hudut hattı kale münhanisi, irili-ufaklı 40 - 50 kadar kalesiyle, büyüklerinde binden fazla, küçüklerinde 100 - 200 kişilik daimî muhafız kıtalarıyla aşağı yukarı yarısı müslüman olan ceman 10-20 bin kişilik kadrosu ve bunların memurları, sanatkârları, tacirleriyle meydana gelen bir insan topluluğu islam kültürünü bu uzak diyarda yerleştirmişti. Gerçekten bu kalelerde her tarafta müslüman cemaatler teşekkül etmiş, her yerde kale fatihinin adına izafetle "Süleyman camii", yüzyıl sonundaki "uzun harbde,, III. Mehmet zamanında fetih olunan yerlerde "Mehmet sultan camii,, gibi birer ulu cami inşa olunmuş veya mesçitler açılmıştır. Büyük merkezlerde, kale hattının başnoktalarında müslüman cemaati sayısının, kadın ve çocuklar da dahil 1000-2000-i bulan ve hususiyle bu sayının belki 4000-5000-e yükseldiği Budin'de din ihtiyacı karşılamak maksadiyle daha başka kültür müesseseleri, mektepler, medreseler, hamamlar, tekkeler,

hayır müesseseleri kurulmuştur. Türklerin Macar toprağında medeniyetle ilgili olarak vücuda getirdiği teşkilâtın hepsi bu kale hatları boyunda bulunmakta idi.

Mekteple medrese, müslümanlık ruhunun yayım vasıtası itibarıyla öğrencilerine müslüman ruhunu aşağı veya yüksek derecede aşılarda, din hizmetine ayrı hocalar yetiştirmediğinden sanki bunu telâfi içinmiş gibi, dünya adamlarını da yarı hoca olarak yetiştirmekte idi ve buralardan çıkanlar hayata karışınca "erbab-ı kalem,, " ehl-i kalem,, oluyor ve ister imam, kadı ve naip, ister memur, askerî, mülki dairelerde kâtip olsunlar, mektep veya medresede aldıkları din terbiyesi esaslarından hiçbir zaman ayrılmıyorlardı.

Bu mekteplerdeki tahsilin neticelerini umumi kültür aksettirmekte idi. Okumuş, mektep görmüş kimselerin sayısı hiç de küçük değildi; meselâ Budin'deki paşa konağı kâtipleri, çavuşları ile muhtelif askerî daireler, muvazzaf garnizon muhasebe ve mürakabe daireleri, askerî ihtiyat kadroları, timar ve ziamet muhasiplikleriyle, hekimleri, mühendisleri, maliye daireleri, vergi ve gümrük idareleri, sonra adalet işlerinde ayrı kadı kapısı, keza ayrı adamlarıyla müftülük ve nihayet imam ve hocalarıyla cami ve mektepler —şurada burada bazı hizmetlerde aynı şahsın bulunduğu görülmele beraber— gene de hiç olmazsa 200-300 kişiyi kafa işiyle meşgul etmekte idi. Böylece Budin Türklerinden her dört veya beş kişide biri okumuş adam sayılırdı ve bunların temsil ettikleri fikir seviyesi devrin başlarında aynı şartlarla hıristiyan kültüründe yaşayan kalelerde bulacağımız seviyeden aşağı sayılamaz. Taşradaki daha küçük merkezlerde de durum aynı olmalıydı. Türk hocaları Peçuy'da, Eğri'de, Budin'de birbiriyle veya muhayyel rakipleriyle tıpkı hudutlar ötesindeki hıristiyan papazları gibi münakaşalar yaparlardı, Türk ordusundaki ozanlar tıpkı düşman kalelerindeki meslektaşları gibi, dinleyicilere eski hikâyeler anlatırlardı, yahut konularını kendi çağlarından alarak, karşı tarafta saz şairi Tinodi ve arkadaşlarının yaptıkları gibi, *Pilis*, *Novigrad*, *Tata* dağlarında geçen savaşları nazmederlerdi. Tarihe karşı ilgi gösteren kimseler zamanlarında yetişen seçkin adamların hayatlarını yazmışlar ve sonradan İstolni Belgrad sancak beyi olan bir Budin defterdarlık memuru, Peçevi, Macar tarihçisi Istvanffy'nin Lâtince tarihiyle meş-

gul olmuş ve devrinin tarihini, o zamanki Türk tarihlerinin en değerlisini yazmıştır.

Ancak bu devirdeki Türk medeniyetinin ve buradaki Türk fikir hayatının bir zayıf tarafı vardı ki, o da başka memleketlerde insanların dünya görüşü değiştiği zaman dahi bunun münhasıran din evsaf ve istikametini muhafaza etmiş olmasıdır. İslâm medeniyeti bir buçuk yüzyıl önce buraya hangi bilgilerle gelmişse bütün devir boyunca aynı şeyleri öğretmiş, XVII. yüzyıl sonunda da aynı bilgileri yaymıştır. Türk cemiyeti kendini yabancı dünyaya, hıristiyan dünyasına karşı siperle alarak ve hıristiyanlıktan hazır olarak alabileceği medeniyet gelişmelerine iltifat göstermiyerek kendi yoluna devam etmiş ve hıristiyanlığın, keşişler arasında münakaşalarla geçen *scolastique* devrine bile ancak büyük bir gecikme ile yetişebilmiştir. Sanki başka bir ağaca aşılınmış gibi, müslüman medresesinde, hıristiyan âleminde çoktan kapanmış bir hayat hüküm sürüyor, ve vaktiyle hıristiyan âleminde geçmiş olan teferruatla ilgili meselelere benzer mevzular da zuhur ediyor ve bunlar tıpkı orada geçtiği gibi, müslüman âleminde de aynı şekilde geliyordu. Viyana'nın ikinci muhasarasından önce, yani Türk hâkimiyetinin henüz tam olduğu yıllarda bir ağa, Ferenc Otrokocsi Foris'e, müslümanların bütün gayreti nafiledir, çünkü felâketli "tam yıl", yani bin yüzüncü (1689.) yıl (hıristiyan khiliazmus düşüncesiyle karşılaştırınız) yaklaşmaktadır ve bu yılda peygamberin kudretinin sona ermesi mukadderdir, diye dert yanmıştır. Budin, Peçuy, Eğri ilâh. yerlerdeki medreseler devrin sonunda da 200-300 ciltlik köhne kütüphaneleriyle, matbaacılığın ikinci yüzyılını idrak eden Batı âleminin gösterdiği manzara yanında pek sönük bir çehre arz etmekte idi. Göya çocuklarını tahsil için "Çin'e", kadar göndermekte olan müslümanlık yeni bilgileri ancak bunlar Kuran'a uygun olduğu takdirde kabul etmekte idi. Kültür ve medeniyet böylece hep yerinde sayıyor ve bu yüzden sade Türklüğün fikrî gelişmesi bir yere bağlanmakla kalmıyor, müslümanlarla başka dinliler arasındaki zıddiyet de değişmeksizin kalıyordu.

Başka dinden olanlar ve başka dil konuşanlarla, yani kâfirlerle, Macarlarla olan temasların şeklini teferruatında, Türklüğün yabancı milletlerle eskiden beri yaptıkları temasların tatbikatından elde etmiş oldukları esaslar tâyin etmekte idi. Türkler, daha Macaris-

tan'daki hâkimiyetlerinin başlangıcında 200 yıldan beri islâm olmıyan başka kavimler, hıristiyanlar üzerinde de hâkim olmuşlar ve o zamana kadar gerek kendi hâkimiyetlerinin filiyatına, gerek bu milletlerin tavır ve hareketlerine dair misaller görmüşler, tecrübeler edinmişlerdi. Böylece Türkler Macaristan'daki eyalette de din işlerinin tanziminde bu tecrübelerine ve yeni tâbilerinin tavır ve hareketlerine dayanmışlardır.

Kanuni Süleyman Budin'in katt işagalinden sonra (1541) Macaristan eyaletini teşkil ettiği zaman evvelce katolik piskopos veya başpiskoposuna merkezlik eden şehirlerden beşine, Kalaça, Ostorgom, Peçuy, Vaç ve Çanad'a sahip olmuş, daha sonra da üç piskoposluk merkezi: Eğri, Varat, Nitra (*Nyitra*), yani on iki piskoposluk merkezinden sekizi Türk idaresi altına geçmiştir. Fakat hiçbir yerde büyük bir katolik papazı ubudiyet ve itaatını arz için padişah karşısına çıkmamıştır.

Elimizde bir belge bulunmamakla beraber sultan Süleyman'ın Macaristan'daki tebaasının din teşkilâtını tanzim etmek niyetinde olduğunu tahmin edebiliriz. Macar milletinin en baş hâkimliğine Werböczi'yi tâyin ettiğine ve İpek Sırp patrikliği ile Budin ortodoks piskoposluğunu tesis ederek ortodoks tebaasının din işlerini nizam altına aldığına bakılırsa Batı hıristiyanlığına mensup tebaasının mânevi hayatını da düşünmesi gerekti, çünkü o "kanuni," idi ve hukuki boşluğun ârızasız devam ettirilemeyeceğini bildirdi. Din teşkilâtı işini biriyle müzakere etmesi lâzımdı, fakat böyle bir kimse yoktu ; birinin ona baş vurup kendisinden bir nizam istemesi, buna dair bir tasarı hazırlayıp ona sunması lâzımdı. Fakat kimse çıkıp bunu yapmadı. Macaristan'daki dolaşmalarında hiçbir yerde tek bir piskoposla karşılaşmadı. Olsa olsa burada piskoposlar bulunduğunu haber almış ve bu adamların düşman saffında olduklarını, sözleriyle, hareketleriyle, hem de kendi adamlarının idaresindeki şehirlerin arması altında kendisine karşı çalıştıklarını öğrenmişti.

Durumun bu şekilde gelişmesi Osmanlı hükümetinin Batı hıristiyanlığını düşmanca hareket eden bir teşekkül olarak kabul etmesini ve mensuplarına karşı soğuk davranmasını icabettirmiştir. Macaristan hıristiyanları Türk hâkimiyeti altına tam bir topluluk halinde, piskoposları, başpapazlarıyla bir arada girmiş olmayıp sade bir kısmı Türk tâbii olmuş ve bu kısım da mensup olmak istediği

mânevi birliği Batı hıristiyanlığında görmekte bulunmuş olduğundan Türk hükümeti Macarlıkta çobanını kaybetmiş ve sığınacak bir kimse arıyan bir sürü değil, hâlâ düşman bir milleti, düşmanın gizli müttefikini, devletin, hudutların berisinde yaşayan bir düşmanını görmekte idi. Bu sıkıntılı, gergin münasebet ve bundan doğan sert, soğuk zıddiyet Türklerle Macarların bir buçuk yüz yıllık beraber yaşayışlarında sonuna kadar böyle kalmış ve dış siyasetle ilgili ihtilâflar halinde, — tabiatıyla her zaman müslümanlardan ziyade hıristiyanların, katolik ve protestanların zararına olmak üzere açık bir düşmanlığın patlamasına hazır bir zemin teskil etmiştir.

Devrin başlangıcında "réforme," dâvasından çıkan bir sürü ufak tefek din ihtilâfı ve sonsuz mücadele zaten Macarlığın aleyhine olmuş, onu boş yere mücadelelerle vakit geçiren, nizam ve intizam bilmez bir kitle olarak tanıtmıştır ki, Türklerce bu ağır bir hükümdür. Katoliklerle protestanların, bu yorulmaz kavgacıların Dyöndyös'te (Gyöngyös'te), Peçuy'da, Keçkemet'te, Segedin'de ve herhalde Budin'de de olduğu gibi, şehir kiliselerinin aralarında takimi gibi işlerde Türk beylerine baş vurmaları pek mühim sayılmıyacak maddi mahiyette işlerdendi ve bu işlerde yabancı dinden olan bir kimseden de tarafsız ve anlayışlı bir hüküm beklenebilirdi. Fakat katoliklerle protestanlar arasındaki zıddiyet o dereceyi bulmuştu ki, din münakaşalarında da yabancıların, Türklerin hakemliğine baş vuruyorlardı. Sözü geçen dâvalar zamanlarında Budin paşası olan Sokullu Mustafa'nın, koca koltuğuna oturup da karşısına dizilen unitarius ve kalvincilerin İsa'nın tanrılığını münakaşa etmelerini dinlemesi ve münakaşanın sonunda İsa'nın Tanrı olup olmadığı hakkındaki hükmün bu Türk paşasından, bu müslüman Boşnaktan beklenmesini hukuki bakımdan bugün tasavvur etmek bile zordur.

Bu münakaşalardan maksat, sonunda barışmak olmayıp hasmın mânen yok edilmesi olmakla beraber Türklerin bu münakaşaları takibederken gösterdikleri kayıtsızlık Macar halk tabakalarında da din meselelerinin müsamahalı karşılanması görüşünü uyandırmış ve bunun neticesi olarak Macaristan, daha o zamanlar çok dil konuşulan bu memleket, din akidelerinin az çok serbest çarpışmalarında çok dinli bir memleket haline gelmiş ve serbest din tatbikatı fikri, tabiatıyla Türk anlayışı ve müslümanlık çerçevesi

çinde birçok Batı memleketlerinden daha önce ilk adımlarını atabilmiştir.

Türklerle Macarlar arasında yakın bir içtimai temas başlan-
gıçta olmadığı gibi sonraları da teessüs etmemiştir. Macarlığın ve
Macaristan hıristiyanlığının takındığı tavır Türkler için bu noktada
da göze çarpan yeni bir hâdise idi. O zamana kadar Türklerin
Balkanlar'da edindikleri tecrübeler buradaki milletlerin nispeten
kolaylıkla boyun eğdiklerini ve Türk hükümetinin mânevi üstün-
lüğünü de kabul ederek kısmen müslüman dinine girdiklerini
göstermişti. Buna karşılık Macarlar hiçbir yerde cemaat halinde
Türklerin dinini almamışlar ve siyasi Türk hizmetine girmemiş-
lerdir; ister kiral Janos'un ister Ferdinand'ın politikasını gütsün,
kimse Türk devleti ve islâm dini içine karışmağa razı değildi. Mede-
niyet ayrılığı ve şuurlu hıristiyanlık duygusu buna engel oluyordu.
Demek oluyor ki, Balkanlar'da İslâv topraklarını yeni kuvvetler
kaynağı haline getirebilmiş olan idare kabiliyeti burada kırılmış,
Macarlığı kazanma sahasında netice elde edememişti. Bunun için
barışçı teşebbüslere, dostluk bağları tesisine ihtiyaç vardı, fakat
bunlar yapılmadı.

Gerçi Türkler arasında, tariht Türk-Macar birliğinden, Türklük-
le Macarlık arasındaki kan münasebetlerinden bir şeyler bilenlerin
ve Acem tarihlerinin Türkçe tercümelerinden "Macarların Türk
ırkına mensup kavimlerden olduğunu,, öğrenmiş olanların bulun-
ması lâzımdı. Fakat dinin bilhassa hâkim olduğu, herkesin dinle
düşündüğü bu devirde ırk bağlarına kimsenin ehemmiyet verdiği
yoktu. Bu devir Türk hayatında islâmlığın "demir devri,, Birgevi
ve arkadaşlarının ilminin hâkim olduğu bir devirdi ve bu ilim "din
ve millet birdir,, diye öğretiyordu; bunun için aradaki ırk mün-
sebetleri bağlayıcı unsurlar olamazdı ve böyle olamayacağını, siyasi
tarih alanında Macar tarafında veya Türk tarafında birbirine
yakın olan ve ileride daha yakınlaşmak istiyen kimseler de im-
kânsız görüyorlardı. Cemiyetteki temaslar devlet ve dinin resmî
görüşüne uymakta ve gerek Türk gerek Macar, iki taraf kendini
dinlerinin en ileri mümessili saydığından ister istemez cemiyet içinde
de birbirine düşman veya hiç olmazsa yabancı göziyle bakmakta
idi.

Macarlığın umumi heyetine karşı yapmağı ihmal ettiği dostluk
hareketini Türklük onun bir kısmına, Erdel Macarlığına karşı yap-

mıştır. Türklerin, anlaşılmasız sebeplerle Erdel'e bıraktıkları iç muhtarluk ve iç istiklâl Erdel'lilerde hürriyet duygusunu yaşatmış ve buna sahip olan Erdel'liler kendilerini zorlamaksızın Türklerin hayatını örnek sayabilmişlerdir; Türklük otoritesini onun siyasi kudreti ve iktisadi ağırlığı burada da temin etmiştir. Vergi götüren elçilik heyetlerinin Osmanlı başşehrine gönderilmesi Erdel'de de şevk ve heyecanla tekrarlanan bir tören değildi, fakat küçük bir hükümet olan Erdel Beyliğinde saray ve çevresi vergi mükellefiyetinde, kendini her şeyden önce imparator sayan ve padişahla denklik iddiasında bulunan Macar kiralı kadar ağır bir hakaret görmüyordu. Erdel elçiliklerinin Türk başşehrinde görünüşü daha mütevazı, Türk hayatıyla temasları daha samimî, edindikleri intibalar daha derindi. Bu elçiliklerin İstanbul seferleri elçilik üyelerinin hep Erdel'li, Macar olması dolayısıyla de memlekettekilere daha derin tesir yapmakta ve başka yönden gelen tesirler bu intibaları o kadar çabuk gidermemekte idi. (Halbuki "Macar Kırallığı,, elçiliklerinde bütün bir buçuk yüzyıl içinde pek az Macara raslanmıştır.) Bundan başka coğrafi ve iktisadi şartlar dolayısıyla Erdel'in ticaret hayatı da Türk başşehrine daha sıkı bağlanmıştı. Kırallık Macaristanı'ndan serbest bir insanın İstanbul'a gittiği pek görülmediği halde Erdel'den hususi şahıslar da Türk başşehrine gider gelirlerdi. Erdel'li hususi şahısların, tacirlerin İstanbul'a seferleri her zaman zengin intibalar husule getirmişti. Kırallık kale hattıyla Türk kale hattının asker halkı başlıca yalnız kılık kıyafet ve silâh hususunda birbirinin çırağı ve ustası olduğu halde Erdel'de Türk tesiri halk ve kibar evlerine, hattâ bey sarayına kadar nüfuz etmişti. Burada pek çok kimse Türk malından, Türk biçiminde veya doğrudan doğruya Türk dikişi urbalar giyerdi. Türk nimteni (*mentesi*), çavuş nimteni, çerkes nimteni, çeşitleriyle de tanınmış makbul urbaldandı; Gabor Bethlen'in elli nimteninden 34-ü kısa kollu, bir kısmı sim astarlı, İstanbul'dan alınma, kantaşı düğmelerle süslü Türk nimteni idi. Erdel beyiyle adamlarına padişahın ihsanı olarak Türk postasının getirdiği kaftanın modası yıldan yıla yayılmakta idi. Türk zevkına uygun çizmeyi, (deli çizme, çebebi çizmesi) son Erdel beyi Apaffy de seve seve giyerdi. Kalkık burunlu Türk pabucunun adı da tereke listelerinde çok geçirdi. Ağır Türk kumaşlarını kadınlar da seve seve kullanırlar, evlerini Türk halı ve kilimleriyle süs-

lerler, bunların adlarını ayrı ayrı bilirlerdi. Türk nakışlarını da beğenirlerdi; bunlardan bazıları, belki de menşelerinin büyüü hususiyeti dolayısıyla daha sonraki zamanlarda da kıymetli tutulmuş, hıristiyan din âyinlerinde "mukaddes sofraya, örtü olarak serilmek gibi hürmete mazhar olmuştur. Ziyafet sofralarında Türk elinden çıkma masa örtüleri kullanılır, yemekler Türk teşrifatının uzun listesini hatırlatacak şekilde birbirini takibeder, lezzet ve hazırlanış tarzı bakımından da bunlar Balkan Türk mutfağını andırırdı. Sebzelerle karışık pişen veya yanına sebze konan çeşitli parça etler, şiş kebapları, umumiyetle pirinçle hazırlanan bol zeytin veya içyağlı ve bunun için de fazlaca biberli, baharlı domates, lâhna, patlıcan dolmaları sıralanırdı. Beyaz ekmeğin meşin kaplı sepet (*szepet*) içinde sofraya konur ve çok çeşitli tatlılar, şerbetler bulunan yemek, kahve (*fekete viz* 'kara su') ile sona ererdi.

Macarlığın Türk hayatına yaptığı tesiri pek bilmemekle beraber, bunun daha az olduğunu tahmin edebiliriz. Macarlıkla Türklük arasındaki münasebeti sade kuvvet ve kudret nispetleri tâyin etmemekte, sade efendi ve hizmetkâr arasındaki münasebetler şekillendirmemekte idi; Macar hayatı Türk hayatından çok daha zayıftı ve iki millet arasındaki münasebetlerde öğrenmek ve intibak etmek daha ziyade Macarlığa düşüyordu.

Taraflar arasındaki kuvvet ve kudret nispeti iki millet dilinin birbirine tesirinde de yukarıdakilere uygun izler bırakmıştır. Türkler Macar dilinden ancak o günler için bilmeleri faydalı olacak kadarını öğrenmişlerdir. Macar mevki adlarını, çok defa Balkan'lı İslâvlar vasıtasıyla öğrenmişlerdir: Segedin, Budin ilâh. gibi. Mevki adı tercüme edilebilecek gibi idiyse bunu bazan kendi dillerine çevirmişler, meselâ *Obuda*'ya "Budin-i atik, Eski-Budin,, *Vörösvar*'a "Kızılhisar,, demişlerdir. Yeni bir kale inşa ettiklerinde veya yeni bir iskân yeri vücuda getirdiklerinde bunlara Türkçe ad vermişlerdir: Cankurtaran (Sultan Süleyman zamanında 1529 Viyana seferi dönüşünde yapılmıştır), Tepedelen (Ostorgom kalesinin Türkler tarafından inşa edilen bir hisarı), Ciğerdelen (Ostorgom yanında Tuna'nın öbür kıyısındaki köprübaşı), Canfeda (Birém kalesinin Türk hisarı) ilâh. Daha küçük yerlerin, mahallelerin ilâh. adlarında da aynı değişiklikler olmuştur: Türkler bunları önce Macarca şekilleriyle kullanmışlar, sonraları, şehirlerin muhtelif yıl-

larına ait vergi tahrirlerinden kalma kayıtlarda güzel örneklerini gördüğümüz gibi, bunlar Türkçeye çevrilmiş, gitgide tam Türk adlar konmuştur.

Asıl dilden, Macarcadan Türkler gene yalnız, bilhassa delâlet ettiği mânada kendileri için yeni olan, tercümesi pek mümkün olmayan istilâhlar almışlardır. Böylece resmî Macar makamlarının, memurlukların adlarını [nadorişpan (نادور ايشان < M. *nadorispan* 'nador') kiral kēpi (قرال كيبى < M. *kiraly kepe* 'kırılın mûmessili') ilâh.], çarşı ölçülerinin adlarını, iktisadi mefhumlara dair kelimeleri [çeber, vam (وام < M. *vam* 'gümrük'), penz, koçi, şarogla ilâh.], bazı istilâhları [jodoş (ژودوش < M. *zsoldos* 'ücretli asker'), hadnady (حادناك < M. *hadnagy* 'komutan') ilâh.] öğrenmişlerdir. Fakat bu kelimelerden pek çoğu sade burada yaşayan insanlardan, yalnız resmî kayıtlarda bize kadar kalmıştır; konuşma dilinde bunlar çok az kullanılmıştır. Türk konuşma dili Macar kaynağından pek az zenginleşmiştir; buna karşılık Macar dili o zaman bin, bin beş yüz kadar Osmanlıca kelimeyi devamlı olarak kullanmıştır ve bu kelimelerin bazılarını bugünkü Macar dili de muhafaza etmektedir.

Şiir sahasında da Türk tesiri Macarcanın Türkçeye tesirinden fazla olmuştur. Macarcanın Türkçeye tesirine dair yüksek seviyede bir eser olarak yalnız bir tane, edebiyat tarihinin Tercüman Murat'ın üç dilli ilâhisi diye kaydettiği Macarca, Türkçe, Lâtince yazılmış şiir gösterilebilir, fakat bunu yazan herhalde bir Türk olmayıp, bir Macar dönmesi olmalıdır. Buna karşılık Macar halk şiiri daha ilk savaşların tesir ve heyecanları arasında dahi Türk türkülerini almaktan çekinmemiştir. Macar savaşçıları Macarca türkülerini de Türk havasına uydurmuşlar ve Macar lirik şiirinin ilk büyük ustası olan Balassa, türkülerinden birinin başına kendi eliyle bunun "Gerekmez dünya sensiz," diye başlayan Türkçe türkünün makamında söyleneceğini yazmıştır. Bazı Türkçe metin parçalarını Macarlar şaka tarzında küçük parçalar yazarken de kullanmışlardır. Mülemma tarzında yazılan bu çeşit şiirlerde mısraın biri Macarca biri Türkçe olarak iki dille şiirin konusunun devam ettirildiği görülür. 'Ben seni rencide etmem, gel benimle ey sanem' şeklinde tercüme edilebilecek Macarca mısra ile başlayan şu parçada olduğu gibi:

En nem bantom te kigyelmed, jöszte szivem envelem
Çekmesin hicran ile can u dil derd ü elem.

Bu şiirleri yazan herhalde Türk değil bir Macar dönmesi veya Türk elinde esir kalmış bir Macardı.

Diğer taraftan Türkçeye de bazı halk edebiyatı nakilleri bahis konusu olabilirse de bununla ilgili teferruat henüz incelenmeye muhtaçtır.

Bibliyografya

Osmanlı Türkleriyle Macarlar arasındaki eski münasebetlerin bütün ayrıntılarıyla meşgul olan bibliyografyadan, başta Budapeşte a törökkorban (Türk devrinde Budapeşte ; Budapest, 1944) adlı eserimizle bu kitapta adları verilen eserleri, keza B. H o m a n - G y . S z e k f ü tarafından yazılmış olan Magyar történet (Macar tarihi ; I - V . Budapest, 1935 - 1936³) adlı büyük eserin konu ile ilgili ciltlerini ve bunlarda adları geçen kitapları zikretmemiz lâzımdır. Umumi bilgi edinmek için F. E e k h a r t 'ın Macaristan tarihinden de (Ankara, 1949) faydalanılabilir. Bunlardan başka Osmanlı-Macar münasebetlerine dair umumi fikirler verebilecek eserlerden : F. S a l a m o n 'un Magyarország a török hódoltság korában (Türk işgali devrinde Macaristan ; Budapest, 1880) adlı birçok yerinde gayet menfi kitabıyla S. T a k a t s 'ın Rajzok a török világból (Türk âleminden tasvirler ; I - III . Budapest, 1915 - 1917) adlı, biraz romantik eseri bulunmakta ise de, bunların ikisi de bazı bakımlardan eskimiştir.

OSMANEN UND UNGARN 1366-1699

ZUSAMMENFASSUNG

L. FEKETE

Vorliegender Artikel behandelt auf Grund origineller und teilweise noch nicht veröffentlichter Quellen die osmanisch-ungarischen Beziehungen im Zeitabschnitt von 1366 bis 1699. Der Artikel soll eine Einführung für diejenigen sein, die sich für diese Beziehungen interessieren.

Der einleitende Teil des Artikels gibt die politische Geschichte dieser Beziehungen. Sie zerlegt die eigentlichen Gründe der osmanisch-ungarischen Balkan-Kämpfe und schildert die sowohl in der militärischen als auch in der politischen Linienführung streng getrennten vier Perioden der Türkenzeit in Ungarn.

Der zweite Teil beschäftigt sich mit der administrativen Einrichtung Ungarns während der Türkenherrschaft und weist auf das hohe Niveau der osmanischen Administration hin. Dieses Kapitel hebt besonders die Bedeutung der Ofner Paschas hervor.

Der dritte Teil ist eine Schilderung des wirtschaftlichen Lebens in Ungarns Türkenzeit. In diesem Teil wird das Handwerks-, Handels- und landwirtschaftliche Leben, die auf diesen Gebieten bestehenden osmanisch-ungarischen Beziehungen, die Wechselwirkungen und die Ansiedlungspolitik einzeln bearbeitet. Nach den Ergebnissen blieb das wirtschaftliche Leben des Osmanischen Reiches bedeutend hinter den militärischen, politischen und administrativen Erfolgen zurück.

Der letzte Teil beschäftigt sich mit den osmanisch-ungarischen Beziehungen auf geistig-kulturellem Gebiet. Dieses Kapitel weist auf die tiefen Gegensätze hin, die trotz Urverwandtschaft und älterer ungarisch-türkischer Beziehungen zwischen den mohammedanischen Türken und christlichen Ungarn zu dieser Zeit bestanden. Dass aber diese Beziehungen trotzdem bedeutender waren, als man es denken würde, ist in erster Reihe dem Fürstentum Siebenbürgen zu verdanken, das als Vermittler zwischen dem Türkentum und dem Ungarntum wirkte.

Der Artikel gibt am Ende die Bibliographie der wichtigsten Werke über die älteren osmanisch-ungarischen Beziehungen.

STEUERINSCHRIFTEN AUS DEM MITTELALTERLICHEN VORDEREN ORIENT

WALTHER HINZ (Göttingen)

Nächst den orientalischen Leitfäden der Staatsfinanzwissenschaft und der Diplomatie sowie den einschlägigen Urkunden, enthalten *Steuerinschriften* wesentlichen Quellenstoff zur Erforschung der Sozial- und Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter. Ihre Zahl ist, abgesehen von denen des Mamlukenreiches, nicht erheblich; doch können selbst die wenigen bisher veröffentlichten Inschriften dieser Art infolge ihrer schwer verständlichen Fachsprache im allgemeinen noch nicht als wissenschaftlich erschlossen gelten. Eine Ausnahme bildet die von W. Barthold erörterte Inschrift an der Mauer der einstigen Manütschehr-Moschee zu Ani im östlichsten Anatolien¹. Im folgenden soll über einige Steuerinschriften aus Kleinasien, dem Iraq und aus Persien gehandelt werden, die bisher teils nicht völlig aufgeheilt, teils noch nicht herausgegeben sind.

1

Inschrift am Burgtor zu Ankara

Die aus dem Jahre 1330 stammende, somit unter der Herrschaft des Ilchans Ebū Sa'īd (1316-35) entstandene vierzeilige persische Inschrift befindet sich über einem Tor der Burg zu Ankara, das auf einen Marktplatz führt. Die-besonders in der zweiten Hälfte-fast kaum entzifferbare und noch schwieriger zu deutende Inschrift wurde von P. Wittek auf Grund einer

¹ V. Barthold, *Persidskaja nadpis' na stene Anijskoj mečeti Manuče (Aniskaja serija No. 5)*, St. Petersburg 1911, 44 Seiten. Türkische Übersetzung von Abdülkadir in: *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*. Bd. I (1931), S. 155-159. Diese Veröffentlichung darf als grundlegender Beitrag zur nahöstlichen Wirtschaftsgeschichte im Mittelalter gelten. Doch ist es der Forschung heute möglich, die Erkenntnisse Bartholds zu ergänzen und manche seiner Darlegungen richtigzustellen.

Aufnahme M. S c h e d e 's veröffentlicht². Die früheren Lichtbild-veröffentlichungen G. d e J e r p h a n i o n 's³ und M u b a r e k G a l i b 's⁴ boten keine Grundlage für eine Entzifferung.

- (۱) الله میسر الامور چون از حکم یرلیغ جهانکشای بانکوریه وصول افتاد رعایا سب شماره قبجور و حزر غله
- (۲) مشککی بودند دوام دولت پادشاه اسلام را خلد ملکه از اول آذار سنه ثلثین و سبماه ولایت را یاساء ما آن
- (۳) تقد و جنس مال معین کرده در دفتر مثبت کشت که شهر تمغا باشد و ولایت یاساء ما بعد الیوم هر که شماره قبجور و عشر محدث طلب کند
- (۴) ویا [برخلاف (۴) قاعده مذکور (۴) درهم (۴)] وکیل غله جوید بلنت خدای و ملائکه و رسل باشد فن بدله بعد [ما] سمنه فانما ائمه علی الذین یدلونه عمل خلیل

Texterläuterung :

Zeile 1 :

Wittek (a. a. O. S. 162) übersetzte in der ersten Zeile mit dem Text nicht ganz übereinstimmend: "Cihanguşa fermanın hükmü Ankaraya vasil olduğu zaman . . .", Der Ausdruck *hukm-i yarlıg* stellt jedoch einen festen Begriff in der Fachsprache der Ilchanzeit dar im Sinne von "Reichserlass", d.h. Erlass der obersten Reichsbehörde, und damit scheidet die Möglichkeit einer Abtrennung von *ez hukm* = "befehlsgemäss", aus. Demnach kann *yarlıg* nicht das Subjekt des mit *cun* beginnenden Nebensatzes sein, und es erhebt sich die Frage, was dann dessen Subjekt ist. Eine Emendation *an* statt *ez*, wie ich sie erwog, findet in dem paläographischen Befund keine Stütze. Die richtige Lösung fand in scharfsinniger Weise A. Zeki Velidî Togan, der in seiner grundlegenden "Einführung in die allgemeine türkische Geschichte"⁵, die Ankaner Inschrift neu behandelt und die fragliche Stelle so übersetzt: "Cihanguşa'nın fermanı mucabi Angüriye şehrine vasil

² *Ankara'da bir İlhant kitabesi*, in: *THITM* I, İstanbul 1931, S. 161-164, mit 4 Abbildungen. Meine Bemerkungen zu dieser Inschrift beruhen fast durchgehend auf der hervorragenden Entzifferungsarbeit P. Witteks.

³ *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, Beyrouth 1928, Tafel CVII.

⁴ *Ankara*, Bd. II, İstanbul 1928, Tafel 2 unten.

⁵ *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Bd. I, İstanbul 1946, S. 294 und 461.

olduğum zaman . . . . Subjekt ist demnach eine nicht genannte Person, was zu der Wendung *vuşul uftād* ausgezeichnet passt; denn das Eintreffen einer Sache, d. h. eines Erlasses, wäre mit *rasid* oder ähnlich ausgedrückt worden.

Das vorletzte Wort der ersten Zeile las Wittek zweifelnd *خزن*; den entsprechenden Satz übersetzte er mit: "ahali kobcurun ve toplanan buğdayın ziyadeliğinden şikâyet ettiler.", Von einem "Übermass,, ist in der Inschrift jedoch nicht die Rede, vielmehr beschwerten sich die Bauern - *ra'âyâ*; die Übersetzung mit *ahali* "Bevölkerung,, ist zu allgemein - über Steuern, die ihnen widerrechtlich abgefordert wurden, nämlich über die Abgabe des *şumâre-i kôbcür* (hierüber siehe unten in der Inhaltserläuterung) und einer bestimmten Erntesteuer (die Lesung *ğalle* "Getreide,, ist gesichert). Nun ist das *خزن غله*, das "Speichern von Getreide,, keine widerrechtliche Auflage, weshalb auch Wittek ein zusätzliches "übermässig,, in seine Übersetzung einfügte. Wir müssen vielmehr nach einem Fachausdruck für eine solche Sondersteuer Ausschau halten, der zum Inschriftbild passt. Innerhalb der umfänglichen Sammlung von Steuerarten des Mittelalters, die ich zusammengestellt habe, kommt nur das sogenannte *حزر* in Betracht⁶. In der Fachsprache der persischen Finanzbeamten bezeichnet *hazr* nicht nur die Ernteveranschlagung, sondern im besonderen die Gebühr für die Ernteschätzer, die als Zuschlag zum Zehnten erhoben wurde. Ğāzān Çhān hob 1304 die *hazr* - Gebühr ausdrücklich auf⁷. Der Ausdruck kommt erneut vor in dem Leitfaden der Finanzwissenschaft des Felek 'Alā-'i Tebrīzī aus dem Jahre 1309⁸, ferner in dem *Inşā*-Werk des Hindūşāh von ca 1363⁹ und in einem Erlass des Königs Ya'qūb Aqkoyunlu von 1488¹⁰.

⁶ Wie ich jetzt erfahre, las auch A. Z. V. Togan *خزر* (frdl. briefl. Mitteilung vom 19.IV.48).

⁷ Raşīd al-Dīn, *History of Ghāzān Khān*, herausgegeben von Karl Jahn, *Gibb Memorial, New Series XIV*, London 1940, S. 258.

⁸ *Sa'ādetnāme*, Handschrift Nr. 4190 der Aya Sofya, Bl. 37a. Vgl. über dieses von A. Zeki Velidi Togan aufgefundene hochwichtige Verwaltungshandbuch dessen Aufsatz *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadi vaziyeti*, in: *THITM I*, 3f.

⁹ *Düstūr al-Kātib*, Handschrift Nr. 1241 der Bücherei Köprülü zu Istanbul, Bl. 187 b, 195 a.

¹⁰ *Fārsnāme-i Nāşiri* des Ḥasan Fasā'ī, Tehran 1895, I, 82.

Zeile 2 :

Die Lesung des vorletzten Ausdruckes *ياساما* erscheint einwandfrei, umso mehr als es in der Mitte von Zeile 3 wiederkehrt. Es muss aber offensichtlich beide Male auch gleich übersetzt werden. *Wittek yasamız* = "Unser Yasa,, im zweiten lediglich *yasanın hükmü* = "Yasa-Gebot,,. Yasa bedeutet steuertechnisch soviel wie "Zinsnorm,, oder "Hebesatz,, (*ķānūn*)¹¹.

Zeile 3 :

Wittek übersetzt : "Para ve malın cinsi muayyen olup defterde tesbit edilerek şehir tamgası olsun, yasanın hükmü (budur),, Von der richtigen Übersetzung dieser Zeile hängt das Verständnis der ganzen Inschrift ab. Die erste Hälfte ist klar: die Bar- und Naturalsteuern wurden festgesetzt und in die Finanzbücher eingetragen¹². Die zweite Hälfte der Übersetzung *Witteks* geht jedoch insofern am Kernpunkt vorbei, als er das Wort *ولایت* an dieser Stelle mit *hüküm* wiedergibt und so die Gegensätzlichkeit *شهر* und *ولایت* verwischt. Ich lese *شهر* ¹³ *تمنا باشد* entsprechend dem folgenden *و ولایت یاساما*. Damit schält sich folgender Gegensatz heraus: "Die Stadt (zinst) Tamğa, die Provinz dagegen gemäss unserem Hebebuch,, d.h. die Ankaraner haben lediglich Handels- und Gewerbesteuern zu entrichten, die Bevölkerung der Provinz dagegen ihre Erntesteuern, allerdings nur nach der festgesetzten Zinsnorm, nichts darüber, also weder *şumäre-i ķobcūr* noch *ħazr-i ğalle*. Die Übersetzung *Witteks* "her kim fazla qobcūr . . . talep eder,, trifft nicht

¹¹ Vgl. den Ausdruck *defter-i yāsāhā* in der Bedeutung *Ķānūnnāme* (Hebebuch) in der wertvollen Veröffentlichung von Ömer Lütfü Barkan, *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beye ait kanunlar*, in: *Tarih Vesikaları* Bd. I (Ankara) 1941, S. 96, 99, 103 und mehrfach. Demgegenüber fasst A. Z. V. Togan (*Giriş* S. 461) *yasama* als (anderweitig allerdings nicht belegten) terminus technicus für solche Steuern auf, die ausser *ķalan* und *ķobcūr* von Bauern und Nomaden erhoben zu werden pflegten. Ich habe ursprünglich auch eine Lesung *yasama* erwogen, mich aber schliesslich für *yāsā-i mā* entschieden.

¹² A. Z. V. Togan liest : *ولایت را یاساما از نقد و جنس مال*. Die Emendation *ez* statt *ān* scheint paläographisch nicht zwingend zu sein.

¹³ So auch A. Z. V. Togan (Brief vom 10. IV. 48), der den Gegensatz von *şehr* und *vilāyet* ebenfalls klar erkannte (vgl. *Giriş* S. 461).

zu, denn nicht die übermässige *ķobcūr* wird abgeschafft, sondern die Auflage der *ķumāre-i ķobcūr*.

Zeile 4:

Diese Zeile ist ausserordentlich verwittert, besonders am Anfang. Wittek hat die Lücke zwischen *ve yā* und *ve keyl* versuchsweise mit *قاعدة محدث نهند* und teilweise gefüllt, wovon ich nur *ķāfide* für zweifelsfrei halte. Man erwartet nach dem Vorgange anderer Inschriften eine Wendung wie: "wer entgegen obiger Verfügung einen Dirhem und ein Mass Getreide beitreibt, ..." Meine Ergänzung ist nur im Mitteteil einigermaßen gesichert.

Wittek's Übersetzung der Stelle nach der Lücke ". . . *ve buğdayı ölçmek* (yani ölçek resmi) ister. . . ." , verkennt die Formelhaftigkeit dieser Schlusswendung. Nicht eine bestimmte Scheffelgebühr ist gemeint, sondern der Fluch der Inschrift trifft denjenigen, der "auch nur einen Scheffel Getreide,, widerrechtlich einfordert, nachdem der Erlass veröffentlicht wurde.¹⁴

Übersetzung :

1. Allah macht die Dinge leicht. Als gemäss grossköniglichem Reichserlass die Ankunft in Ankara erfolgte, beschwerten sich die Bauern infolge der Viehzählsteuer und der (Gebühr für die) Veranschlagung der Getreideernte.

2. Um der Fortdauer der Herrschaft des Padeschahs des Islams willen - sein Reich währe ewig ! - gilt ab 1. *Ādār* des Jahres 730 (1. März 1330) für die Provinz als Unsere Hebenorm dieses:

3. Die Steuern in bar und in Naturalien wurden festgelegt und ins Steuerbuch eingetragen. Hiernach (entrichtet) die Stadt Handels- und Gewerbesteuern (*Tamğa*), die Provinz hingegen (gemäss) Unserer Hebenorm. Wer fortan Viehzählsteuer und einen ungesetzlichen Zehnten einhebt.

4. oder (entgegen obiger Regelung? auch nur einen Dirhem?) bzw. einen Scheffel Getreide fördert, den treffe der Fluch Gottes,

¹⁴ So auch A. Z. V. Togan (*Giriş* I 461): «Her kim . . . keyil galle istiyecek olursa . . . »

der Engel und der Propheten. "Wer je es abändert, nachdem er es vernommen, so fällt die Sünde auf jene, die es abändern."¹⁵ Werk des Ḥalil.

Inhaltserläuterung:

Nach der einleuchtenden Deutung A. Z. V. Togan's hat der Ilchan Ebū Sa'īd zu Beginn des Jahres 1330 einen Landvogt nach Ankara entsandt, und dieser liess nach seiner Ankunft dort missbräuchliche Steuern aufheben. Damals hatten die Bauern am meisten unter der Viehzählsteuer und der Raffgier der Ernteschätzer zu leiden. In der Inschrift Ebū Sa'īds zu Ani, deren Datum fehlt, sind es ähnliche Sondersteuern, deretwegen die Bauern "Felder und Fahrnis, Hof und Habe im Stich liessen und abwanderten."¹⁶ Auch der sonstige Inhalt jener Inschrift legt den Schluss nahe, dass damals der Ilchan allgemein in seinem Reich Massnahmen zur Hebung des Steueraufkommens getroffen hatte und dass die Entsendung eines neuen Landvogtes nach Ankara (nach einer treffenden Vermutung A. Z. V. Togan's handelte es sich um Ertenā Beğ) im Zuge dieser Massnahmen erfolgte. Dann wäre die Inschrift zu Ani ebenfalls in die Zeit um 1330 zu verlegen. Dies stimmt zu den Ergebnissen der Barthold'schen Untersuchung wonach der *Yarlığ* zu Ani "aus den Jahren zwischen 1319 und 1335," herrühre, "und zwar offensichtlich eher aus der zweiten als aus der ersten Hälfte dieses Zeitabschnittes"¹⁷. Anscheinend dienten die Verfügungen Ebū Sa'īds den Statthaltern lediglich als Rahenvorschriften; diese liessen sodann in Berücksichtigung der örtlichen Steuerverhältnisse ihre Verfügungen, die - wohl auf Weisung des Gross-Diwans zu Tebriz - inschriftlich der Bevölkerung bekanntgegeben wurden. Wahrscheinlich gehört auch die im folgenden behandelte Inschrift aus Kırşehir in die Reihe dieser von der obersten Reichsbehörde veranlassten örtlichen Verfügungen.

Die Viehzählsteuer (*şumäre-i kōbcūr*) ist nicht dasselbe wie *Kōbcūr*, die alte mongolische Viehsteuer, die unter Mōngke

¹⁵ Koran II, 180 (nach der Zählung der Kairiner Standardausgabe).

¹⁶ V. Bartol'd, *Persidskaja nadpis'*, S. 7; *THITM* I, 137.

¹⁷ Ebenda, *russische Ausgabe*, S. 8, *türkische Übersetzung*, S. 139.

1235 auf Iran ausgedehnt und in Form einer Barsteuer von der ganzen Bevölkerung erhoben wurde¹⁸. Im Jahre 1309 betrug im Landkreis Tebriz der Satz der *Ḳobcūr* je Haushaltung 11 Silber-Dinare oder 33.- Goldmark jährlich¹⁹. Trotz aller Wandlungen des *Ḳobcūr*-Begriffes behielt er die Grundbedeutung einer Viehsteuer; diese wird nicht nur aus obiger Inschrift deutlich, sondern auch aus der Inschrift zu Niğde (siehe unten Nr. 3).

Die Viehzählsteuer (*ṣumāre-i Ḳobcūr*) war eine Sonderaufgabe, die über die normale *Ḳobcūr*-Steuer hinaus von der ländlichen Bevölkerung erhoben wurde, wie aus dem Muster eines Erlasses aus der Zeit um 1363 hervorgeht²⁰. „Da in diesem Jahr,, so heisst es darin, „für den Bedarf der Emire und Truppen und für die Aufbringung ihrer Rüstungen Geldsummen erforderlich, wegen verschiedener Einbussen und Vorfälle, die im Lande zutage traten, aber keinerlei Steuerbeträge mehr greifbar sind, musste eine Zählsteuer (*شمرد*) auf das Vieh in den Provinzen der Reichslande ausgeschrieben werden,,. Es wurden deshalb Beamte des Diwans zur statistischen Erfassung aller Herdentiere entsandt; Rittiere und Arbeitsrinder waren ausgenommen. Die Zählsteuer wurde nach bestimmten Sätzen (die Urkunde führt sie leider nicht an) von allen frei weidenden Schafen, Rindern, Pferden, Maultieren und Eseln erhoben. Die Beamten durften ausserdem für ihre Mühewaltung eine bestimmte Gebühr erheben. Obwohl nach obiger Urkunde auch die städtischen Viehbesitzer für diese Zusatzsteuer herangezogen wurden, ist es klar, dass sie überwiegend die ländliche Bevölkerung traf.

Die zweite Auflage, über die sich die Bauern der Provinz Ankara beschwerten, die Ernteschätzgebühr (*ḥazr-i ğalle*),

¹⁸ Vgl. *Histoire des Mongols de la Perse, écrite en persan par Raschid-Eldin, publiée...* par M. Quatremère, Bd. I, Paris 1836, S. 256; V. Bartold, a. a. O. S. 32-33, türkische Übersetzung S. 152; V. Minorsky, *Bull. School Or. Stud.* X, London 1941, S. 783-5.

¹⁹ *Sa'ādetnāme* Bl. 37 b. Zur Umrechnung des Silberdinars vgl. ebenda Bl. 34 b. wonach 1 *miskāl* Gold (=4,3 Gramm) 4 Silbendinare galt; letzter amtlicher Reichsbankkurs vom Jahre 1939: 1 Gramm Feingold = 2.88 Mark; somit Wert eines Silberdinars = 3.- Goldmark.

²⁰ *Dustūr al-Kātib*, Bl. 195 b-196 a.

ist der erstgenannten ihrem Wesen nach verwandt, denn auch sie wurde erhoben, wenn die normalen Steuerquellen versiegt waren. Dies bezeugt eine andere Musterurkunde des Inscha-Werkes des Hindūṣāh²¹. Sie beginnt ebenfalls mit dem Hinweis auf die Erschöpfung der Reichskasse und stellt dann fest, in der und der Provinz sei das Hebebuch (*ḵānūnnāme*) aus Zeitmangel nicht auf den letzten Stand gebracht, weshalb es notwendig geworden sei, das dortige Steueraufkommen neu zu veranschlagen. Wiederum wird ein Beamter des Gross-Diwans entsandt, der die Erträge schätzen soll; seine Ergebnisse sollen durch örtliche Sachverständige bestätigt werden. "Er darf keine Bestechungsgelder annehmen noch sich sonst seine Dienste bezahlen lassen,,"; doch steht ihm eine gesetzliche Gebühr zu, حق الجزر genannt.

Welche Missbräuche die Erhebung solcher Sonderauflagen mit sich zu bringen pflegte, lassen die knappen Worte der Inschrift genugsam ahnen. Sie schafft sie für die ganze Provinz ab, die fortan nur nach den Hebenormen (*yasa*) zinsen solle, und betont mit Nachdruck, dass die Stadt Ankara ausschliesslich Handels- und Gewerbesteuern (*tamğa*), also keinerlei Landwirtschaftssteuern, aufzubringen habe. Die Tamğa umfasste nicht nur die von allen Gewerbetreibenden (einschliesslich der Freudenmädchen) zu entrichtenden Abgaben, sondern auch die Umsatzsteuern der Basare, die Schlachtsteuern, Wiegegelder, Stadttorgebühren und Binnenzölle. Ganz übereinstimmend betont auch die Inschrift zu Ani hinsichtlich der Besteuerung der Stadt: "Ausser Tamğa und Binnenzöllen (*bāc*) darf von Rechtswegen nichts erhoben werden²²,". Wie lange diese wohlmetnende Regelung in Kraft geblieben sein mag, fragt der Wirtschaftshistoriker freilich besser nicht.

2

Inschrift an der Caca Bey-Medrese zu Kırşehir

Die undatierte persische Inschrift befindet sich über dem Eingangstor der Medrese, die Cibrāʿil b. Cācā, der Statthalter des Rumseldschuken Keyḵusrev III. im Jahre 671/1272-3 in Kırşehir gestiftet hatte. Die Inschrift wurde in Abschrift, türkischer Über-

²¹ *Ebenda*, Bl. 195 a-b.

²² V. B a r t o l d, *Persidskaja nadpis'*, S. 5; *THITM* I, 137.

setzung und Lichtbild von Halim Baki Kunter veröffentlicht²³. Ihr Wortlaut legt die Vermutung nahe, dass sie auf den gleichen Reichserlass Ebū Sa'īds zurückgeht wie die Inschriften zu Ankara und Ani und dass auch sie also aus dem Jahre 1330 stammt. Hasan Fehmi Turgal hat bereits 1937 die Inschrift in die Zeit dieses Ilhans verwiesen²⁴. Sie bestand ursprünglich offenbar nur aus den beiden langen ersten Zeilen. Die dritte und vierte Zeile wurden nachträglich in die rechte Ecke über dem Torbogen der Medrese eingeflickt.

Wortlaut der Inschrift:

- (۱) چون آثار انوار ممدت بندگی خلد الله ملکه بر کافه برایا تابان است
فرموده کی شهنکی و تابور و مطرح صابون و کوچه مرتفع باشد از حکم
(۲) جهان مطاع این معانی سیئه را بالکلیه مرتفع دانسته در دعاء
دوام ایام دولت قاهره افزایند و بعد الیوم هرکه وضع این معانی
کند و یا در آن سمی نماید در لعنت و سخط و غضب الهی باشد
(۳) همچنان تمنا کتان کاشته و وجه مال آشیزی
(۴) مرتفع است

Übersetzung:

(1) Da die hell-leuchtenden Auswirkungen der Gerechtigkeit des Herrschers-Allah lasse sein Reich dauern!—sich über alle Untertanen breiten, wurde befohlen, dass der Vogtzins, die Baumaterialgestellung sowie die Seifen-und Gassen-Auflagen aufgehoben seien. Gemäss dem Befehl,

(2) Dem die Welt gehorsam, müssen diese verwerflichen Lasten insgesamt als abgeschafft gelten. Dafür sind die Gebete um Fortdauer der Tage der bezwingenden Herrschaft zu mehren. Wer immer hinfort diese Lasten auferlegt oder sie aufzuerlegen strebt, den treffe Gottes Fluch, Ingrim und Zorn.

(3) Ebenso ist die Tamğa auf Leinsaaten und das Garküchen-Steuergeld.

²³ *Kitabelerimiz I*, in: *Vakıflar Dergisi*, Sayı II, Ankara 1942, S. 433 und Abbildung 4.

²⁴ In dem Aufsatz *Kırşehir'de bir İlhanî kitabesi* (*Kırşehir Gazetesi* Nr. 473 vom 1. Januar 1937); seine Ausführungen übernahm Cevat Hakkı Tarım in seiner »Geschichte Kırşehirs« (*Kırşehir Tarihi*), Kırşehir 1938, S. 62-65.

Inhaltserläuterung:

Die ursprüngliche Inschrift hebt vier Sondersteuern auf, nämlich *şahnegî*, *tâbkûr* und *maṭrah-i şābūn u kūçe*.

Unter *şāhnegî* ist eine Abgabe zugunsten des *şahne*, d. h. des örtlichen Gewalthabers oder Vogtes (*subaşı*) zu verstehen, der, von der obersten Reichsbehörde eingesetzt, in Stadt und Bezirk Kırşehir die militärische und polizeiliche Macht ausübte. Diese Auflage, vollständiger *resm-i şahnegî* oder "Vogtzins", genannt²⁵, nahm in Anatolien im 15. Jahrhundert die Form *şahnelik* an²⁶. In Persien hiess diese Abgabe zu jener Zeit *dārūgagî* oder *dārūgagāne*, da unter den Timuriden der Ausdruck *dārūga* (vom Mongolischen *daroga*=Oberhaupt)²⁷ die frühere Bezeichnung *şahne* für Vogt verdrängt hatte. Der Vogtzins bestand im Reiche Uzun Hasans Aḳḳoyunlu (1453-78) in der Regel in einem 3% igen Zuschlag zur Erntesteuer²⁸.

Der Ausdruck *tâbkûr* tritt nur in der Ilchanzeit in Erscheinung und bezeichnet die Gestellung von Baumaterialien bzw. deren Ablösung in Geld²⁹. Im Jahre 1309 wurde in Persien von jedem Haushalt auf dem Lande jährlich 2 Silberdinare (=6. Goldmark) *tâbkûr* erhoben³⁰, obwohl Ğāzān ḥān fünf Jahre früher seinem ihm nachfolgenden Bruder Öldsheitü letztwillig ans Herz gelegt hatte, diese von ihm aufgehobene Auflage nicht wieder einzuführen³¹.

Mit *maṭrah-i şābūn* ist irgendeine Seifensteuer gemeint. Kırşehir führte im Mittelalter Seife aus Aleppo ein, besass aber auch eigene Seifensiedereien³². Wahrscheinlich mussten die Einwohner, die eingeführte statt der heimischen Seife kauften, eine besondere Abgabe entrichten.

²⁵ *Dustūr al-Kātib*, Bl. 175 b.

²⁶ *Tarih Vesikalari* I, 98.

²⁷ Vgl. B. J. Vladimircov, *Obščestvennyj stroj Mongolov*, Leningrad 1934, S. 140.

²⁸ *Tarih vesikalari* I, 103, 196.

²⁹ Raşid al-Dīn, ed. K. Jahn, S. 202; *Dustūr al-Kātib*, Bl. 196 a-b.

³⁰ *Sa'adetname*, Bl. 37 a.

³¹ Ḳāşānī, *Geschichte Ölceitūs*, Handschrift Paris, *Supplément persan* 1419, Bl. 10 b.

³² Vgl. C. H. Tarım, a. a. O. S. 64.

Im angehängten Schlussabschnitt werden zwei weitere nicht-kanonische Steuern aufgehoben, die Tamğa auf Leinsaaten und das Garküchen-Steuergeld. Während letztes ohne Zweifel eine von den Garköchen des Basars monatlich erhobene Gewerbesteuer darstellt³³, ist der erste Ausdruck nicht völlig klar. *ketān-i kāšte* bedeutet strenggenommen "ausgesäter Flachs",. H. B. Kunter übersetzt etwas frei *keten ekenler* "Flachs-Säer",. Offenbar hatten die örtlichen Gewalthaber den Anbau von Flachs mit einer Sondersteuer belegt, wie dies in anderen Orten Anatoliens für den Baumwollanbau belegt ist³⁴.

3

Inscription an der Sungur Bey-Moschee in Niğde

Die zweizeilige Inschrift der beiden Karaman-Oğlus findet sich über dem Türsturz des Osteingangs der um 1336 von dem mongolischen Statthalter Sayf al-Dīn Sungur Beğ zu Niğde gestifteten Moschee. Die Inschrift wurde erstmalig veröffentlicht von Halil Edhem³⁵ ohne Übersetzung des persischen bzw. arabischen Textes. Eine versuchsweise französische Übersetzung gibt Albert Gabriel³⁶. Sein Gewährsmann Ahmed Tevhid fand zwar die Lesung *dârü'l-fehlewāniyye*; nicht zu entziffern vermochte er den Ausdruck *cingī*, und auch seine Übersetzung geht an wesentlichen Stellen des persischen Textes fehl. Im Jahre 1936 erschien zu Niğde in der örtlichen Volkshaus-Zeitschrift eine abermalige Veröffentlichung der Inschrift, besorgt von M. Zeki Oral.³⁷ Zwar erkannte er nicht die Lesung *dār al-fahlawāniyye* die von H. Ritter 1944 an Ort und Stelle einwandfrei bestätigt wurde deren Sinn jedoch dunkel blieb; dagegen verdanken wir M. Zeki Oral die richtige Deutung des Ausdruckes *cingī*.

³³ H. B. Kunter (a. a. O. S. 433) hält das *māl-i āşpezi* für eine an die Küchen des Statthalters zu entrichtende Abgabe.

³⁴ *Tarih Vesikalari* I, 99.

³⁵ In: *TOEM* Bd. I, S. 873.

³⁶ *Monuments turcs d'Anatolie, Tome premier-Kayseri-Nigde*. Paris 1931, S. 134.

³⁷ *Nigde Tarihi*, in: *Akpınar, Niğde Halkevi Dergisi*, Nr. 18, 2. Jahrgang, S. 7.

Wortlaut der Inschrift:

- (۱) کتب هذا المسطور بحکم سلطان بن سلطان سلطان پیر احمد خان و قاسم خان بنی قرمان خان خلد الله دولتهما و اید مملکتها آمین یارب العالمین
- (۲) از برای مال تفتیک و کهر چله و جنکی و بزر و قبجور اغنام که ازین بدعتها بعد الیوم از جماعت دارالفهلوانیه هیچ چیزی نستانند از امراء و نواب و من سعی فی ابطاله فلیه لعنة الله و ملائکة و الناس اجمعین حرر فی سنة اربع و سبعین و ثمانمائة [ثمانه]

Übersetzung:

(1) Geschrieben ward diese Inschrift auf Befehl der Sultane, der Söhne von Sultanen, der Sultane Pīr Aḥmed Ḥān und Ḳāsim Ḥān, der beiden Ḳaraman-Oğlus-Allah lasse ihre Herrschaft dauern und stärke ihr Reich! Amin, o Herr der Welten!

(2) Betreffs der Steuer auf Mohair, Salpeter, *cingī*-Bausteine und Leinsamen sowie der *ḳobcūr*-Steuer auf Schafe: an derartigen Neuerungen soll man fortan von der Bürgerschaft Niğdes (des *dār al-fahlawāniyya*) nichts eintreiben seitens der Emire und Behördenvertreter. Wer sich um die Aufhebung (dieses Erlasses) bemüht, den treffe der Fluch Allahs, der Engel und der Menschen insgesamt! Geschrieben ward es im Jahre 874 (11. Juli 1469-20. Juni 1470).

Erläuterung:

Die Inschrift geht zurück auf die beiden letzten Herrscher von Ḳaramān, Pīr Aḥmed Ḥān (seit 1463) und seinen Bruder Ḳāsim Ḥān, der zur Zeit der Inschrift mit ihm verbündet herrschte. Ḳāsim folgte um 1474 seinem Bruder nach; er starb 1482.

Auch diese Inschrift hebt nichtkanonische Steuern auf, im besonderen die Umsatzsteuer auf Mohair, Salpeter, Leinsamen und auf Bausteine aus einem in Niğde und Umgebung vorkommenden, sehr widerstandsfähigen braunen Basalt, im heimischen Sprachgebrauch *cingī* genannt³⁸. Erstaunlich ist es zu beobachten, dass die alte mongolische Vieh-Steuer (*Ḳobcūr*, vgl. oben) in Anatolien noch in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts fortbestand.

Der bisher noch nicht gedeutete Ausdruck *dār al-fahlawā-*

³⁸ *Ebenda*: Cingi deye Niğde ve yakınlarında sert ve koyu esmer reakte bazalt cinsinden yapı taşlarına denir.

niyya "Sitz des Reckentums," ist der Beiname der Stadt Niğde im Mittelalter, wie aus einer Stelle in der 733/1333 entstandenen Chronik *al-Valad al-Şafik* des Kādī Aḥmed Niğdeli hervorgeht³⁹.

4

Inscription an der Mircāniyya-Medrese zu Bağdād

In der im 15. Jahrhundert gestifteten Mircāniyya-Medrese zu Bağdad befindet sich am Wandpfeiler links vom Eingang in der grossen Halle eine Marmorplatte mit einer 14 zeiligen arabischen Inschrift vom Januar 1516, also aus der Zeit des Safawiden Schah Isma'īl I. (1501-24). Die auf den damaligen Statthalter von Bağdad, Emir Kongur (?) Sultan zurückgehende Inschrift ist von Max van Berchem untersucht worden⁴⁰. Die wesentlichen Zeilen 8-12 sind jedoch nicht richtig gedeutet; sie lauten:

- (۸) . . . . . فصدر امره العالی
 (۹) بأن لا يؤخذ من دلالی الابرسم وغيره من الاقشة
 (۱۰) شیء بعة⁴¹ الضمان ومطامع الديوان وأن لا يؤخذ
 (۱۱) من جند حاکم بغداد وغلما نه و ارباب ديوانه شیء
 (۱۲) بعة⁴¹ التكما . . . . .

Übersetzung:

"Es erging sein hoher Befehl, dass keinerlei (fiskalische) Maklergebühr von Seiden — und anderen Tuchen erhoben werde auf Grund der Steuerpacht und (angeblichen) Diwanforderungen sowie dass von der Truppe und Dienerschaft des Statthalters von Bağdad und von den Beamten seines Diwans auf Grund des Tamğa nichts eingehoben werde⁴².

³⁹ Einzige Handschrift der Fatih-Bücherei (Nr. 4519) zu Istanbul, S. 292.

⁴⁰ In: Friedrich Sarre und Ernst Herzfeld, *Archäologische Reise im Euphrat-und Tigris-Gebiet*, Band II, Berlin 1920, S. 192/3.

⁴¹ M. van Berchem las irrig بعة.

⁴² Zum Vergleich gebe ich die Übersetzung M. van Berchem's *a. a. O.* II. 193): «Daher ist erlassen worden sein hoher Befehl, das nicht erhoben werden soll von den Kleinhändlern in Seiden und anderen Stoffen irgend etwas nach der Preishöhe der Verpachtung und der Willkür des Diwan, und dass

Die Inschrift hebt zweierlei Abgaben auf, und zwar zunächst die *dallāli* auf Seiden und andere Tuche. Unter *dallāli* "Maklergebühr," ist hier im besonderen jene Gebühr zu verstehen, die die Makler an den Fiskus abzuführen hatten und die diese auf die von ihren Kunden erhobenen Sätze draufschlugen. So betrug beispielsweise im Jahre 1309 in Tebriz die Umsatzsteuer (*tamgā*) beim Verkauf eines Kamels $4\frac{1}{2}$ Silberdinare (1 = 13.50 Goldmark) und dazu $\frac{1}{4}$ Dinar (Mk -.75) Maklergebühr (*dallāli*) für den Fiskus. Für sich selbst erhob der Makler ebenfalls $\frac{1}{4}$ Dinar⁴³. Diese privaten Maklergebühren waren von obrigkeitlichen Massnahmen naturgemäss nicht betroffen.

Gemäss Verfügung des Emirs *Ḳoṅur Sultan* durfte somit der *Baḡdader* Steuerpächter der Umsatzsteuer des Tuchbasars keine fiskalischen Maklergebühren fordern mit der Behauptung, sie falle unter seinen Pachtvertrag mit dem *Tebrīzer* Reichs-Hof- und Staatsamt (*Grossdiwan, diwān-i a'la*), das diese Gebühren von ihm verlange.

Die zweite Vergünstigung betrifft die Erlassung der *Tamgā* für das militärische und zivile Gefolge des Statthalters selbst. Da die *Tamgā* eine Handels- und Gewerbesteuer darstellt, kann die Verfügung nur die Gebührenfreiheit des genannten Personenkreises im Auge haben, soweit diese Waren nach *Baḡdad* einfuhrten oder Umsätze in *Baḡdad* selbst tätigten. Die Truppen, Diener und Beamten des Statthalters konnten daher die Erzeugnisse ihrer Landgüter gebührenfrei in die Stadt bringen; auch brauchten sie bei Käufen und Verkäufen im Basar keine Umsatzsteuer zu entrichten.

5

Inscription in der alten Freitags-Moschee zu Isfahan

Die nächstfolgende, noch unveröffentlichte persische Inschrift (vgl. Abbildung 1) befindet sich in der alten Freitags-Moschee zu Isfahan an der rechten Stirnseite im südlichen Haupt-Eiwan. Sie

nicht erhoben werde von den Soldaten des Statthalters von *Baḡdad*, seinen Dienern und den Beamten seines *Diwans* irgend etwas nach der Preishöhe des Stempels*.

⁴³ *Sa'ādetrnāme*, Bl. 56 a.

besteht aus sieben Zeilen in Nashī-Schrift; doch ist die letzte Zeile ganz, die vorletzte in ihrem letzten Viertel infolge des Verputzes und anderer Beschädigungen unleserlich.

Das Jahresdatum, das sich wahrscheinlich am Ende der letzten Zeile befand, ist wie so häufig zerstört, lässt sich jedoch aus zeitgenössischen Berichten mit ziemlicher Sicherheit ermitteln. Vincenzo degli Alessandri berichtet im Jahre 1571, Schah Ṭahmāsp (1524 - 76) habe vor sechs Jahren, durch einen Traum geängstigt, alle Handelssteuern in seinem Reiche aufgehoben⁴⁴. Dies stimmt zu der Angabe der persischen Chroniken, wonach im Jahre 972/1564 5 der Mahdi dem Schah im Traum erschien und ihn zur Aufhebung jener Steuern ermahnte⁴⁵. Wie unsere Inschrift bezeugt, kam der frömmelnde Ṭahmāsp dieser Aufforderung nach, und wir dürfen somit unterstellen, dass die Inschrift aus dem Jahre 1565 stammt.

(۱) بسم الله الرحمن الرحيم قال الله تعالى من جاء بالحسنة فله عشر امثالها و عن النبي صلى الله عليه وآله وسلم من سن سنة حسنة فله اجرها و اجر من يعمل بها الى يوم القيامة مصدق ابن مقال هبوب نسيم افضال است که درین اوقات بر قوی و ضعیف از [۱] تروح

(۲) فیض و کرم اختر برج مکارم و نم السلطان ابن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادر خان لا برحت رایات دوله منصوره و اعداء حشمته مقهورة و زیده [و] عنایة شاملة برقع قوانین فساد از دارالسلطنة اصفهان فرموده

(۳) که هیچ يك از سلاطین ماضیه برقع آن توجه ننموده بلکه در هر عصری علاوه بر آن افزوده فرمان واجب الاذعان مؤکد بلمنت نامه شرف نفاذ یافت مضمون آنکه مال و جهات و وجوهات اصناف و محترفة بلده و بلوکات و ولایات و سرتمفاوات از جواز و بیع

(۴) الجوایح و زکوة کوسفند و مواشی بلده و بلوکات و ولایات و دارالسلخ و سوق الدواب و طریق مالواجرد و قشه و قلمه ملوس و باج و بلدی و بیع الخلیج و سرجواز خورده و بازار مرغ و خلقانی و برد و میز و طریق رید و رباط سلطان و دروب

(۵) و مورچه خورت و سرزر و دارعکانه و سر دلالی و احداث کروان و هوائی را

⁴⁴ Hakluyt Society, *Works*, Bd. 49, S. 219.

⁴⁵ Iskender Munşī, *Tārīḫ-i ʿālem ārā-i ʿAbbāsī*, Tehraner Steindruck von 1314/1896-7, S. 94.

رار و مزدج و فریدون و دار الضرب که مبلغ دو هزار تومان تبریزی تخمیناً میشده
بر اهالی و رعایا و تجار و محترفه برعایت ایزدیار تصدق فرموده اند و . . . . .
چهارده مصلو]م] علیهم

(۶) السلم اهداء نموده اند و ثواب آن اهداء نیز بروح پرفتوح الامام العالم موسی
الکاظم علیه السلم هدیه فرموده اند فن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یدلونہ
و صورت این موهبت را حسب الامر المطاع بمقدار . . . . .

(۷) . . . . . حضرت پیغمبر کوشیده اند . . . . .

Übersetzung:

(1) Basmala. Es sprach Allah der Erhabene: "Wer dereinst ein gutes Werk bringt, der hat zehnfältigen Lohn dahin⁴⁶, und vom Propheten - Allah segne ihn und seine Sippe und gebe ihm Heil! - (stammt das Wort): "Wer eine gute Satzung setzt, der empfängt den Lohn für sie samt dem Lohn derer, die sich nach ihr richten bis zum Jüngsten Tag."

Diesen Spruch macht wahr die allumfassende Zephirbrise die derzeit über Starke und Schwache aus der Gunsterweisung.

(2) der Fülle und Gnade des Gestirns im Hause der Mildtaten und Edelwerke des Sultans, Sohnes eines Sultans, des Abū'l-Muzaffar Schah Ṭahmāsp Bahādur Hān weht - mögen die Feldzeichen seiner Herrschaft stets sieghaft, die Seiner Majestät stets bezwungen sein! Mehre (Herr Gott) Ihm die umfassende Gunst! Er hat diese Gunst durch Abschaffung der missbräuchlichen Steuerregelungen in der Hauptstadt Isfahan erwiesen.

(3) deren Beseitigung sich keiner der früheren Herrscher hat angelegen sein lassen, im Gegenteil, die sie in jedem Jahrhundert nur noch vermehrt hatten.

Es erging daher der gehorsamheischende Erlass, bekräftigt durch eine Verwünschungsurkunde, folgenden Inhalts:

Die Produktions- und Gewerbesteuern und die Barsteuern der Zünfte und Handwerker des Stadtkreises, der Landkreise und Provinzen sowie die Handelssteuern beim Transit und Absatz von.

(4) Küchenbedarf⁴⁷ und die Schaf- und Grossviehsteuer des

⁴⁶ Koran VI, 159.

⁴⁷ *havā'ic* ist ein Sammelbegriff für den Speisekammerbedarf ausser Brot

Stadtkreises, der Landkreise und der Provinzen, ferner (die Abgaben) auf dem Schlachthof und dem Tragtiermarkt, (die Abgaben) an der Strasse nach Mälwācerd und Kūmeşe und an der Burg Malūs, die Transitzölle und städtischen Akzisen, (die Abgaben beim) Verkauf gekrempelter Baumwolle, die Transitgebühren für Kurzwaren (? *ser-cevāz-i hurde*), (die Abgaben) der Märkte für Geflügel, Trödelwaren, gestreifte Tuche und Turbanstoffe, (die Abgaben) an der Strasse nach Reid (?) und im Ribāṭ-i Sulṭān sowie an den Stadttoren

(5) Und (in) Mürçeḥört und Serzer, der Vogtzins, die Maklereigebühren, (die Gebühren) für die Bewachung von Karawanen, die "Luftsteuer,, (von Rār) Mezdac⁴⁸ und Farīdan⁴⁹ sowie endlich (die Abgaben an) den Münzhof, die sich (insgesamt) auf schätzungsweise 2000 Tebrīzer Tuman zu belaufen pflegten, wurden den Einwohnern, Bauern und Kaufleuten und Gewerbetreibenden aus gottliebender Fürsorge erlassen.

.... (Diese Beträge) wurden ... der Vierzehn Reinen — über (6) sie das Heil!— gestiftet. Das Verdienst für diese Schenkung hat (der Grosskönig) dem sieghaften Geist des Imams der Welt Mūsā al-Kāzīm —über ihn das Heil!— gleichfalls übereignet. "Wer je es abändert, nachdem er es vernommen, so fällt die Sünde auf jene, die es abändern⁵⁰. Eine Aufstellung dieser Schenkung gemäss dem Befehl, dem gehorsamt wird, im Betrage von .... (Rest unleserlich).

Erläuterung:

Der Erlass des Schah Ṭahmāsp von 1565 hebt die vom Religionsgesetz verpönten Handels- und Gewerbesteuern auf. Nach den Quellen erstreckte sich diese Aufhebung auf das gesamte Safawidenreich. Die Isfahaner Inschrift beschränkt sich auf die

und Fleisch; er umfasst im besonderen Fett, Öl, Hülsenfrüchte, Zucker, Reis, Gemüse und Kolonialwaren.

⁴⁸ Rār bildet den östlichen Teil der *Çāhār mahall*. Mezdac liegt westlich von Rār. Vgl. A. Houtum-Schindler, *Eastern Persian-Irak*, London 1896, s. 127 (Freundlicher Hinweis von V. Minorsky).

⁴⁹ Über die Lage von Farīdan, vgl. Ann K. S. Lambton, *The Regulation of the waters of the Zāyende Rūd*. BSOS IX, London 1937-39, s. 664.

⁵⁰ Koran, II. 180.

Nennung von "Stadtkreis, Landkreise und Provinzen,, (*belde, bō-lūkāt, vilāyāt*), hat also offensichtlich nur jenen Reichsgau im Auge, dessen Hauptstadt Isfahan war. In der damaligen Reichshauptstadt Kazvin habe ich keine entsprechende Urkunde feststellen können. Hätte die Isfahaner Inschrift das Gesamreich einbeziehen wollen, so wäre eine Wendung wie "die wohlbeschilderten Reichslande,, (*memālik-i maḥrūse*, eigentlich: die Lande, die Allah beschirmen möge!) zu erwarten gewesen.

Der jährliche Ertrag der aufgehobenen Steuern wird in der Inschrift auf 200 Tuman Tebrīzer Währung veranschlagt. Wieviel Goldmark stellte dieser Betrag dar?

Unter dem Ilchan Ġāzān Ḥān (1295-1304) hatte der Tuman zu 10 000 Silberdinaren seinen höchsten Wert mit 30 000. - Goldmark; 1939 war er, nominell noch immer 10 000 Dinar, auf etwa 1.40 Mk zusammengeschrumpft. Unter den Timuriden des 15. Jahrhunderts gab es (ausser *tenges*) Tumane in vier Silberwährungen: nämlich Tebrīzer, Persisch - 'Irāḳer, Baḡdāder und Kepekī Dinare, letzte nach dem tschaghatajischen Herrscher Kepek Ḥān (1318-26) benannt⁵¹. Ein Kepekī-Dinar galt 9 Tebrīzer und 'Irāḳer oder 3 Baḡdāder Dinare.⁵² Unter den Safawiden (1501-1722) hören wir nur noch von Tebrīzer und 'Irāḳer Währung. Eine Inschrift in Astarābād vom Jahre 1633 nennt als Besoldung eines Moscheedienerers 12 000 *dīnār-i 'Irāḳī*.⁵³ Meistens bediente man sich jedoch des Ausdrucks "Tebrīzer Währung,,. Tatsächlich waren beide Prägungen schon im 16. Jahrhundert zusammengefloßen; die englischen Kaufleute in Persien zur Zeit unserer Inschrift kennen nur eine einzige Währung. Chardin⁵⁴ bezeichnet die Angabe "Tebrīzer Währung,, auf Urkunden als blosse Formalität.

Seit etwa 1539 hatte Schah Ṭahmāsp 100-Dinar-Stücke im

⁵¹ Vgl. A. Zeki Velidi Togan, *THITM* I, 8-9.

⁵² *Šams al-Siyāḳ* des 'Alī Šīrāzī, Handschrift Nr. 3986 der Aya Sofya, Bl. 121b-122b. Dieses persische Verwaltungshandbuch wurde 1944 von Adnan Erzi aufgefunden.

⁵³ H. L. Rabino, *Māzandarān and Astarābād*, Gibb Memorial, New Series VII, London 1923, persische Paginierung s. 29.

⁵⁴ *Voyages*, ed. Langlès, Paris 1811, Bd. III, s. 156.

Gewicht von 1 *miškāl* = 4.64 Gramm Silber geprägt⁵⁵. Diese münzkundliche Beobachtung bestätigt ein zeitgenössischer persischer Chronist⁵⁶, dem wir die weitere hochbedeutsame Notiz verdanken, dass aus 1 *miškāl* Gold 1000 Dinar gemünzt wurden. Somit bestand im damaligen Persien ein Gold-Silber-Wertverhältnis von 10: 1. Da 1 Gramm Feingold nach dem letzten amtlichen Reichsbankkurs von 1939 mit 2.88 Mk bewertet wurde, wäre 1 Gramm Feinsilber im damaligen Persien mit 28.8 Pfennigen und ein Tuman (= 10.000 Dinar = 100 Münzen zu je 4.64 g Silber) mit 133.63 Mk anzusetzen.

Zeitgenössische englische Gewährsleute bewerten den Tuman allerdings etwas höher. In einem Brief vom Jahre 1566 schrieb A. E d w a r d s⁵⁷: *every shaugh (ṣāhī) is six pence English*. Der Wert des englischen shilling jener Zeit betrug 1.39 Mk bis 1.40 Mk, so dass wir, da 1 *ṣāhī* = 50 Dinar, für den Tuman 139. - bis 140. - Mk erhalten. L. C h a p m a n⁵⁸ glich damals 12 Dukaten (= ca. 120. - M) mit 165 *ṣāhī*, was für Tuman sogar 145.50 Mk ergibt und auf eine leichte Überbewertung von Gold schliessen lässt. Zwanzig Jahre später (1586) setzt G. B. V e c c h i e t t i 32 000 Tuman = 700 000 *ducati ax realj l'uno*⁵⁹. Ein solcher Silberdukat zu 10 Real galt damals, auf Gold bezogen, 6.50 Mk⁶⁰, der Tuman also 142.35 Mk. Als *mittleren Wert des Tuman* ums Jahr 1565 legen wir daher 140. - Goldmark zugrunde.

Die in der Inschrift genannten 2000 Tebrizer Tuman entsprechen also 280 000. - Goldmark. Selbst nur auf Stadt und Provinz Isfahan bezogen, erscheint dieser Betrag ausserordentlich niedrig und lässt erkennen, dass die Schäden der Timuridenzeit

⁵⁵ H. L. Rabino di Bergomale, *Coins, medals and seals of the Shāhs of Irān, 1500-1941*, (London) 1945, S. 30.

⁵⁶ Kādī Aḥmed aus Kūm, *Ḥulāṣat al-Taḡrīḥ*, Berliner Handschrift 2° 2202, Bl. 279b-280a.

⁵⁷ Hakluyt Society, *Works, Extra Series*, Bd. III, Glasgow 1903, S. 54.

⁵⁸ *Ebenda*, S. 142.

⁵⁹ *The English Historical Review*, Bd. 7, London 1892, S. 319.

⁶⁰ Pedro Teixeira, *Relaciones*, Antwerpen 1910, S. 351, wo 16 real = 1 aṣrafi = 10. - Mk; Hakluyt, *Extra Series*, Bd. V, Glasgow 1904, S. 270/1; Juan Ceverio de Vera, *Viaje de la tierra santa*, Madrid 1597, S. 96a: 6 medīnī = 2 reales, S. 169a/b: 1 Zechine (10. - Mk) = 45 medīnī. Nach allen diesen zeitgenössischen Angaben war der real = ca. 65 Pfennig.

und die Wirren unter den *Çarağoyunlu* noch immer nachwirkten, von denen Isfahan besonders betroffen war. Hatte doch noch unter den Mongolen im Jahre 1335 das jährliche Aufkommen allein der Handels- und Gewerbesteuern in Isfahan 350 000 Silberdinare = damals 870 000. - Goldmark betragen⁶¹ In Tebriz betrug um 1363 die *Tamğa* allein 2 270 000 Dinar = damals 1 362 000. - Mk, dazu die Gewerbesteuern noch 611 000 Dinar oder 366 000. - Mk, zusammen also 1 728 600. - Mk⁶².

Der persische Chronist Iskender Munşi⁶³ nennt uns den Gesamtbeitrag der damals erlassenen Handelssteuern. „Zu den Erleichterungen, die er (*Ṭahmāsp*) den Untertanen der Reichslande... zuteil werde liess,, so berichtet er, „gehört zunächst die Erlassung der Strassen- *Tamğa* (*tamğā-i šawārī*), die seit den Zeiten früherer Herrscher fortdauernd von Kaufleuten, Kapitalisten und Reisenden erhoben wurde und alljährlich 1000 *tūmān-i šāhī-i ʿIrāqī* einbrachte. . . Die Handwerkssteuer (*māl-i muḥterife*), die Viehsteuer (*mevāši*) und die Weidesteuer (*merāʿī*) wurden in den meisten Reichslanden, insbesondere in den schiitischen Gebieten, aufgehoben. „ Die Zahlenangabe des Chronisten ist wohl so zu verstehen, dass das Aufkommen der Handelssteuern im Reiche 1000 *tūmān* (= 10 Millionen) *šāhī* zu je 50 Dinar betrug, also nach unsrer Umrechnung rund 7 Millionen Goldmark — eine gewaltige Einbusse für den Fiskus, doppelt gewichtig angesichts des bekannten Geizes des Schahs.

Die durch den Erlass des Schah *Ṭahmāsp* aufgehobenen Steuern lassen sich in vier Gruppen gliedern:

- I. Abgaben der Gewerbetreibenden;
- II. Handelssteuern;
- III. Viehsteuern;
- IV. Sonderauflagen.

I. Der in zahlreichen Urkunden erscheinende Ausdruck *māl-ve-cihāt*, mit dem dieser Abschnitt beginnt, ist zuletzt von V.

⁶¹ Hamdallah Mustavfi *Çazvīnī*, *Gibb Memorial* XXIII, Leyden/London 1916/19, S. 50 des persischen Textes.

⁶² *Risāle-i Felekiyye* des ʿAbd allāh al-Māzandarānī, Handschrift 2756 der Aya Sofya, Bl. 45a, 75-76a. Dieses hochbedeutsame Verwaltungshandbuch wurde von A. Zeki Velidi Togan aufgefunden (*THITM* I, 31).

⁶³ A. a. O. S. 94, Zeile 23 f.

Minorsky erörtert worden⁶⁴. Den Schlüssel zum Verständnis liefern die persischen Leitfäden der Staatsfinanzwissenschaft, aus denen sich klar ergibt, dass *cihāt* "gewerbliche Steuerauflagen," bedeutet⁶⁵. Von jeder einzelnen Handwerkerzunft wurden jährlich bestimmte Abgaben erhoben; im 17. Jahrhundert hiessen diese *boniçe*⁶⁶. Im Gegensatz dazu bezeichnet *māl* alle Produktionssteuern, insbesondere die land- und viehwirtschaftlichen. Der dritte Ausdruck *vucūhāt* umfasst alle erdenklichen Barsteuern, seien es nun Gebühren an Beamte oder die Besteuerung der Umsätze. Alle drei Ausdrücke (*māl-ve-cihāt ve vucūhāt*) zusammen stellen die Gesamtheit aller möglichen Steuern und Auflagen dar.

Über die den Handwerkern und Gewerbetreibenden auferlegten Abgaben und Frondienste im späteren Safawidenreich gibt das von V. Minorsky vorbildlich herausgegebene *Tadkirat al-Mulūk* Aufschluss⁶⁷.

II. Zu den aufgehobenen Handelssteuern gehören:

1. Die *Tamğa* beim Transit und Verkauf von Küchenbedarf (*ser-iamğāvāt ez cevāz ve bey^c al-ḥavā³ic*), also Maut und Umsatzsteuern auf Lebensmittel.

2. Binnenzölle (*bāc*) und städtische Akzisen (so fasse ich den Ausdruck *beledī* auf).

3. Umsatzsteuer auf gekrempelte Baumwolle (*bey^c al-ḥalīc*).

4. Maklereigebühren (*ser-dellālī*). Vgl. hierzu das oben bezügli-
che der Bagdader Inschrift Gesagte.

5. Gebühren für die (nächtliche) Bewachung von Karawanen (*aḥdās-ı kerwān*)⁶⁸.

6. Umsatzsteuern des Trödelmarktes (*bāzār-ı ḥolḳānī*) und des Tuchmarktes (mit besonderer Nennung von *burd* und *meyzer*).

7. Wegegelder, zum Teil wohl schon unter Binnenzöllen erfasst. Der Fachausdruck für diese Gebühren (*rāhdārī*, siehe

⁶⁴ Bull. School Or. Stud. IX, London 1938, S. 945.

⁶⁵ *Risāle-i Felekiyye*, Bl. 40b, 76a; *Sa^cādetnāme*, Bl. 54a; *Tarih Vesikalari* 199.

⁶⁶ Vgl. Engelbert Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs* (584-5), Leipzig 1940, S. 94.

⁶⁷ *Gibb Memorial, New Series* XVI, London 1943, S. 148.

⁶⁸ Über den Ausdruck احداث vgl. ebenda S. 149.

die nächstfolgende Inschrift) fehlt im Text; es werden nur die Orte aufgeführt, an denen sie erhoben wurden, vorwiegend an den Isfahaner Ausfallstrassen (z. B. nach Kumeşe an der Strasse nach Şirāz oder Mürçeḥört an der Strasse nach Kāşān) oder an gewissen festen Plätzen⁶⁹.

8. Stadttorgebühren (kurz *durūb* genannt).

III, Unter die aufgehobenen Viehsteuern fallen:

1. Die Besteuerung der Herden (*zekāt-i gūsfend u mewāşī*). Der Ausdruck *zekāt* soll das Unkanonische dieser Abgabe verschleiern.

2. Die Umsatzsteuer auf die Verkäufe auf dem Tragtiermarkt (*sūḳ al-dawāb*).

3. Die Umsatzsteuer des Geflügelmarktes (*bāzār-i murğ*).

4. Die Abgaben an den Schlachthof (*dār al-salḥ*) für das Schlachten von Schafen, Ziegen und Rindern.

IV. Zu den Sondersteuern gehören:

1. Der Vogtzins (*dāruḡagāne*), d. h. die schon erwähnte Abgabe an den örtlichen Militär- und Polizeichef.

2. Die "Luftsteuer", (*hawāʿī*), wohl eine offensichtlich willkürliche und ungesetzliche Abgabe. Der Ausdruck findet sich auch in einer Inschrift des Schah Ṭahmāsp vom Jahre 1555 zu Semnān⁷⁰.

3. Die Abgaben an den Isfahaner Münzhof (*dār al-ẓarb*). Hierbei handelt es sich wahrscheinlich weniger um die Gebühren für das Einschmelzen von Edelmetall, das Privatleute zwecks Ausprägung an den Münzhof brachten, als um den sogenannten Schlagschatz oder Münzgewinn der Krone je nach dem Standard der Währung (*seignorage, exitus lucri*, persisch *vācibī* genannt)⁷¹.

Den Ertrag all dieser aufgehobenen Steuern stiftete der Schah dem Andenken der "Vierzehn Reinen", d. h. des Propheten, seiner Tochter Fāṭīma und der zwölf Imame.

⁶⁹ Mangels einer historischen Geographie Persiens im Mittelalter vermag ich die in der Inschrift genannten Örtlichkeiten ausser den vorerwähnten nicht zu lokalisieren; bei einigen bleibt selbst die Lesung unsicher.

⁷⁰ Vgl. *Matlaʿ al-Sams* des Şanīʿ al-Dawla, Bd. III, Tehran 1303/1886, S. 32f.

⁷¹ Vgl. hierüber V. Minorsky, *Gibb Memorial, New Series* XVI, S. 130.

6

Zweite Inschrift in der Freitags - Moschee zu Isfahan

Diese ebenfalls noch unveröffentlichte persische Inschrift (vgl. Abbildung 2) befindet sich zu Isfahan in dem überwölbten südöstlichen Zugang zur alten Freitags - Moschee rechter Hand kurz vor dessen Einmündung in den grossen Innenhof. Die Inschrift besteht aus 10 Zeilen in Nasta'liq - Schrift. Die erste Zeile ist völlig unleserlich, von den vier letzten Zeilen sind erhebliche Teile teils zerstört, teils unter dem Verputz verschwunden. Weder Herrschernamen noch Datum ist erhalten. Vermutlich geht die — wie die vorige und wie die unter ihr angebrachte, stark beschädigte Inschrift — auf den Safawiden Schah Tahmāsp (1524 — 76) zurück.

Wortlaut der Inschrift:

- (۲) . . . . باغ مال ایشان وجوه راهداری مأكولات را از غله و میوه و برنج و روغن و امثال ذلك که جهة فروختن بدار السلطنه [اصفهان آورند]
- (۳) [وم] دیکر برند سوای عقاقیل⁷² و شکر و اجناس ابریشمی و ریسمانی که تجار از جانب هند بدار السلطنه مذکور آورند و ابریشم که از کیلان [وسقیرلاط]
- (۴) که از روم می آورند و اجناس ابریشمی و ریسمانی که از یزد و کاشان و سایر محال بدار السلطنه مذکور آورده باطراف و جوانب برند به تخفیف و تصدق [دق]
- (۵) [مقر] فرمودیم که من بعد بدین علت ظلمی از مترددین نمایند راهداران و مستحفظان شوارع دار السلطنه مذکور [لا] سیما ملازمان امارتپناه نظام الدین . . . .
- (۶) وجوه راهداری مأكولات را تخفیف تصدق مقرر دانسته من بعد یکدینار و یکمن بار بدین علت از مترددین باز یافت نکنند و مزاحمت بحال رعایا نمایند از بار واقشه و اجناس [ابریشمی]
- (۷) و ریسمانی و عقاقیل که تجار از جانب هند و سقیرلاط که از جانب روم و ابریشم که از کیلان می آورند و اجناس [ابریشمی و ریسمانی که از یزد و کاشان و سایر محال (۴) بدار السلطنه مذکور]
- (۸) آرند وجوه راهداری [که در باب آن (۴)] دستور العمل از دیوان اعلی

⁷² So statt عقاقیر .

قرار یافته باز یافت نموده زیاد از آن یکدینار ویکمن بار [بار یافت نکند . . .]
 . . . . . (۹) معمول نبوده که اسب و کاو و کوسفند و الاغ . . .

Übersetzung :

(2) . . . . die Barbeträge (*wucūh*) der Maut (*rāhdārī*) für Lebensmittel wie Getreide, Obst, Reis, zerlassene Schafsbutter und dergleichen, die man zum Verkauf in die Hauptstadt (Isfahan bringt),

(3) (und für die man andere Wa) re (von dort) wegführt, ausgenommen Gewürze, Zucker, Seiden und Baumwollerzeugnisse, wie sie die Kaufleute von Indien her nach der erwähnten Hauptstadt bringen), (ferner ausgenommen) Seide, die man aus Gilān, (und feine Wolltuche [*sakīrlāt*]),

(4) die man aus Kleinasien (*Rūm*) einführt, (sowie ausgenommen) Seiden- und Baumwollerzeugnisse, die aus Yezd, Kāṣān und sonstigen Orten nach der erwähnten Hauptstadt gebracht und von da nach (anderen) Gegenden und Gebieten weiterbefördert werden, haben Wir als Erleichterung (des Lebensbedingungen) und als Schenkung zu erlassen verfügt,

(5) auf dass hinfort aus diesem Grund die hin- und herreisenden Untertanen nicht mehr behelligt werden. Den Mautnern (*rāhdārān*) und Strassenwächtern (*mustahfizān-i ṣawārī^c*) der erwähnten Hauptstadt, insbesondere den Untergebenen des "Emirats - Hortes", (*emāret - penāh*) [Emīr] Niṣāṃ al-Dīn . . . , wird kund und zu wissen getan, dass die Mautbeträge für Lebensmittel erlassen und aufgehoben sind, und dass sie daher hinfort weder einen Dinar ⁷³ noch ein *men* ⁷⁴ an Ware aus diesem Grund von den hin- und herreisenden Untertanen einheben und die Bauern nicht weiter behelligen dürfen. (Hingegen) sind von (Karawanen) lasten, Tuchen, Seiden- und

(6) Baumwollerzeugnissen sowie von Gewürzen, die Kaufleute aus Indien, von feinen Wolltuchen, die sie aus Kleinasien, und von Seide, die sie aus Gilān einführen, sowie von (Seiden- und Baumwoll) erzeugnissen, (die sie aus Yezd, Kāṣān und sonstigen Orten nach der erwähnten Hauptstadt?)

⁷³ Damals etwa 1.4 Pfennig.

⁷⁴ Rund 3 kg.

(7) Bringen, die Mautbeträge einzuheben, (deren Höhe) in den Richtlinien (*dustūr al-ʿamal*) seitens des Reichshof- und Staatsamtes (*diwān-i aʿlā*) festgesetzt wurde. Darüber hinaus (darf jedoch) weder ein Dinar noch ein *men* Ware (eingehoben werden....)

(8) .... war es nicht üblich, von Pferden, Rindern, Schafen, und Ziegenlämmchen.

Erläuterung:

Trotz der weitschweifigen Ausdrucksweise und der zahlreichen Lücken ist der wesentliche Inhalt der Inschrift verständlich. Der Erlass hebt die Akzise⁷⁵ auf Lebensmittel auf sowohl bei der Einfuhr auf den Basar von Isfahan als auch beim Durchtransport; er lässt jedoch die Binnenzölle auf sonstige Waren bestehen und führt im besonderen die kostspieligen Handelsgüter auf, die hierunter fallen. Der Binnenhandel mit persischen Tuchen wird genau so von der Verzollung betroffen wie der Karawanenhandel mit Gewürzen, Tuchen und Zucker aus Indien, mit Wolltuchen aus Kleinasien und mit Seide aus Gilān. Den Mautnern und Strassenwächtern wird jedoch eingeschärft, nur die von der obersten Reichsbehörde festgesetzten Mautsätze einzuheben. Da Schah Tahmāsp im Jahre 1565, wie oben gezeigt, die Handelssteuern insgesamt aufgehoben hat, muss dieser Erlass aus etwas früherer Zeit stammen.

---

⁷⁵ *rāhdārī*, eigentlich «Strassenbewachung», zur Ilchanzeit *tutqavaluq* genannt, bildet die Verbrämung des nichtkanonischen *bāc* «Zoll».

ORTAÇAĞ YAKIN ŞARKINA AİD VERGİ KİTABELERİ

WALTHER HINZ

Türkçeye çeviren : FIKRET İŞILTAN

Vergi kitabeleri, şark devlet maliyesi ve diplomatlığının düsturları ve bu hususu ilgilendiren vesikalar yanında, ortaçağ ictimai ve iktisadi tarihine dair araştırmalar için esaslı kaynak malzemesi ihtiva ederler. Memlûkler devletinin bu neviden kitabeleri bir tarafa bırakılırsa bunların mikdarı yüksek değildir. Bununla beraber şimdiye kadar bu neviden olup neşredilmiş bulunan az mikdarda kitâbeler de, güç anlaşılır ihtisas lisanı yüzünden, umumiyetle ilmi olarak tamamen açıklanmış addedilemezler. Şarki Anadolu'da Ani'deki eski Menûçehr mescidinin duvarında bulunan ve W. Barthold tarafından ele alınan kitâbe bu hususta bir istisna tekil ediyor ¹. Aşağıda Anadolu'nun, Irak'ın ve İran'ın şimdiye kadar ya tamamıyla aydınlatılmamış veyahut henüz neşredilmemiş olan bir kaç vergi kitâbesinden bahsedilecektir.

1

Ankara kale kapısındaki kitabe

1330 yılına ve dolayısıyla İlhan Ebū Sa'îd (1316-35) zamanına aid bulunan dört satırlık Farsca kitâbe Ankara kalesinin bir pazar yerine açılan kapısı üzerinde bulunuyor. Bilhassa ikinci yarısı hemen hemen okunmaz bir halde bulunan ve izahı okunmasından da güç olan kitâbe M. Sche de'nin bir fotografisi esas tutularak P. Wittek tarafından neşredilmişti ².

¹ W. Barthold, *Persidskaya nadpis'na stene Aniyskoy meçeti Manuçe Aniyskaga seriya* No. 5, St. Petersburg 1911, 44 sahife. Türkçe tercemesi: A b - dülkadir İnan, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, C. I (1931), s. 135-159. Bu yazının ortaçağda Yakın şark iktisadi tarihinin aydınlatılmasına yardım eden esaslı bir hizmet olduğu kabul edilmelidir. Ancak bugünkü ilim için Barthold'un bilgisini tamamlamak ve onun bazı düşünce ve izahlarını düzeltmek imkânı mevcuttur.

² *Ankara'da bir İlhanî kitabesi*, THİTM I, İstanbul 1931, s. 161-164+4 levha. Bu kitabe hakkındaki bütün mülâhazalarım hemen tamamıyla P. Witte k'in bu kitabeyi okumak hususunda gösterdiği fevkalâde mesaiye dayanmaktadır.

G. de Jerphanion³ ve Mübarek Galib'in⁴ daha önce yapmış oldukları fotografi neşri bu kitabenin okunabilmesi için hiç bir esas teşkil etmiyorlar.

Kitâbenin metni :

- (۱) الله میسر الامور چون از حکم یرلیغ جهانکشای بانکوریه وصول افتاد رعایا سبب شماره قجور و حزر غله
 (۲) مشتکی بودند دوام دولت پادشاه اسلام را خلد ملکه از اول آذار سته ثلثین و سبماه ولایت را یساء ما آن
 (۳) نقد و جنس مال مین کرده در دفتر مثبت کشت که شهر تمام باشد و ولایت یساء ما بدالیوم هر که شماره قجور و عشر محدث طلب کند
 (۴) ویا [برخلاف (؟) قاعده مذکور (؟) درهم (؟)] وکیل غله جوید بلمنت خدای و ملائکه و رسل باشد فن بدله بمد [ما] سمه فانما آتیه علی الذین یدلونہ عمل خلیل

Metnin izahı :

Satır 1 :

Wittek (*aynı yer*, s. 162) birinci satırda : "Cihangüşa fermanın hükmü Ankaraya vasıl olduğu zaman . . . ." diye metne tamamiyle uymayan bir terceme veriyor. Halbuki *hukm-i yarlıg* istilâhı İlhanlılar devrinin ihtisas lisanında "ferman", yani en yüksek devlet makamının emri manasında kat'î bir mefhum ifade ediyor ; bu suretle ez hukm = "emrine uyarak," dan ayrılma imkânı ortadan kalkıyor. Buna göre *yarlıg*, *çun* ile başlayan fer'î cümlelerin fâili olamıyor ve o halde bu cümlelerin fâilinin ne olacağı suali beliriyor. Kendi düşündüğüm gibi *ez* yerine *an* koyarak metni tashih yoluna gitmek paleografik bakımdan bir dayanak bulamıyor. Meselenin doğru hal şeklini "Umumî Türk tarihine giriş"⁵, adlı esaslı ve temel eserinde Ankara kitabesini yeniden ele alan ve bahis mevzuu yeri "Cihangüşa'nın fermanı mucebi Angüriye şehrine vasıl olduğum zaman . . . ." şeklindeki terceme eden A. Zeki Velidi Togan makul bir surette bulmuştur. Bu şekle göre fâil, *vuşul uftad* tabirine mükemmelen uymuş olan, cümiede adı verilmemiş bir şahıstır. Çünkü bir şeyin,

³ *Mélanges d'Archéologie Anatolienne*, Beyrouth 1928, levha CVIII.

⁴ *Ankara*, C. II, İstanbul 1828, levha 2 aşağıda.

⁵ Cild I, İstanbul 1946, s. 294 ve 461.

yani bir fermanın gelişi *resîd* kelimesi ile veya buna benzer şekilde ifade edilmeliydi.

Birinci satırın sondan bir evvelki kelimesini Wittek şüphe ile *خرن* okumuştur; bunun aid olduğu cümleyi o "ahali kobcurun ve toplanan buğdayın ziyadeliğinden şikâyet ettiler., şeklinde terceme ediyordu. Halbuki kitabede bir "ziyadelik,, den bahis yoktur, daha ziyade köylüler — *ra'âyâ*; bu kelimenin ahali olarak tercemesi pek şümüllü düşüyor — kanunsuz olarak kendilerinden talep edilen vergilerden, *şumâre-i kôbcür* (bunun hakkında muhtevasının izahı kısmına bakınız) ve muayyen bir mahsul vergisinden (*ğalle* "hububat,, okunuşu kat'îdir) şikâyet ediyorlar. İmdi *خرن* "hububatın anbara konulması,, kanunsuz bir mükellefiyet olmadığı içindir ki Wittek yaptığı tercemede buna bir "ziyade,, ilâve etmiştir. Biz daha çok böyle bir hususî vergi için kitabenin umumî heyetine uyacak bir ihtisas ıstılahı aramak zorundayız. Ortaçağa aid vergi cinsleri hakkında yapmış olduğum oldukça geniş ıstılah kolleksiyonunda yalnız şu *خر* bu hususa uygun düşüyor⁶. İranlı maliye memurlarının ihtisas lisanında *hazr* yalnız hububat vergisini değil, bilhassa ondalığa ilâve olarak tahsil edilen hububat tahmincilerine aid ücreti de ifade eder. *Ġāzān Hān hazr* ücretini bilhassa kaldırmıştı⁷. Bu ıstılah ayrıca Felek 'Alā-î Tebrizî'nin 1309 tarihli maliye bilgisi düsturu'nda⁸, Hindüşâh'ın 1363'den kalan inşâ eserinde⁹ ve hükümdar Aşkoyunlu Ya'küb'un 1488 tarihli bir fermanında geçmektedir¹⁰.

Satır 2:

Sondan bir evvelki ıstılahın *ياساما* şeklinde okunuşu itiraz kabul etmez görünüyor; aynı kelimenin üçüncü satırın ortasında

⁶ Şimdi öğrendiğime göre A. Z. V. Togan *خرن* okumuştur (19.4. 1948 tarihli dostane bildirisinden).

⁷ Rashîd al-Dîn, *History of Ghāzān Khān*, Karl Jahn neşri, *Gibb Memorial, New Series XIV*, London 1940, s. 258.

⁸ *Sa'âdetnâme*, Ayasofya el yazması No. 4190 varak 37 a. A. Z. V. Togan tarafından bulunan bu fevkalâde mühim devlet idaresine ait el kitabı hakkında onun THİTM, I. de *Moğollar devrinde Anadolu'nun iktisadî vaziyeti* adlı makalesine bakınız, s. 3 v.d.

⁹ *Dustūr al-Kātib*, İstanbul, Köprülü kütüphânesi, yazma No. 1241, varak 187 b, 195 a.

¹⁰ Hasan Fasâ'î, *Fârsnâme-i Nâşirî*, Tahran 1895, I, 82.

tekerrür etmesi bunu ancak takviye eder. Fakat açıkça görüldüğü gibi her iki yerde de aynı şekilde terceme edilmesi lâzımdır; birinci halde Wittek bunu yasamız, ikincide de yalnızca *yasanın hükmü* olarak terceme ediyor. Yasa vergi teknik istilâhı olarak “vergi miyyası,, veya “vergi defteri,, (*ķānūn*) manasına gelir ¹¹.

Satır 3:

Wittek “para ve malin cinsi muayyen olup defterde tesbit edilerek şehir tamgası olsun, yasanın hükmü (budur),, şeklinde terceme ediyor. Bütün kitabenin anlaşılması bu satırın doğru tercemesine bağlıdır. Satırın birinci yarısı açıktır: Nakdî ve aynı vergiler tesbit edilmiş ve maliye defterlerine kaydedilmiştir ¹². Wittek’in satırın ikinci yarısının tercemesine gelince bu, onun ولایت kelimesini bu yerde *hüküm* ile terceme ederek شهر ile ولایت arasındaki tezdâ kaybetmiş olması nisbetinde, en mühim noktadan ayrılmaktadır. Ben arkadan gelen ولایت باسماء ya uygun olarak ¹³ شهر که شہر تما باشد okuyorum. Bu suretle şu tezdâ kendiliğinden ortaya çıkıyor: “şehir tamga, vilâyet bunun aksine bizim vergi defterlerimize göre vergi veriyor,, yani Ankaralılar yalnız ticaret ve zenaat vergisi vermekle mükelleftirler; vilâyet ahali ise mahsul vergilerini, hiç bir fazlası olmadan, ancak tesbit edilmiş vergi ölçüsü üzerinden ödeyecekler, şu halde ne *şumâre-i ķobcūr* ne de *hazr-i ğalle* ödemeyecekler. Wittek’in “her kim fazla kobcūr... talep eder,, şeklindeki tercemesi doğru değildir. Çünkü kaldırılan fazla *ķobcūr* değil *şumâre-i ķobcūr* resmidir.

¹¹ *Defter-i yāsāhā* istilâhını *ķānūnnāme* mânasında Ömer Lütüf Bar-kan’ın *Tarih vesikaları*, C. I, Ankara 1941’de neşrettiği *Osmanlı devrinde Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Bey’e ait kanunlar* adlı kıymetli makalesinde s. 96, 99, 103 ve daha bir çok yerleriyle karşılaştırınız. Buna mukabil A. Z. V. Togan (*Giriş* s. 461) *yasama*’yı (fakat başka misallerle tevsik edilmeden) köylü ve göçebelere, *ķalan* ve *ķobcūr*’dan başka, tahsil edilmesi mutad olan vergiler için bir teknik istilâh olarak kabul ediyor. Evvelce ben de *yasama* okunuşuna taraftar idiysem de nihayet *yāsā-i mā* şeklini tercih ettim.

¹² A. Z. V. Togan bunu مال و جنس şeklinde okuyor, *ān* yerine *ez* düzeltmesi bana paleografik bakımdan muhakkak lâzım görünmüyor.

¹³ *Şehr* ve *vilâyet* arasındaki tezdâ iyice anlamış olan A. Z. V. Togan da aynı şekilde okuyor (19.4.1948 tarihli mektup) (Karşılaştırınız: *Giriş*, s. 461).

Satır 4 :

Bu satır bilhassa baş tarafında haricî tesirlerle pek bozulmuştur. Wittek *veyā* ile *ve keyl* arasındaki boşluğu tecrübe mahiyetinde kısmen *وقاعدة محدث نهند* ile doldurmuştur ki bunlardan ben yalnız *ķā'ide*'yi şüphesiz olarak kabul ediyorum. Diğer kitabelerin şemasına nazaran meselâ "her kim yukarıdaki emrin aksine bir dirhem ve bir ölçek hububat tahsil ederse..." gibi bir ifade tarzı bekleniyor. Benim tamamlama şeklim yalnız orta kısımda nisbeten kat'icedir.

Wittek'in boşluktan sonra gelen kısmı "...ve buğdayı ölçmek (yani ölçek resmi) ister,..." şeklinde tercemesi, bu kitabe bitiş ifade tarzının değişmezliğini inkâr etmiş oluyor. Burada bahis mevzuu olan muayyen bir kile [ölçek] vergisi değildir, bilâkis kitabenin lâneti ferman tamim edildikten sonra "bir kile hububatı bile,, kanunsuz olarak talep edecek olanın üzerinedir ¹⁴.

Kitabe metninin tercemesi :

(1) Allah işlerin kolaylaştırıcısıdır. Cihangüşâ yarlığın hükmüne göre Ankara'ya muvasalat vaki olunca köylüler hayvan sayım vergisi ve hububat mahsul tahmini (ücreti) yüzünden şikâyet ettiler.

(2) İslâm pâdişahının —hükmü edebiyete kadar sürsün!— devletin devamı hürmetine 730 yılı *Azār*'ının 1'inden itibaren (1 Mart 1330) vilâyet için şu vergi kanunumuz câridir :

(3) Nakdî ve aynı vergiler tesbit edilmiş ve vergi defterine kaydedilmiştir. Buna nazaran şehir ticaret ve zenaat vergisi (tamğa), buna mukabil vilâyet vergi kanunumuza (göre) (ödeyecektir). Her kim ki bundan sonra hayvan satım vergisi ve kanunsuz öşür alır,

(4) yahut (yukarıdaki kaideye mugayir olarak? yalnız bir dirhem bile olsa?) veya (yalnız) bir kile (bile olsa) hububat talep ederse Allah'ın, Meleklerin ve Peygamberlerin lâneti ona rastlasın. "Onu işittikten sonra her kim ki onu değiştirirse, günah onu değiştirenlerin üzerine olsun ¹⁵. Halil'in eseri.

¹⁴ A. Z. V. Togan da (*Giriş* I, 461) aynı şekilde: "Her kim... keyil galle isteyecek olursa...".

¹⁵ Kur'an II, 180 (Kahire esas neşri sayılmasına göre).

Muhtevanın izahı:

A. Z. V. T o g a n'ın iknâ edici tefsirine göre İlhan Ebū Sa'îd 1330 senesi başlarında Ankara'ya bir vali gönderiyor ve bu oraya muvasalatından sonra sui istimal mevzuu olan vergileri kaldırıyor. O sırada köylüler en ziyade hayvan sayım vergisinden ve hububat tahmircilerinin aç gözlülükleri altında ıstırap çekiyorlardı. Ebū Sa'îd'in Ani'deki tarihi eksik olan kitabesinde köylülerin "tarla ve menkul mallarını, çiftlik ve servetlerini olduğu gibi bırakarak muhaceret,, etmelerine sebep olan bunlara benzer vergilerdir¹⁶. Ayrıca bu kitabenin diğer muhtevası da o devirde İlhan'ın umumiyetle bütün memleketinde vergilerin kaldırılması için tedbirler aldığı ve yeni bir valinin Ankara'ya gönderilmesinin (A. Z. V. T o g a n'ın isabetli bir tahminine göre bu Ertena Bey'dir) bu tedbirler arasında bulunduğu neticesini tahmin ettiriyor. Buna nazaran Ani'deki kitabe de öteki gibi 1330 senelerine irca edilmelidir. Bu Ani *yarlığı*'nın "1319-1335 yılları arasında ve filhakika açıkça görüldüğü gibi bu devrenin ilkten ziyade ikinci yarısından,, neş'et ettiğine dair Barthold'un araştırmasının neticelerine uymaktadır¹⁷. Ebū Sa'îd'in emirleri valiler için herhalde yalnızca vergilerin hududlarını gösteren bir direktif mahiyeti taşıyorlardı; onlar sonradan mahallî vergi durumunu gözönünde tutup — herhalde Tebriz divân-ı 'âlî'sinin emrine uygun olarak — kitabe şeklinde ahaliye tamim edilen emirlerini ısdar ediyorlardı. Bundan sonra ele alınacak olan Kırşehir kitabesi dahi belki de en yüksek devlet mercii tarafından tahrik edilen bu mahallî emirlerdendir.

Hayvan sayım vergisi (*şumâre-i kıbcür*), Mönke tarafından 1253 'de İran'a teşmil edilip nakdî vergi olarak bütün ahalden tahsil olunan eski Mogol hayvan vergisi *kıbcür*'un aynı değildir¹⁸. 1309 yılında Tebriz bölgesinde *kıbcür* resmi senede aile başına 11 gümüş dinar yahut 33 altun Mark tutuyordu¹⁹.

¹⁶ W. Barthold, *Persidskaja nadpis'*, s. 7; *THITM* I, 137.

¹⁷ Aynı yer, Rusça neşri, s. 8, Türkçe tercemesi, s. 139.

¹⁸ Karşılaştırınız: *Histoire des Mongols de la Perse, écrite en persan par Raschid-Eldin, publiée... par M. Quatremère*, C. I, Paris 1836, s. 256; W. Barthold, aynı yer, s. 32-33, Türkçe tercemesi, s. 152; V. Minorsky, *Bull. School Or. Stud.* X, London 1941, s. 783 5.

¹⁹ *Sa'âdetnâme* varak 37 b. Gümüş dinarın başka paralara tahvili için karşılaştırınız: aynı yer, varak 34 b ki buna göre 1 Miskal altun (=4,3 gram) 4

Ḳobcūr, ifade ettiği mefhumun bütün değişmelerine rağmen, hayvan vergisi esas mânasını muhafaza etmiştir; bu yalnız yukarıdaki kitabeden değil, aynı zamanda Niğde kitabesinden de anlaşılıyor (aşağıda No. 3'e bakınız).

Hayvan sayım vergisi (*şumâre-i ḳobcūr*), 1363 senesine ait bir ferman nümûnesinden de anlaşılacağı üzere, normal *ḳobcūr* vergisinden haric olarak köylüden tahsil olunan hususî bir vergi idi²⁰. Bu ferman nümûnesinde "bu sene içinde emrler, askerî birlikler ve bunların techizatının temini için paraya ihtiyaç hasıl olduğu ve memlekette vukubulan muhtelif zararlar ve vak'alar yüzünden vergi tahsisatı mevcut bulunmadığı için devletin vilâyetlerinde hayvan üzerine bir sayım vergisi (شمره) vazetmek lâzım gelmiştir „ deniliyor. Bunun için bütün sürü hayvanlarının istatistikî tesbitini yapmak üzere her tarafa divan memurları gönderildi. Bu sayımdan binek hayvanları ile koşum sığırları istisna edilmişlerdi. Sayım vergisi serbest otlayan koyun, sığır, at, katır ve eşeklerden, tesbit edilmiş miktarlarda (vesika maalesef bu miktarları vermiyor) tahsil ediliyordu. Memurlar bundan ayrı olarak zahmetleri mukabili muayyen bir ücret de tahsil etmek hakkını haizdiler. Yukarıdaki vesikaya nazaran her ne kadar şehirli hayvan sahipleri de bu munzam vergiye tâbi tutuluyor idiyse de, bunun bilhassa dışarıklı ahaliye yüklendiği aşîkârdır.

Ankara vilâyet ahalisinin şikâyet ettikleri ikinci vergi, mahsul tahmin ücreti (*ḥazr-i ğalle*), mahiyeti bakımından birinci vergiye yakındır; zira o da normal vergi menbalarının suyu çekildiği zaman tahsil ediliyordu. Hindüşâh'ın *İnşâ* kitabında bulunan başka bir vesika nümûnesi bu hususu isbat etmektedir²¹. Bu nümune de devlet hazinesinin boşaldığına işaretle başlayıp falan ve filân vilâyette vaktin müsaadesizliğinden ötürü vergi defterinin (*Ḳānūnnāme*) son duruma uygun hale getirilmediğini ve bunun için oranın vermekle mükellef olduğu resmin yeniden tanzim edilmesi lüzumunun belirlediğini tesbit ediyor. Yeniden divân-ı 'ālî memurlarından birisi mahsûlü tahmin etmek üzere gönderiliyor;

gümüş dinar ediyordu; Alman devlet bankasının 1939'da çıkan son resmî yayine göre 1 gram saf altın = 2,88 Mark idi ki buna göre bir gümüş dinarın kıymeti 3 altın Mark demek olur.

²⁰ *Dustūr al-Kâtib*, varak 195 b-196 a.

²¹ *Aynı yer*, varak 195 a-b.

onun tahmin neticeleri mahallî bilir kişiler tarafından tasdik edil-
melidir. "O (yani memur) rüşvet alamıyacağı gibi ayrıca zahmetini
ödetmeye de yetkili değildir,"; mamafî kanunî bir ücreti, حق الحزر 'i
vardır.

Böyle hususî vergilerin ne büyük sui istimallere yol açacağını
kitabenin kısa cümleleri kâfi derecede tahmin ettiriyor. Kitabe bu
vergi artıkları bundan sonra yalnız vergi ölçülerine (*yasa*) göre
vergi ödemekle mükellef olan bütün vilâyette kaldırıyor ve bilhassa
Ankara şehrinin yalnız ticaret ve zenaat vergisi (*tamğa*) ödeyece-
ğini, yani hiç bir ziraat vergisine tabi olmadığını ehemmiyetle be-
lirtiyor. Tamğa yalnız bütün zenaat erbabının (fahişeler de bunun
içindedir) ödemekle mükellef olduğu vergileri değil aynı zamanda
pazarların muamele vergilerini, hayvan kesim vergilerini, tartı ve
şehir kapısı ücretlerini ve memleketler arası berrî gümrük resim-
lerini kavramaktadır. Buna tamamiyle uygun olarak Ani kitabesi
de şehre vergi tarhedilmesi hakkında "tamğa ve memleketler arası
berrî gümrük resimlerinden (*bâc*) başka hukukî bakımdan hiç bir
şey tahsil edilemez²²," demektedir. Böyle hayırhahâne bir nizamın
ne kadar bir müddet cari olabileceğini iktisad tarihçisi elbette
sormamalıdır.

2

Kırşehir Caca Bey medresesindeki kitâbe

Bu tarihlenmemiş Farsça kitâbe, Rüm Selçuklu hükümdarı III.
Keyhusrev'in valisi Cibrâ'il b. Cācā tarafından 671/1271-3 sene-
sinde Kırşehir'de vakıf olarak yaptırılan medresenin giriş kapısı
üzerinde bulunmaktadır. Bu kitâbe istinsah, Türkçe tercüme ve
fotografî olarak Halim Baki Kunter tarafından neşredilmiştir²³.
Kitâbenin metni, bunun da Ankara ve Ani kitâbeleri gibi, Ebū
Sa'îd'in aynı fermanına irca edilebileceği ve binaenaleyh bunun da
1330 senesine ait olacağı düşüncesini takviye ediyor. Hasan Fe-
hmi Turgal daha 1937'de bu kitâbeyi adı geçen İlhan devrine
irca etmişti²⁴. Kitâbe ilk şeklinde her halde ilk iki uzun satırdan

²² W. Barthold, *Persidskaja nadpis'*, s. 5; *THITM* I, 137

²³ *Kitabelerimiz I, Vakıflar dergisi*, Sayı II, Ankara 1942, s. 433 ve
resim 4.

²⁴ *Kırşehir'de bir İlhanî kitabesi (Kırşehir Gazetesi No. 473, 1 Ocak 1937)*;
onun verdiği izahatı Cevat Hakkı Tarım ayuen almıştır: *Kırşehir Ta-
rihi*, Kırşehir 1938, s. 62-65.

ibaretti. Üçüncü ve dördüncü satırlar sonradan medresenin kapı kemerinin sağ köşesine eklenmiştir.

Kitabenin metni:

- (۱) چون آثار انوار معدت بندگی خلد الله ملکه بر کافه برایا تابان است
فرموده کی شکنجی و تابقور و مطرح صابون و کوچه مرتفع باشد از حکم
(۲) جهان مطاع این معانی سیئه را بالکلیه مرتفع دانسته در دعاء دوام ایام
دولت قاهره افزایشند و بعد الیوم هرکه وضع این معانی کند و یا در آن سعی نماید
در لعنت و سخط و غضب الهی باشد
(۳) همچنان تمغاء کتان کاشته و وجه مال آشپزی
(۴) مرتفع است

Tercemesi:

(1) Hükümdarın —Allah devletini devam ettirsin— adaletinin en parlak tesirleri bütün teb'ası üzerine yayıldığı için *şahna vergisi*, *tābķūr*, yani yapı malzemesi mükellefiyeti ve bunun gibi sabun ve küçe (sokak) resimlerinin kalkması emredildi.

(2) Cihanın itaat ettiği emrine uygun olarak bu fena yükler tamamiyle ilga edilmiş bilinmelidir. Bundan dolayı devlet-i kahiresi günlerinin devamı için dualar fazlalaştırılmalıdır. Bundan sonra her kim ki bu yükleri tekrar vaz'eder veyahut vaz'etmeğe çalışırsa Allah'ın lânet, hiddet ve gazabı ona rastlasın.

(3) Aynı şekilde keten ekme tamgası ve açıcılık vergisi

(4) kaldırılmıştır.

Muhtevanın izahı:

Asıl kitâbe dört hususî vergiyi kaldırıyor: *Şahnagî*, *tābķūr*, *maṭraḥ-i şābūn* ve *kūçe*.

Şahnagî altında *şahna*'ya, yani en büyük devlet makamı tarafından tayin edilen ve Kırşehir şehir ve bölgesinde askerî ve inzibatî kudrete malik olan mahallî âmir veya subaşıya ait bir vergi anlaşılmalıdır. Bu vergi, daha tam olarak *resm-i şāhnagî* veya vali vergisi²⁵, Anadolu'da 15. yüzyılda *şahnalık* şeklini almıştı²⁶. O zamanlarda bu vergi, Timurfler devrinde *dārūğa* (Mogolca *daroga* = reis'den²⁷), evvelce askerî vali için câri olan

²⁵ *Dustūr al-Kātib*, varak 175 b.

²⁶ *Tarih Vesikalari* I, 98.

²⁷ Karşılaştırınız: B. J. Vladimircov, *Obščestvennyj stroj Mongolov*, Leningrad 1934, s. 140.

şahna'yı istimalden düşürdüğü için, İran'da *dārūğagī* veya *dārūğagāne* adını taşıyordu. Şahna vergisi Akkoyunlu Uzun Hasan devletinde (1453-78) mutad olarak mahsulât vergisine %3 ilâveden ibaretti²⁸.

Tābķūr istilâhı yalnız İlhanlılar zamanında mevcut olup yapı malzemesi veya bunun para olarak mukabilini bir nevi vergi olarak vermektir²⁹. 1309 yılında İran'da köylerde oturan halktan, Ğāzān Hān'ın, beş sene evvel, kendisine halef olan kardeşi Ulcāytō'ya, son arzusu olarak kendisi tarafından ilga edilmiş olan bu vergiyi tekrar vaz'etmemesini tenbih etmesine rağmen³⁰, aile başına senede 2 gümüş dinar (=6 altun Mark) *tābķūr* istifa edilmişti³¹.

Maṭraḥ-i şābūn ile herhangi bir sabun vergisi kastedilmiştir. Kırşehir ortaçağda Haleb'den sabun idhal etmekle beraber sabun imalâthanelerine de malikti³². Belki de yerli sabun yerine bu idhal malı sabunu satın alan halk hususî bir vergi vermeğe mecburdu.

Kitabeyle eklenmiş olan son ibarede, kanunsuz diğer iki vergi kaldırılıyor: Keten ekme tamğası ve aşçı dükkânı vergisi. Bunlardan ikincisi hiç şüphesiz, pazar aşçılarından aydan aya tahsil edilen, esnaf vergisini ifade ettiği halde³³, birinci tabir tamamiyle vazih değildir. *Ketān-i kāšte* esas manasiyle "ekilmiş keten," demektir. H. B. Kunter bunu biraz serbest olarak "*keten ekenler*," şeklinde terceme ediyor. Her halde mahallî hâkimler keten ekilmesine, Anadolu'nun diğer mahallerinde pamuk ziraatine vaki olduğu gibi, bir hususî vergi vazetmiş olacaktırlar³⁴.

3

Niğde, Sungur Bey camiiindeki kitabe

İki Karaman oğluna aid iki satırlık kitabe, 1336'da Moğol valisi Sayf al-Dīn Sunğur Bey tarafından Niğde'de vakfen inşa

²⁸ *Tarih Vesikaları* I, 103, 196.

²⁹ Raşīd al-Dīn, K. Jah n neşri, s. 202; *Dustūr al-Kātib*, varak 196 a b.

³⁰ Kāşānī, *Ulcāytō tarihi*, Paris yazması, *Supplément persan* 1419, varak 10 b.

³¹ *Sa'ādetnāme*, varak 37 a.

³² Karşılaştırmamız: C. H. Tarım, *aynı yer*, s. 64.

³³ H. B. Kunter (*aynı yer* s. 433) *māl-i āşpezi*'yi valinin matbahı için verilmesi icab eden bir resim addediyor.

³⁴ *Tarih Vesikaları* I, s. 99.

ettirilen camiin şark kapısı üstünde bulunuyor. Bu kitabe ilk defa, Farsca ve Arabca metnin tercemesi verilmeden, Halil Edhem tarafından neşredilmiştir³⁵. Albert Gabriel kitabenin tecrübî mahiyette bir Fransızca tercemesini veriyor³⁶. Bunun istinad ettiği Ahmed Tevhid her ne kadar *dār al-fahlavāniyya* okunuşunu bulmuş idiye de, *cingî* tabirini sökmemiş ve yaptığı tercemede Farsca metnin mühim yerlerinde hataya düşmüştür. 1936 yılında Niğde'nin mahallî Halkevi dergisinde bu kitabenin M. Zeki Oral tarafından hazırlanmış ayrı bir neşri çıktı³⁷. O, her ne kadar 1944 senesinde H. Ritter tarafından mahallinde, itiraza yer vermiyecek bir şekilde, tasdik edilen, fakat manası buna rağmen karanlık kalan *dār al-fahlavāniyya* okunuşunu kabul etmemişse de, yine kendisine *cingî* ıstılahının doğru tefsirini medyunuz.

Kitabenin metni :

(۱) کتب هذا المسطور بحکم سلطان بن سلطان سلطان پیر احمد خان و قاسم خان بنی قرمان خان خلد الله دولتهما و اید مملکتها آمین یا رب العالمین
(۲) از برای مال تفتیک و کهرچله و جنکی و بزر و قبجور اغنام که ازین بدعتها بعد الیوم از جماعت دارالفهلوانیه هیچ چیزی نستانند از امراء و نواب و من سعی و ابطاله فلیه لعنة الله و ملائکة و الناس اجمعین حرر فی سنة اربع و سبعین و ثمانمائة [ثمانه]

Tercemesi :

(1) Bu kitabe Karaman oğlu sultan oğulları Sultan Pîr Ahmed Hân ve Kâsım Hân — Allah devletlerini devam ettirsin ve memleketlerini kuvvetlendirsın ! âmin ya Âlemlerin rabbi ! — emirleriyle yazılmıştır.

(2) Tiftik, güherçile, *cingî* yapı taşları, keten tohumu ve koyun üzerine *qobcūr* vergileri hakkında : bu cinsden bid'atlarla bundan sonra (*dār al-fahlavāniyya*) Niğde ahalisinden hiçbir şey emirler ve nâibler tarafından tahsil edilmesin. Kim (bu emrin) iptali için çalışırsa, Allah'ın, meleklerin ve insanların hepsinin birden lâneti ona rastlasın. 874 senesinde yazılmıştır (11 Temmuz 1946 - 20 Haziran 1470).

³⁵ TOEM, I, s. 873.

³⁶ *Monuments turcs d'Anatolie, Tome premier: Kayseri - Niğde. Paris* 1931, s. 134

³⁷ *Niğde Tarihi, Akpınar, Niğde Halkevi Dergisi, No. 18, 2. sene, s. 7.*

Muhtevanın izahı :

Bu kitabe, Karaman hükümdarlarının iki sonuncusu olan, Pîr Aḫmed Hân ile (1463 'den itibaren), kitabenin yazıldığı sıralarda onunla müttelik bulunan kardeşi Kâsım Hân zamanına aiddir. Kâsım Hân 1474 yılında ağabeyisini istihlâf etmiş ve 1482 'de ölmüştür.

Bu kitabe de gayr-ı kanunî vergileri, bu arada tiftik, güherçile, keten tohumu ve Niğde civarında bulunan çok mukavim, koyu esmer renkli, mahallî şiyvede *cingî*³⁸ denilen, bazalt yapı taşları üzerindeki resimleri kaldırıyor. Şaşılacak olan şey, eski Mogol hayvan vergisinin (*ḳobcūr*, yukarı ile karşılaştırınız) Anadolu'da hattâ 15. asrın son yarısında hâlâ mevcut oluşunu müşahade etmektir.

Şimdiye kadar henüz iyfca izah edilmemiş olan *dâr al-fahlavâniyya* "kahramanlık yurdu,, , 733 / 1333 yılında yazılmış olan Çağı Aḫmed Niğdeli'nin *Al-Valad al-Şafîḳ* adlı kroniğinin bir yerinden anlaşıldığına göre³⁹, ortaçağda Niğde şehrinin mahlasıdır.

4

Bagdad Mircâniyya medresesindeki kitabe

15. asırda vakfedilen Bağdad'daki Mircâniyya medresesinde büyük salonun medhalinde, duvar istinad direğinde 1516 yılı ocak ayına, şu halde Safevî şahı I. İsmâ'îl zamanına (1501 - 24) aid 14 satırlık Arapça bir kitâbeyi muhtevi bir mermer levha bulunuyor. O zamanki Bağdad valisi Emîr Ḳongur (?) Sultan'a aid olan kitâbe Max van Berchem tarafından tedkik edilmiştir⁴⁰. Bununla beraber 8 - 12 arasındaki mühim satırlar doğru olarak izah edilmemiştir. Bunlar şunlardır :

فصدر امره العالی . . . . . (۸)

بأن لا يؤخذ من دلالی الابریسم و غیره من الاقشه (۹)

³⁸ Aynı yerde: «cingî deye Niğde ve yakınlarında sert ve koyu esmer renkte Bazalt cinsinden yapı taşlarına denir».

³⁹ Tek yazması İstanbul, Fatih Kütüphanesinde No. 4519, s. 292.

⁴⁰ Friedrich Sarre und Ernst Herzfeld, *Archäologische Reise tm Euphrat und Tigris-Gebiet*, Bd. II, Berlin 1920, s. 192-3.

(۱۰) شیء بئمة⁴¹ الضمان و مطاعم الديوان و أن لا يؤخذ
 (۱۱) من جند حاکم بغداد و غلمانہ و ارباب دیوانہ شیء
 (۱۳) بئمة⁴¹ التماقا . . . . .

Tercemesi :

“ Sözde divan talepleri ve vergi iltizamına dayanılarak ipekli ve diğer kumaşlardan (devlete aid) hiç bir dellâliyye ücreti alınmaması ve aynı zamanda tamgaya müsteniden Bağdad valisinin asker ve uşakları ve divanının memurlarından hiç bir resim alınmaması hakkında yüksek emri sâdır oldu.⁴²”

Kitabe iki türlü vergiyi kaldırmaktadır. Bunlardan birincisi ipekli ve diğer kumaşlar üzerinde mevzû *dellâli*'dir. *Dellâli* (dellâliyye ücreti) altında bilhassa dellâlların müşterilerinden kendileri için aldıkları ücrete ilâveten tahsil ettikleri ve devlet hazinesine vermekle mükellef oldukları ücret anlaşılmalıdır. Meselâ 1309 yılında Tebriz'de, bir devenin satışı için ödenmesi icab eden muamele vergisi (tamğa) 4 1/2 gümüş dinar (=13,50 altın Mark), buna ilâveten hazine dellâliyyesi 1/4 dinar (0, 75 Mark) tutuyordu. Dellâl kendi şahsı için ayrıca 1/4 dinar alıyordu⁴³ Bu hususî dellâliyye ücreti tabiatıyla yüksek makamın emrinden müteessir olmamıştır.

Emir Kõngur Sultan'ın emrine göre Bağdad kumaş pazarının vergi mültezimi, kendisinden bu ücreti isteyen Tebriz *divân-i a'câ'*siyle yapmış olduğu mukaveleye uyduğu iddiasıyla, hazineye aid dellâliyye ücreti talep edemeyecekti.

Bunların ikincisi, bizzat valinin askerî ve sivil maiyyeti için, tamğanın ilgasıdır. Tamğa bir ticaret ve zena vergisi ifade ettiği için bu emir yalnız adı geçen eşhasın, bunlar Bağdad'a mal idhal ettikleri veya alım satımı bizzat Bağdad'da yaptıkları hallerde, vergilerden muafiyetlerini istihdaf edebilir. Bunun için valinin askerleri, uşakları ve memurları kendi arazilerinin mahsulâtını ver-

⁴¹ M. van Berchem yanlış olarak بئمة okunmuştu.

⁴² Mukayese için M. van Berchem'in tercemesini veriyorum (*aynı yer*, II, 193): «Bundan dolayı küçük esnaftan divanın arzusuna ve iltizamın fiyatının yüksekliğine göre ipekli ve diğer kumaşlardan her hangi bir şey vergi alınmaması ve tamğanın fiyatının yüksekliğine göre Bağdad valisinin askerleri, uşakları ve divanının memurlarından her hangi bir şey vergi olarak alınmaması hakkında yüksek emri sâdır oldu.»

⁴³ *Sa'adetnâme*, varak 56 a,

gilerden muaf olarak şehre getirebilecekleri gibi pazardaki alım satımlarında da muamele vergisi vermeğe mecbur olmayacaklardı.

5

İsfahan'da Mescid-i Cum'a'daki kitabe

Bahis mevzuu olan henüz neşredilmemiş Farsca kitabe (karşılaştırınız: Levha 1) İsfahan'da eski Mescid-i Cum'a'da güney büyük eyvanın sağ cephesinde bulunuyor. Kitabe neshî yazılı yedi satırdan ibarettir; son satır tamamıyla, sondan bir önceki son dörtte birinde silinme ve diğer tahribat neticesinde okunamaz bir haldedir.

İhtimal son satırın nihayetinde bulunan tarih, ekseriya vaki olduğu gibi tahrib edilmiştir; mamafi aynı zamana aid haberler sayesinde oldukça emniyetle istihrac edilebiliyo. Vincenzo degli Alessandri 1571 yılında, Şah Tahmâsp'ın (1524-76) bir rüyadan teşeüm ederek altı sene evvel memleketindeki bütün ticarî vergileri kaldırdığını bildiriyor⁴⁴. Bu 972/1564-5 senesinde Mehdi'nin şah'a rüyada görünüb ona bu vergilerin kaldırılmasını tenbih ettiğini bildiren İran kroniklerinin verdiği malûmata uymaktadır⁴⁵. Kitabemizin belirttiğine göre dindar görünmek isteyen Tahmâsp bu talebe uymuştur ki biz de bu suretle kitabenin 1565 senesine aid olduğunu kabul edebiliriz.

Kitabenin metni:

(۱) بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ قَالَ اللّٰهُ تَعَالٰی مِنْ جِآءِ بِالْحَسَنَةِ فَلَهُ عَشْرٌ اَمْثَالِهَا وَعَنْ النَّبِیِّ صَلَّى اللّٰهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ مِنْ سَنِّ سَنَةٍ حَسَنَةً فَلَهُ اَجْرُهَا وَاجْرٌ مِنْ یَعْمَلُ بِهَا اِلَى یَوْمِ الْقِیَامَةِ مُصَدِّقٌ اِنْ مَقَالَ هَبِوبٌ نَسِیْمٌ اِفْضَالَ اسْتَكْتَمَ دَرِیْنَ اَوْقَاتٍ بِرَقْوَى وَضَعِیْفٍ اِزْ [ا] تَرَوْح

(۲) فِیض وكرم اختر برج مكارم و نم السلطان ابن السلطان ابوالمظفر شاه طهماسب بهادر خان لا برحت رایات دولته منصوره و اعداء حشمته مقهوره و زیده [و] عنایة شامله برفع قوانین فساد از دار السلطنة اصفهان فرموده

(۳) كه هیچ يك از سلاطین ماضیه برفع آن توجه ننموده بلکه در هر عصری علاوه بر آن افزوده فرمان واجب الاذعان مؤكده بلمنت نامه شرف نفاذ یافت مضمون

⁴⁴ Hakluyt Society, *Works*, C. 49, s. 213.

⁴⁵ İskender Münşî *Tārīḫ-i ʿālem ārāʾi ʿAbbāsī*, Tahran taş basması 1314/1896-7, s. 94.

- آنکه مال و جهات و وجوهات اصناف و محترفه بلده و بلوکات و ولایات و سر تمفاوات
از جواز بیع
- (۴) الحوائج و ذکوة کوسفند و مواشی بلده و بلوکات و ولایت و دار السلخ
و سوق الدواب و طریق مالواجرد و قشه و قله ملوس و باج و بلدی و بیع الحلیج
و سرجواز خورده و بازار مرغ و خلقانی و برد و میز و طریق رید و رباط سلطان
و دروب
- (۵) و مورچه خورت و سرزر و دارغکانه و سر دلالی و احداث کرون و هوئی را
رار و مزرج و فریدن و دارالضرب که مبلغ دو هزار تومان تبریزی تخمیناً میشده
بر اهالی و رعایا و تجار و محترفه بر عایت ایزد یار تصدق فرموده اند و . . . . .
چهارده ممصو] علیهم
- (۶) السلم اهداء نموده اند و ثواب آن اهداء نیز بروح یر فتوح الامام العالم
موسی الکاظم علیه السلم هدیه فرموده اند فن بدله بمد ما سمعه فانما ائمه علی الذین
ببدلونه و صورت این موهبت را حسب الامر المطاع بمقدار . . . . .
- (۷) . . . . . حضره بیقنبر کوشیده اند . . . . .

Tercemesi:

(1, 2, 3) Besmele. Allahu Taalâ dedi: "Her kim bir iyilik getirirse onun on misli mükâfatını görecektir⁴⁶," ve Peygamber aley-hisselâm'dan (şu hadîs kalmıştır): "Her kim iyi bir âdet kurarsa bunun ve kıyamete kadar bununla amel edenlerin ecrine müstahak olacaktır.," Bu sözün doğruluğunu sultan oğlu sultan Ebûlmuzaffer Şâh Tahmâsp Bahâdir Hân'ın —ki devletinin bayrakları daima muzaffer ve Zât-ı haşmetlerinin düşmanları daima makhur olsun, ve (Allah) ona şumullü inayetini arttırsın— yüksek faziletler ve nimetler ayyukunun feyz u kereminden istifade (taravvuh) etmek neticesinde zamanımızın kuvvetli ve zayıf insanları üzerine refah (ifdâl) nesiminin esmesi tasdik etmiştir. (Şöyle, ki) o (Şâh Tahmâsp) sui istimal edilen ve ilgası için mazideki sultanlardan hiç birisinin harekete geçmediği ve bilakis her asırda daha fazlalaştırdığı, vergi kanunlarının Darüssaltana İsfahandan kaldırılmasını emretmiş ve kendisine uyulması gereken ve bir lânetnâme ile tekid edilen ferman isdar eylemiştir. Bunun mazmunu şudur: Belde, bölükât ve vilâyâtın esnaf ve zenaatkârlarının istihsal, zenaat ve nakdî vergileri ve

⁴⁶ Kur'an VI, 159.

(4) matbah levazımının⁴⁷ satış ve transitindeki ticaret vergileri ve belde, bölükât ve vilâyâtın koyun ve büyük baş hayvan vergileri, mezbaha ve koşum hayvanları pazarı (vergileri), Mâlvâ-cerd, Kumeşe, Melûs kalesi yollarındaki vergiler, transit gümrüğü ve şehir kapısında alınan vergiler, atılmış pamuk (vergisi), attâ-riyye (? ser cevâz-i hürde) transit ücretleri, kuş, holkânî, çizgili kumaş ve sarık bezi pazarları (vergileri), Reyd (?) ve Ribâf-i Sulţan yolunda,

(5) Mürçehört ve Serzer (de) ve şehir kapılarında alınan vergiler, şahna vergisi (*dâruğagâne*), dellâliyye ücretleri, kervanları muhafaza (ücretleri), Râr, Mezdec⁴⁸ ve Feriden⁴⁹ 'den "hava vergisi," ve nihayet darbhâne (resimleri) ki (hepsi birden) tahminen 2000 Tebriz tumanı tutuyorlardı, ahalden, köylüden, tüccardan ve esnaftan Allah rizası için kaldırılmıştır..... (Bu paralar) ... Ondört Ma'sum

(6) Aleyhimisselâm - a ihda edilmiştir. Bu ihdanın sevabını (Şah Tahmâsp) İmâm al-‘âlam Mûsâ al-Kâzım'ın ruh-ı pür fütuhuna da ithaf eylemiştir. "Bunu işittikten sonra kim değiştirirse, günah onun üzerine olsun,"⁵⁰. Bu mevhibenin sureti, kendisine itaat edilen emre uyularak, ... mikdarında ... (Mütebakisi okunamıyor).

Muhtevanın izahı:

Şâh Tahmâsp'ın 1565 senesine aid olan fermanı, şeriatın reddettiği, ticaret ve zenaat vergilerini ilga ediyor. Tarih kaynaklara göre bu ilga keyfiyeti bütün Safevî ülkesine şamildi. İsfahan kitabesi yalnız *belde*, *bölükât*, *vilâyât*'tan bahisle iktifa ettiğine göre herhalde ancak merkezi İsfahan olan eyaleti nazar-ı itibara alıyor. O zamanki devlet merkezi Kazvîn'de ben buna benzer bir vesikaya tesadüf edemedim. İsfahan kitâbesi bütün devlet arazi-

⁴⁷ *Havâ'ic*, ekmeğe ve etten başka matbah ihtiyaçlarının umumi ifadesidir. Bu istilâh, sağ yağ, zeytin yağı, yemişler, şeker, pirinç, sebze ve sair malzemeyi içine almaktadır.

⁴⁸ Râr, Çahâr Mağall'in şark kısmını teşkil eder. Mezdec Râr'ın batısındadır. Karşılaştırmamız: A. H o u t u m - S c h i n d l e r, *Eastern Persian-Irak*, London 1896, s. 127 (V. M i n o r s k y'nin lûtuşkâr bildirisi).

⁴⁹ Feriden'in coğrafi vaziyeti hakkında karşılaştırmamız: A n n K. S. L a m b t o n, *The Regulation of the waters of the Zâyende Rûd*, BSOS IX, London 1937 - 39, s. 664.

⁵⁰ *Kur'ân* II, 180.

sine şamil olsaydı o zaman "memālik-i mahrūse," gibi bir ifade tarzının mevcudiyeti beklenirdi.

Kaldırılan vergilerin senelik tutarı kitabede Tebriz rayicine göre 2000 Tuman olarak tahmin ediliyor. Bu mikdar acaba kaç altun mark'a tekabül eder?

İlhan Ğazān Hān devrinde (1295 - 1304) 10.000 gümüş dinarlık tuman, kıymetinin, 30.000 altun Mark'a tekabül eden, en yüksek haddini bulmuştu. 1939'da tuman, resmen yine 10.000 dinardan müteşekkil olmakla beraber takriben 1,40 Mark kıymetine düşmüştü. 15. asırda Timurler devrinde (*tenge*'lerden ayrı olarak) dört türlü gümüş rayicine göre tuman mevcuttu: Tebriz, Irak-i Acem, Bağdad ve Kepekî dinarları ki bunlardan sonuncusu Çağatay hükümdarı Kepek Hān'ın (1318 - 26) adına izafe edilmiştir⁵¹. Bir Kepekî dinar 9 Tebriz, 6 Irak yahut 3 Bağdad dinarına tekabül ediyordu⁵². Safeviler devrinde (1501 - 1722) yalnız Tebriz ve Irak rayicilerinden haberimiz vardır. 1633 senesine aid Astarābād'da mevcut bir kitabe bir cami kayyumunun maaşını 12.000 Irak dinarı olarak gösteriyor⁵³. Mamafî ekseriyetle "Tebriz rayici," ıstılahı kullanılıyordu. Hakikaten her iki ıstılah 16. asırda artık birbirine karışmıştı. Kitabemizin aid olduğu devirde İran'da bulunan İngiliz tacirleri yalnız bir rayic tanıyorlar. Chardin⁵⁴ vesâikde görülen "Tebriz râyici," ifadesini ancak bir formalite olarak gösteriyor.

Takriben 1539'dan itibaren Şāh Tahmāsp 1 miskal = 4,46 gram ağırlığında 100 dinarlık gümüş sikkeler darbettirmişti⁵⁵. Nümismatik'i alākadar eden bu müşahedeyi, bir miskal altundan 1000 dinar darbolduğuna dair ayrıca ve pek mühim bir malûmatı da kendisine medyun olduğumuz, muasır bir kronist de teyid ediyor⁵⁶. Buna göre o zamanki İran'da gümüşün altuna nazaran

⁵¹ Karş. A. Zeki Velidî Togan, *THİTM* I, 8-9.

⁵² 'Alî Şirāzî, *Sams al-Siyāk*, Ayasofya, Yazma No. 3986, varak 121 b. 122 b. Bu farisî İnşa kitabı 1944'de Adnan Erzi tarafından bulunmuştur.

⁵³ H. L. Rabino, *Mazandaran and Astarabad*, Gibb Memorial, *New Series* VII, London 1928, Farsca s. 29.

⁵⁴ *Voyages*, Langlès neşri, Paris 1811, C. III, s. 156.

⁵⁵ H. L. Rabino di Borgomale, *Coins, medals and seals of the Shāhs of Irān*, 1500-1941, (London) 1945, s. 30.

⁵⁶ Kūm'lu Kāzî Ahmed, *Hulāsat al-Tavārih*, Berlin yazması, 2° 2202, varak 279b-280a.

kıymeti 1: 10 idi. Şu halde 1939'da Alman Devlet Bankası'nın son resmî reyicine göre bir gram saf altın 2,88 Mark ettiğine göre o zamanki İran'da bir gram saf gümüşün tutarı 28,8 Pfennig ve bir tumanın tutarı (= 10.000 Dinar = her biri 4,64 gram gümüş ihtiva eden 100 sikke) 133,63 Mark olarak takdir edilmelidir.

Bununla beraber kendilerine istinad edilen muasır İngiliz tacirleri tuman'ı bir az daha yüksek kıymette gösteriyorlar. 1566 senesine ait bir mektupta A. Edwards⁵⁷ şöyle yazıyor: *every shaugh (şāhi) is sixe pence English*. O zaman İngiliz shillingi'nin kıymeti 1,39-1,40 Mark tutuyordu. Buna nazaran, 1 *şāhi* = 50 dinar olduğuna göre, tuman için 139-140 Mark elde ediyoruz. L. Chapman⁵⁸ o zaman 12 Duka altununu (= takriben 120 Mark) 165 *şāhi*'ye tekâbül ettiriyor ki bu da tuman'ın kıymetini hatta 145,50 Mark'a yükseltip binnetice altın kıymetinin hafif bir şekilde yükseldiği kanaatini uyandırıyor. Bundan yirmi sene sonra (1586) G. B. Vecchiotti *32.000 Toman = 700.000 ducati a x realj l'uno*⁵⁹ diyor. 10 Reallik böyle bir gümüş duka o zamanlar altına göre 6,50 Mark ve şu halde tuman 142,35 Mark kıymetinde idi⁶⁰. Bundan dolayı 1565 yılında tuman'ın ortalama kıymeti için 140 altın Markı esas olarak alıyoruz.

Kitâbede gösterilen 2000 Tebriz tumanı şu halde 280.000 altın Mark'a tekabül ediyordu. Yalnız İsfahan şehir ve vilâyetine ait olsa da bu miktar çok az olup, İsfahan'ın bilhassa maruz kalmış bulunduğu, Timurlular zamanında vukua gelen tahribat ve Karakoyunlular devrindeki karışıklıkların hâlâ tesirlerinin devam ettiklerini göstermektedir. Düşünülmeli ki Moğollar devrinde 1335 senesinde İsfahan'ın yalnız ticaret ve zenaat vergisi olarak ödediği miktar 350.000 gümüş dinar'a = o zaman 875.000 altın Mark'a tekâbül ediyordu⁶¹. Tebriz'de 1363 senelerinde yalnız tamğa

⁵⁷ Hakluyt Society, *Works, Extra Series*, C. III, Glasgow 1903, s. 54.

⁵⁸ *Aynı yer*, s. 142.

⁵⁹ *The English Historical Review*, C. 7, London 1892, s. 319.

⁶⁰ Pedro Teixeira, *Relaciones*, Antwerpen 1610, s. 351 de: 16 Real = 1 aşrafî = 10. — Mark; Hakluyt, *Extra Series*, C. V, Glasgow 1904, s. 270-1; Juan Cerverio de Vera, *Viaie de la tierra santa*, Madrid 1597, s. 96 a: 6 medîni = 2 reales, s. 169 a-b: 1 Zechine (10. - Mark) = 45 medîni. Bütün bu muasır malûmata nazaran Real = takriben 65 Pfennig idi.

⁶¹ Hamd allâh Mustavfî Kazvîni, *Gibb Memorial XXIII*, Leyden-London 1916-19, Farsça metin s. 50.

2.270.000 dinar = o zamana göre 1.362.000 Mark, buna ilâveten zenaat vergisi 611.000 dinar veya 366.600 Mark, hepsi beraber 1728.600 Mark tutuyordu⁶².

İran kronikcisi İskender Münşi⁶³ bize o zaman kaldırılan ticaret vergilerinin umumî tutarını bildiriyor: "Onun (Tahmâsp'ın) devletin te'âlarına. . . . . bahşetmiş olduğu teshilâtın başında, eski hükümdarlar zamanından beri mütemadiyen tüccardan, sermayedarlardan ve seyyahlardan tahsil edilen ve senevî 1000 *Tümân-i şâhî-i 'Irâkî* temin eden sokak tamğasının (*tamğâ-i şavâri*^c) ilgası gelir. . . . . Zenaat vergisi (*mâl-i muhterife*), hayvan vergisi (*mevâşî*) ve otlak vergisi (*merâ'î*) devlet arazisinin çok kısmında, bilhassa şî bölgelerde kaldırıldılar.," Kronikcinin mikdar göstererek beyan ettiği ifade, her halde, devletin ticaret vergileri umumî tutarının, her biri 50 dinarlık 1.000 *tümân* (= 10 milyon) *şâhî* olduğu şeklinde anlaşılmalıdır. Yani bizim hesabımıza göre yuvarlak hesap 7 milyon altın Mark, hazine için, bilhassa Şahın malûm hasisliğine göre, muazzam bir kayıp.

Şah Tahmâsp fermanıyle kaldırılan vergiler dört gruba ayrılabilir :

- I. Zenaat erbabının verdikleri resimler;
- II. Ticaret vergileri;
- III. Hayvan vergileri;
- IV. Hususî mükellefiyetler.

I. Bu kısmın başladığı ve bir çok vesikalarda görülen *mâl ve-cihât* ıstılahı en son olarak V. Minorsky tarafından münakaşa edilmiştir⁶⁴. Bu ıstılahın anlaşılması için, *cihât*'ın "zenaate aid vergi mükellefiyetleri,"⁶⁵ manasına geldiğini açıkça tezahür ettiren, İran'a aid devlet maliyesi düsturları, bir anahtar hizmeti görüyorlar. Her esnaf loncasından senevî muayyen bir vergi tahsil olunuyordu; buna 17. asırda *boniçe*⁶⁶ deniliyordu. Bunun aksine olarak *mâl*

⁶² 'Abd allâh Mâzandarânî'nin *Risâle-i Felekiyye*'si, Ayasofya yazma, No. 2656, varak 45 a, 75 b-76 a. Bu fevkalâte mühim idare el kitabı A. Z. V. Togan tarafından bulunmuştur (*THITM*, I, 31).

⁶³ Aynı yer, s. 94 satır 23 v. d.

⁶⁴ *Bull. School Or. Stud.* IX, London 1938, s. 945.

⁶⁵ *Risâle-i Felekiyye*, varak 40 b, 76 a; *Sa'âdetnâme*, varak 54 a; *Tarih Vesikaları*, I, s. 99.

⁶⁶ Karşılaştırınız: Engelbert Kaempfer, *Am Hofe des persischen Grosskönigs* (1684-5), Leipzig 1940, s. 95.

bütün istihsal vergilerini ve bilhassa ziraf ve hayvanf istihsal resimlerini ifade ediyor. Üçüncü ıstılah olan *vucūhāt*, ister muamelâtın vergilenmesine, ister memurlara verilen ücrete aid olsun, akla gelen her türlü nakdî vergileri içine almaktadır. Her üç ıstılah bir arada (*māl-ve-cihāt-ve-vucūhāt*) mevcut bütün vergi ve resimlerin hepsini birden ifade ediyorlar.

Safevî devletinin son zamanlarında esnaf ve erbab-ı zenaate yükletilen vergiler ve angaryalar hakkında V. Minorsky tarafından nümune-i imtisal olacak bir mükemmeliyyette neşredilen *Tadkirat al-Mulūk* aydınlatıcı malûmat veriyor ⁶⁷.

II. Kaldırılan ticaret vergileri şunlardır:

1. Matbah ihtiyacı için satış ve transit üzerine tamğa. (*ser-tamğavāt ez cevāz ve bey^c al-ḥavā²ic*), yani gıda maddeleri üzerine gümrük ve muamele vergileri.

2. Memleketler arası gümrük resimleri (*bāc*) ve şehir kapılarında alınan vergi (*beledî* ıstılahını ben böyle alıyorum).

3. Atılmış pamuk üzerine muamele vergisi (*bay^c al ḥalic*).

4. Dellâliyye ücretleri (*ser-dellâli*). Bunun için yukarıda Bağdad kitabesinde söylenenleri karşı.

5. Kervanların (geceleri) muhafazası için alınan ücretler. (*aḥdāş-i kervan*) ⁶⁸.

6. İşportacılar (*bāzār-i ḥolḳānī*) ve kumaş pazarlarının (*burd ve meyzer* bilhassa zikredilmişierdir) muamele vergileri.

7. Yol paraları; bunlar belki de memleket arası gümrük resimleri içinde mündemictir. Bu vergilerin ihtisas ıstılahı (*rāhdārī*, bundan sonra gelen kitabeye bakınız) metinde yoktur; yalnız bu verginin tahsil edildiği mahaller, bilhassa İsfahan'dan çıkan yollarla bazı müstahkem mevkiilerdekiler, tasrih ediliyor (meselâ Şîrāz'a giden yolda Kumeşe veya Kāşān'a giden yolda Mürçeḥört) ⁶⁹.

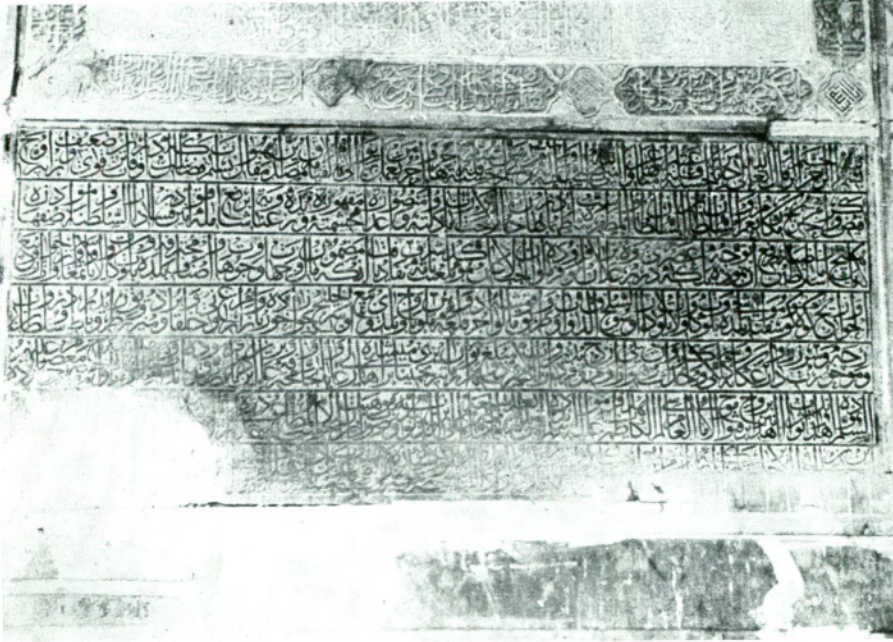
8. Şehir kapısı vergileri (kısaca *durūb*).

⁶⁷ *Gibb Memorial, New Series XVI*, London 1943, s. 148.

⁶⁸ احدات ıstılahı hakkında karşı. *aynı yer*, s. 149.

⁶⁹ İran'ın ortaçağına aid bir tarihî coğrafya eserinin mevcut olmaması yüzünden kitabede adı geçen mahallerden, evvelece zikredilenlerden başkasının yerlerini tayin edemiyorum. Bunlardan bazılarının okunuşu bile kat'i değildir.

Res. 1 — Abbildung 1.

Res. 2 — Abbildung 2.

III. Kaldırılan hayvan vergileri şunlardır:

1. Sürülerin vergilendirilmesi (*zekât-ı gūsfend ve mevāşī*). *Zekât* tabiri bu verginin kanunzulūğunu peçelemek için olacak.
2. Yük taşıyan hayvanlar pazarındaki satışlar üzerine muamele vergisi (*sūḵ al-davāb*).
3. Kuş pazarının muamele vergisi (*bāzār-i murğ*).
4. Koyun, keçi ve sır kesmek için mezbahalara (*dār al-salḥ*) verilen rüsum.

IV. Hususî vergiler şunlardır:

1. Şahna vergisi (*dāruḡagāne*), yani evvelce zikredilen, mahallî askerî ve inzibatî şefe verilen resim.
2. "Hava vergisi," (*havā'i*), göze çarparcasına keyff ve kanunsuz bir vergi olsa gerek. Bu ıstılah Şāh Tahmāsp'ın Seman'daki 1555 tarihli bir kitâbesinde de mevcuttur⁷⁰.
3. İsfahan darbhânesine (*dār al-ḡarb*) verilen rüsum. Burada muhtemel olarak hususî eşhasın sikke kesdirmek üzere darbhâneye getirdikleri kıymetli madenlerin eritilmesi için alınan harcdan ziyade, hükümdarın rayice göre para darbından elde ettiği varidat (*seignorage, exitus lucri, Farsca vācebī*) bahis mevzuudur⁷¹.

Bütün bu kaldırılan vergilerin hasılatını şah, "öndört ma'şüm," un, yani Peygamberin, kızı Fāḡıma'nın ve oniki imamın hatırasına ithaf etmiştir.

6

İsfahan'daki Mescid-i cum'a'nın
ikinci kitabesi

Aynı şekilde henüz neşredilmemiş olan Farsca kitâbe (karş. levha 2) İsfahan'da eski Mescid-i cum'a'nın kubbeli güney-doğu medhalinde, bunun büyük iç avluya müntehi olduğu kısmın sağ tarafında bulunuyor. Kitâbe nestâ'îlik 10 satırdan ibarettir. Birinci satır tamamiyle okunamaz bir haldedir; son dört satırın mühim parçaları kısmen tahrip edemiş kısmen de dikkatsizce yapılan sıva altında kaybolmuştur. Ne hükümdar ismi, ne de tarih görünüyor. Kitâbe muhtemelen — bundan evvelki ve son satırı çok

⁷⁰ Karş. Sānī' al-Davīa, *Maḡla' el-şams*, C. III, Tahran 1303/1886, s. 328.

⁷¹ Karş. V. Minorsky, *Gibb Memorial, New Series XVI*, s. 130-1.

tahribe uğramış olan kitâbede olduğu gibi — Safevî şâhı Tahmâsp'a (1524-76) aiddir.

Kitabenin metni :

- (۲) . . . باغ مال ایشان وجوه راهداری مأکولات را غله و میوه و برنج و روغن و امثال ذلك که جهة فروختن بدارالسلطنه [اصفهان آورند]
- (۳) [وم]ال دیگر برند سوای عقاقیل⁷² و شکر و اجناس ابریشمی و ریشمانی که تجار از جانب هند بدارالسلطنه مذکور آورند و ابریشم که از کیلان [وسقیرلاط]
- (۴) که از روم می آورند و اجناس ابریشمی و ریشمانی که از یزد و کاشان و سایر محال بدارالسلطنه مذکور آورده باطراف و جوانب برند به تخفیف و تصدق]
- (۵) [مقر]ر فرمودیم که من بعد بدین علت ظلمی از مترددین نمانید راهداران و مستحفظان شوارع دارالسلطنه مذکور [لا] سیما ملازمان امارتیناه نظام الدین . . .
- (۶) وجوه راهداری مأکولات را تخفیف تصدق مقرر دانسته من بعد یکدینار و یکمن بار بدین علت از مترددین باز یافت نکنند و مزاحمت بحال رعایا نمانید از] بار و اقشه و اجناس [ابریشمی]
- (۷) و ریشمانی و عقاقیل که تجار از جانب هند و سقیرلاط که از جانب روم و ابریشم که از کیلان می آورند و اجناس [ابریشمی و ریشمانی که از یزد و کاشان و سایر محال (۴) بدارالسلطنه مذکور]
- (۸) آرند وجوه راهداری] که در باب آن (۴) دستورالعمل از دیوان اعلیٰ قرار یافته باز یافت نموده زیاد از آن یکدینار و یکمن بار [باز یافت نکنند]
- (۹) . . . معمول نبوده که اسب و کاو و کوسفند و الاغ . . . . .

Tercemesi :

(2) . . . . . Satılmak üzere başşehir (İsfahan'a getirilen) hububat, meyva, piring, eritilmiş koyun tereyağı ve saire gibi gıda maddelerinin gümrük (*rāhdāri*) resimlerinin nakdî tutarı (*vucūh*) (ki bunlara mukabil başka ma)l (oradan) götürülür, tacirlerin Hindistan'dan mezkûr başşehir getirdikleri baharat, şeker, ipekli ve pamuklu (kumaşlar) haric, Geylân ipeği (ve ince yün kumaşlar [*saķīrlāṭ*]).

(4) ki Anadolu (*Rūm*)'dan getirilir, Yezd, Kâşân ve diğer mahallerden mezkûr başşehir getirilen ve (başka) taraflara ve bölgelere gönderilen ipekli ve pamuklular (haric olarak) tahfif ve ihsan edilmiştir.

⁷² عقاقیر yerine.

(5) Emir verdik ki bundan sonra bu sebepten dolayı, şuraya buraya seyahat eden teb'alar artık ta'ciz edilmesinler. Yol üzerindeki vergi tahsildarlarına (*rāhdārān*) ve başşehirin cadde muhafızlarına (*mustahfiẓān-i şevāri*⁷³) ve bilhassa Emāretpenāh Emir Nizām al-Dīn'in memurlarına .....

(6) gıda maddeleri için gümrük resminin tahfif ve ihsan edildiği ve bundan dolayı gelip giden teb'adan mal olarak onların ne bir dinar⁷³, ne de bir men⁷⁴ tahsil etmiye ve köylüleri iz'ac etmeye mezun olmadıkları bildirilir. (Buna mukabil)

(7) tüccarın Hind'den getirdiği (kervan) yüklerinden ipekli ve pamuklu mamulâtta ve baharattan ve Rūm'dan getirdiği ince yünlü kumaşlardan ve Geylān'dan idhal ettikleri ipekliden ve bunun gibi (Yezd, Kāşān ve sair mahallerden mezkūr başşehir?) getirdikleri (ipekli ve pamuklu) mamulâtta

(8) gümrük resmi alınmalıdır ki bu hususta *dīvān-i a'la* bir *düstūr al 'amel* tayin etmişti. Bundan başka ne bir dinar, ne de bir men eşya (tahsil edilmemelidir).

9. .... Mutad değildi ki atlardan, sığırlardan, koyunlardan ve oğlaklardan.....

Metnin izahı :

Uzuna kaçan mustalah ifade tarzına ve pek çok boşluklara rağmen kitabenin esas muhtevası anlaşılabilir bir haldedir. Ferman gıda maddeleri üzerine konulmuş olan vergiyi⁷⁵, hem İsfahan pazarına getirilenlerden, hem de buradan transit geçenlerden kaldırıyor. Mamafih ferman memleket arası gümrük resmini diğer, bilhassa bahalı ticaret eşya ve emtiası üzerinde ibka ediyor. İran kumaşlarıyla yapılan iç ticaret, Hindistan'la yapılan baharat, kumaş ve şeker, Anadolu ile yün kumaş ve Geylān ile ipekli, kervan ticareti gibi, gümrük resmine tabidir. Mamafih gümrükçülere ve cadde muhafızlarına, yalnız en yüksek devlet makamı tarafından tayin edilen tarife mucebince tahsilâtta bulunmaları tenbih edilmektedir. Şāh Tahmāsp 1565 'de yukarıda gösterildiği gibi bütün ticaret vergilerini kaldırdığı için bu ferman daha evvelki bir zamana aid olsa gerektir.

⁷³ O zaman takriben 1, 4 Pfennig.

⁷⁴ Takriben 3 Kilogram.

⁷⁵ *Rāhdārī*, aslında «sokak muhafızlığı», İlhanlılar zamanında *tutķavulluķ*, gayr-ı kanunî olan *bāc*'ın peçelenmiş şeklidir.

KALINKAYA TMLS KAZISI

RACI TEMİZER

Arkeoloji Müzesi Asistanı, Ankara

nsz

Türk Tarih Kurumu adına Alacahöyük'te kazılara devam ederken çevrede, yüksek sırtlarda kurulan tmlslerde çalışmak cazip bir konu teşkil ediyordu.

Bunlar acaba Gordion'da olduğu gibi Frig (Phryg)'lere yahut daha muahhar çağlara mı aitti, inşa tarzı nasıldı, mezar odasında ne gibi kültür eşyası ihtiva ediyordu ?

Nihayet 1947 kazı mevsiminde Hyge, nisbeten en yakın ve görünüş itibariyle de en sağlam durumda bulunan Kalınkaya Tmlslerinden birini amaya karar verdik. Hey'et yesinden Arkeolog Raci Temizer'i bu işe memur ettik. Arkeolog Mahmut Akok da mimar görevleri üzerine aldı. Kazı, raporda tafsil edileceği üzere ortalama 20 işçi ile 44 gün sürmüş ve beklenen ilmi sonuç elde edilmiştir. Tümülüs Helenistik devre aittir. Bu kazı 1939'da Pazarlı'da açılan ve tahrip gördüğü için mahiyeti anlaşılamayan tmls aydınlatma bakımından da önemlidir. Pazarlı tmlsnde yığılan toprak içinde Frig (Phryg) ağına ait kabartma resimli tuğlalar bulunmakla beraber dipte bandlı tek bir lhit parçası bulunmuştu. Bu parçanın Kalınkaya'da olduğu gibi tmlse gömülen şahsa ait sarkofaj bakiyesi olduğuna bugün kanaat getirmiş bulunuyoruz. şu halde Pazarlı kuzeyindeki tmls de tıpkı Kalınkaya gibi Helenistik devre aittir. Hyk çevresinde raporda da izah edileceği veçhile daha pek çok tmls vardır. Mukayese bakımından bunları da fırsat düştükçe açmak yerinde olacaktır.

Hyk hafiyatı Md.

HAMİT KOşAY

I.

1935 yılından beri Alacahöyük kazılarını yürüten Türk Tarih Kurumu heyeti, bu Höyüğü çevreleyen bölgenin de her bakımdan incelenmesini gaye edinmişti. Bu sebeple zaman zaman kazı heyetinin muhtelif üyeleri muhiti tetkik ile arkeoloji eserlerinin derlenmesini, sonra bunların değerlendirilmesini sağlıyordu.

İlk kazı mevsiminde höyüğün yakın çevresini inceleyen heyet¹ bunu takip eden yıllarda çalışmasını genişletmiş ve Alacahöyüğün 29 kilometre kuzey-doğusundaki Pazarlı kalesi ile yanındaki tümülüsü de kazmıştır.²

1941—1945 yıllarında Alacahöyüğün kuzey-doğusunda, Camili köyü yanındaki Gerdek kaya denilen ören yeri ile, buna ait kaya mezarları incelenmiş ve iskân yerinden derlenen çanak çömleğe göre bu beldenin en geç II. yüzyılda mamur bir halde bulunduğu tesbit edilmiştir. Aynı zamanda burada dağınık bir şekilde mozayık döşemeli küçük bir hamam harabesi görülmüş ve ayrıca bu kaya mezarlarının da plânları yapılmıştır (Resim 1). Aynı yıllarda Kalehisar (Karahisar) kayası üstündeki Frik altarı tekrar gözden geçirilmiş ve altarın bugünkü durumunu tesbit eden plan ve resimleri yapılmıştır (Resim 2).

Heyet 1945 yılında ise Eskiypar höyüğünü, Değirmenderesi ve Örükaya köylerindeki arkeoloji kalıntılarını da incelemiştir. 1945 yılında Alacahöyük heyetinde üye olarak bulunan Dr. E. Akurgal Eskiypar hüyüğünde bir sondaj yapmış ve ele geçirilen eserlere göre, bu höyüğün de Alacahöyük ve Pazarlı'da temsil edilen medeniyetlere sahip olduğu görülmüş; yalnız Alacahöyük'ten farklı olarak III. yüzyıla aidiyeti tahmin edilen bir kale duvarının kalıntılarıyla, köyün muhtelif yerlerinde yine Roma-Bizans çağına ait ve üzerleri kabartmalı, yazıtlı taşlarda bulunmuştur (Resim 3).

Değirmenderesi köyünün batı yönündeki vadide, dar bir boğaz halinde uzayan kısmın doğuya bakan yamaçlarında bir kaya mezarı ile, bunun karşısındaki badal kayada merdivenli

¹ Remzi Oğuz Arık, Alacahöyük Hafriyatı: 1935, Ankara 1937, s. 10 ve 21-26.

² Dr. H. Z. Koşay, Türk Tarih Kurumu adına yapılan Pazarlı hafriyatı raporu, Ankara 1941.

dehliz ve mezar olduğu tahmin edilen bir çok kaya sığınakları incelenmiştir.

Ayrıca aynı yılda Örükaya köyünün güney - batısında, doğu-batı yönünde uzayan bir Roma bendi görülmüştür. Bendenin duvarı kesme ve büyük yonu taşlarıyla örülmüştür. Bu gün suyun havuzlandığı sahanın boyu 200 metreyi bulmakta olup, tamamen toprakla dolmuştur. Duvarın kalınlığı 3 metre, boyu 20 metre, yüksekliği 10 metredir. İç Anadolu'da bu durumu ile az rastlanan bu tip bir bendenin Klâsik Arkeoloji müntesipleri tarafından iyice incelenmesi gerekmektedir³.

1946 yılında'da "Geyik üstünde duran bir tanrı,, kabartmasının bulunduğu yer olarak tanınan " Misfer ,, ovacığı yanındaki Yeniköyde de çok kısa süren bir sondaj yapılmış ve ören yerinin tahkimat sistemine ait esaslı ip uçları açığa çıkarılmıştır⁴.

1947'de da Alacahöyüğün 15 kilometre kuzey - doğusunda, Büyük Güllücek köyü yanındaki prehistorik yerleşme yeri kazılmış ve sonuçları yayınlanmış bulunmaktadır⁵.

II.

Kurt Bittel; ilk Türk devrine ait olmak üzere, Çorum—Sungurlu, Kırşehir—Boğazlıyan, Sivas—Zile—Çorum sahası içinde büyük yollarla ilgili münferit ören yerlerini ve anıtları kaydettikten sonra büyük şehirlerin, önemli köprülerin, büyük yol izlerinin yokluğunu belirtmiş ve antik yer adlarının da devam etmediğini esaslı surette açıklamıştır⁶. Fakat bizce en ehemmiyetli nokta eski, antik adını muhafaza eden her hangi bir yer adının Türk-İslâm devrinde de devam etmemiş olduğunu belirtmesidir. K. Bittel'in de haklı olarak yazdığı gibi; bizim de bu çevrede yaptığımız yer yüzü araştırmaları ile çevrenin bugünkü köy ve diğer yer adları Anadolunun başka bölgelerindeki durumun aksine, buranın iskân tarihinde, bu devre şamil olmak üzere, bir kesikliğın varlığını göstermiştir. Bu bakımdnn höyüklerde

³ Bununla beraber Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazı heyeti bu bölgeye ait daha geniş bilgiyi yakında yayınlayacaktır.

⁴ Dr. Tahsin Özgüç, Alacahöyük ve Demirciçeşme kazıları, Belleten, Sayı 41, s. 163-164.

⁵ Dr. Hamit Koşay ve Mahmut Akok, Büyük Güllücek araştırmaları üzerine ilk rapor, Belleten, Sayı 46. s. 471 ve devamı.

⁶ Kurt Bittel, Kleinasiatiscbe Studien, İstanbul 1942, s. 46 v. d.

manalı ve zengin kalıntılarına rastlanamayan devirlerin aydınlatılması için, ören yerlerinin ve bunlarla ilgili tümülüslerin araştırılması lâzımdır.

Anadolu'da bol olduğu kadar, arkeoloji devirlerini de aydınlatmağa esaslı surette yardım edeceği anlaşılan tümülüslerde bugüne kadar maalesef gerektiği gibi kazılar yapılamamıştır. Hatta muhtelif devirlere ait olan bu tümülüslerin örtülüş teknikleri ve Anadolu'nun muhtelif coğrafya bölgelerine göre dağılışı dahi incelenmemiştir. Zaman zaman Anadolu höyüklerinin sayısını tahmin etmek dahi mümkün olmuş ise de; tümülüsler için buna da cesaret edilememiştir⁷. Bizce bu, tümülüslerin çokluğundan ziyade yayılış sahalarının tesbit edilememesinden ileri gelir. Bu bakımdan tümülüs kazılarına büyük önem veren Dr. A. M. Mansel'in arzularına iştirak etmemek, bu pek yerinde olan teklifi desteklememek mümkün değildir⁸.

Buna rağmen, Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde sistemli tümülüs kazılarına da eskiden beri şahit olunmaktadır.

1900'de Körte kardeşlerin Gordion'da başlayan tümülüs kazılarını⁹, uzun bir "durgunluk," devrinden sonra Th. Macridy'nin 1926'da M. Eğ. Bakanlığı adına yaptığı Ankara tümülüslerinin kazısı¹⁰, 1928'de Şikago Şarkiyat Enstitüsünün E. F. Schmidt vasıtasıyla Kerkenezdağ tümülüslerinden bazılarını kazması¹¹, 1932'de de Ankara Orman Fidanlığında tesadüfen açılan tümülüsün

⁷ Anadolu'da araştırma gezileri yapan arkeolog ve tarihçilerin yayınında bu hususa dair bilgi bulunmakla beraber Kurt Bittel, *Prähistorische Forschung in Kleinasien*, İstanbul 1934; Remzi Oğuz Arık, 1942'de Türk Tarih Kurumu adına yapılan Bitik Kazısı ve Hatay tetkikleri hakkında kısa rapor, *Belleten* Sayı 30; Dr. İ. Kılıç Kökten, 1945 yılında Türk Tarih Kurumu adına yapılan tarih öncesi araştırmaları, *Belleten*, Sayı 43'de Höyüklerin belli bölgelerdeki dağılışlarını haritada da göstermesi bakımından tercihan ele alınabilir.

⁸ Dr. Arif Müfit Mansel, *Trakya-Kırklareli kubbeli mezarları ve sahte kubbe ve mezar problemi*, Ankara 1935, s. 34.

⁹ G. Körte-A. Körte, *Gordion, Ergebnisse der Ausgrabung im Jahre 1900*, (Jdl, Erg. Heft V., Berlin 1904).

¹⁰ Th. Macridy, *Ankara höyüklerindeki hafriyata dair rapor*, *Maarif Vekâleti mecmuası* 6, 1926, s. 38-45.

¹¹ Tahsin Özgüç - Mahmut Akok, *Türk Tarih Kurumu adına Anıt - Kabir alanında yapılan tümülüs kazıları*, *Belleten*, Sayı 41, s. 28, not 4.

Dr. H. Z. Koşay tarafından değerdendirilmesi¹², bundan bir yıl sonra Milli Eğitim Bakanlığı adına Prof. R. O. Arık'ın Karalar'daki tümölüs kazıları¹³, ve nihayet 1936'dan itibaren Dr. A. M. Mansel'in Türk Tarih Kurumu adına geniş ölçüde ve plânlı olarak yürüttüğü Trakya tümölüslerini araştırması takip eder¹⁴. 1946'da Anıt-Kabir alanı düzeltilirken yığma toprağı kaldırılan tümölüslerin tetkikini Dr. Tahsin Özgüç ile Arkeolog M. Akok tamamlamışlardı¹⁵.

1938' de ise Alacahöyük heyeti Pazarlıyı kazarken kalenin 318.5 metre kuzey-batısındaki tümölüsü de açmıştır¹⁶. Bununla ilk defa olarak Kızılırmak kavsi içindeki tümölüslerin sistemli bir şekilde incelenmesine başlandığı görölmektedir. Bu Alacahöyük kazı heyetinin daha o zamandan beri bu mıntakadaki tümölüslerin kazılmasına önem verdiğini açıklamaktadır. Bundan sonra sıra Alacahöyüğü çevreleyen ve ovaya hakim sırtlar üstüne kurulan tümölüslerin incelenmesine gelmişti.

Alacahöyüğü çevreleyen, yüksek ve yer yer kayalık, sırtların üstünde aşığı yukarı 84 tümölüs vardır (Res. 4). Biz bunların içinden höyüğe en yakın ve hariçten sağlam durumda olanını araştırmak suretiyle, devirlerini, mimarlık bünyelerini ve gömme âdetlerini aydınlatmayı düşündük. Bundan başka kazılmasına karar verilen tümölüsün doğu yönünde prehistorik bir yerleşme yeri ile¹⁷, kuzeyinde Frik, Roma - Bizans ve Türk - İslâm devrine ait bol ve güzel eserleri gizleyen Kalehisar kalesi (Karahisar) ören yeri bulunuyordu¹⁸. Bu duruma göre, bu tümölüslerin Kerkenezdağ ve Pazarlı'dakilerle çağdaş olabileceği gibi daha önce veya sonraki devirlere de aidiyeti mümkündü. Bunların, çok hırpalanan ve devirleri yer yüzünden derlenen eserlere göre iyice tayin edilemeyen, ören yerlerinin kazısından önce araştırılması tarafımızdan daha uygun görölmüştü.

¹² Dr. Hamit Zübeyr, Ankara Orman Fidanlığında bulunan eserler, Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi I, 1933, s. 5-19.

¹³ Remzi Oguz, Karalar Hafriyatı, Türk Tarih Arkeologya ve Etnoğrafya Dergisi II, 1934, s. 102-167 ve 308-309.

¹⁴ Dr. Arif Müfit Mansel, Trakya Hafriyatı, Belleten, Sayı 13, s. 89-139.

¹⁵ Belleten, Sayı 41, s. 27-56.

¹⁶ Pazarlı Hafriyatı raporu, Ankara 1941, s. 8.

¹⁷ Alacahöyük Hafriyatı: 1935, s. 21,

¹⁸ Alacahöyük Hafriyatı: 1935, s. 24.

III.

Alacahöyüğün kuş uçuşu 3 kilometre kuzeyinde Kalınkaya köyüne hâkim sırtların üstünde ikisi oldukça sivri, ikisi de aşağı yukarı 1 metre bir yükseklik gösteren dört tümülüs vardır (Res.5). Biz bu ilk iki sivri tümülüsten Kalınkayalıların "Dedenin Sivrisi," dediğini kazdık¹⁹.

Anadolu'daki tümülüslerin bir çoğu gibi, yüksek ve uzun bir sırtın en yüksek yerine kurulan bu yığma mezarın tepesinden Karahisar, Mahmudiye, Karamahmud ve Höyük köyü ile höyüğün bir kısmını görmek mümkündür.

Arazi Mahmudiye köyünden itibaren yeşil kütlelerin karıştığı seri olup tümülüsün bulunduğu sırtlara kadar devam eder ; ve bu sırtlarda, karışık serinin içinde, büyük bloklar halinde kalkerler görülür. Kalınkaya köyüne doğru olan yamaçta da Eosen filiş vardır. Bu filiş içinde de beyaz kalker bloklar görülür. Bunların en güzel örneği Toptaştepe'dir²⁰. Düzgün bir koniye benzeyen "Dedenin Sivrisi," (yüksekliği 13 metre, çapı 47 metre) yeşil kütlelerin karıştığı serideki beyaz kalker bloklardan birinin üstüne kurulmuştur (Res. 6).

IV.

Kazıya 27 / XI / 1947 tarihinde 15 — 25 arasında değişen bir işçi gurubu ile başlanmış ve 10 / IX / 1947 tarihine kadar devam ettirilmiştir. Bu kazı mevsiminde Türk Tarih Kurumu Alacahöyük kazı heyetine dahil bulunduğumdan Hafriyat Müdürü Sayın Dr. Hamid Zübeyr Koşay tümülüsün kazılmasına beni memur buyurdular. Kazının ve buna ait yayının yapılmasını bana verdiklerinden dolayı kendilerine burada bilhassa teşekkür ederim.

Heyette arkeolog ve mimar olarak çalışan ve tümülüsün plânını, kesitini yapan, mezar odalarını restore eden ve metinde adı geçen ören yerlerine ait bilgi ve krokileri veren Arkeolog Mahmut Akok'a da ayrıca teşekkür ederim.

Tümülüsün doğu yönü eteklerinden ve tam merkezini içine alacak şekilde girişilen kazımız evvelâ 4 metre genişliğinde ve 10

¹⁹ Alacahöyük Hafriyatı : 1935, s. 21.

²⁰ Bu jeolojik bilgiyi Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Jeoloji profesörü Dr. Mc Callien 1948 kazı mevsiminde Alacahöyüğü ziyareti sırasında vermiştir.

metre uzunluğunda bir yarma halinde idi (Res. 7). Zamanla hem yarmayı genişlettik; hem de tmlsn batı kenarına doğru uzattık (Res. 8, 9, 10). Bu usul sayesinde de kesitlerde tmlsn yığılış şeklini gayet açık olarak gördük. Daha ziyade ince kumlu olan ve zamanla sertleşen, bir nevi kis halini almış bulunan yığıma toprak, tmlsn yakın çevresinden getirilmiştir. "Dedenin Sivrisi," denilmesinden de anlaşılacağı üzere; tmlsn dıştan görünüşüne göre, tahrip edildiğine, içindeki mezarların soyulduğuna dair en ufak bir iz dahi yoktu.

Tümülüs, yukarıda da yazdığımız gibi düzce bir beyaz kalker blok üstüne kurulmuştur. Yığıma toprağın aşağı yukarı tam merkezinde ve beyaz kalker blokun diğer kısımlarına göre düzgünce bir yerine doğu ucu 105, batı ucu 85 ve boyu 220 santimetre uzunluğunda bir çukur açılmıştır (Res. 11, 12). Çukurun geniş ucunda 60 santimetreye varan derinliği, dar kısımda 40 santimetreye kadar inmektedir. Çukurun kenarları, tabanı düzensiz bir şekilde oyulmuştur. İçinde geniş tarafı çukurun geniş kısmına, dar tarafı da dar uca gelmek üzere yerleştirilmiş ve üstü doğrudan doğruya "Tümülüs,"n yığıma toprağı ile örtülmüş bir lhid bulunmuştur.

Dar ucuna doğru (ayaklar kısmı) gittikçe incelen ve göğüs kısmı kabarık bir terlik şeklinde olan pişmiş topraktan lhidin hamuru ve astarı açık kırmızı renklidir. Hamuruna ince kum karıştırılmış, sathı da düzenle işlenmiştir. Baş tarafında iki tutamaklı bir kapağı, ayak kısmında da birer tutamaklı iki kapağı bulunan lhidin üstü, yine aynı hamurdan kalın şeritlerle karelere blnmştir. Boyu 185, baş kısmının çapı 50, ayak kısmının çapı 25 santimetredir. Çok dağılmış, ezilmiş durumda bulunan lhit "in-situ," halini muhafaza etmekte idi (Res. 13, 14). Lhidin içinden sırt üstü yatırılmış, başı doğuda, ayakları batıda, kolları iki yana uzatılmış durumda bir iskelet çıkmıştır. Yalnız bu iskelet yığıma toprağın ağır baskısı yüzünden çok ezilmiş ve antropolojik inceleme yapılamıyacak bir hale girmiştir (Res. 15). İskeletin kefenli olduğunu başı, kolları ve ayakları hizasında düzenle duran demir iğnelerin üstündeki kumaş izlerinin varlığından anlıyoruz. İlk mşahedelerimize göre, iskelet bir khile aittir.

Lhidin ve taş çukurun içinde l hediyesi olarak hiç bir belgeye rastlanmamıştır. Yalnız çok ezilmiş olan kafa tası kemiği-

nin altında bir sikke ile, yūvarlak ve ortası delik, altından bir boncuk ve yukarıda da bahsedildiği gibi kefeni tuturmaya yarayan uçları yarım olta biçiminde, kertikli aşağı yukarı 20 tane demir iğne bulunmuştur (Res. 16, 17).

Böylece bu büyük tümülüs, bu kadar fakir ve nispeten basit bir mezarı merkezi altına saklamış durumda yükseliyordu. Bu hal daha ilk bakışta hayretimizi mucip oldu, ve bu yüzden yarmamızı tümülüsün batı kenarına doğru uzatmaya karar vererek kazıyı devam ettirdik. Bu iş sonunda lâhit çukurundan 7 metre daha batıda, tümülüsün kenarında, birisi merkeze bir az daha yakın, diğeri de daha ziyade kenara doğru yapılmış iki mezar odasının son kalıntılarına rastladık (Res. 18). Bunlar aynı istikamette ve yan yana yapılmış olup biri diğerdenden biraz daha büyükçe idi. Esasen yarmanın bu yönündeki kesiti, kenardan içeriye doğru, soygunculuk kasti ile çok eskiden bir kazı yapıldığını belirtiyordu. Yalnız dikkate şayan olan cihet ne zaman yapıldığı bilinmeyen bu kaçak kazıyı, tümülüsün dışından sezmenin mümkün olamamasıdır. Her halde bu mezarı soyanlar sonradan tümülüsün şeklini de değiştirmemeyi, sonraları pek düzenli olan bu düzeltmeyi de ihmal etmemiş olsalar derektir. Bundan başka Anadolu'nun bir çok tümülüslerinde gördüğümüzün aksine olarak soyguncuların tam merkezden bir çukur açmadıkları da görülmektedir. Çok mesut bir tesadüf bir yana bırakılırsa mezar odalarını soyanların isabetli ve bilerek hareket ettikleri âşikardır. Buna göre en ufak bir iz dahi bırakmadan yapılan bu soygunculuğun çok daha eski zamanlarda, meselâ tümülüsün ilk kuruluş devirlerinde yapıldığı hatıra gelen bir ihtimaldir.

Birbirine yapışık durumda olan bu iki odanın plânı dik dörtgendir (Res. 19). Her iki oda da doğrudan doğruya ana kaya üstüne kurulmuştur. En alttaki taşlar için de ana kaya üstünde bir yer hazırlanmamış olup sadece onun düzlüklerinden istifade edilmiştir. Daha büyük olan mezar odasının tek taş dizisi korunmuştur. Andezit blokların iç yüzleri ve ikinci diziye kusursuzca oturtulabilmesi için üst yüzleri de düzeltilmiştir. Buna mukabil dış yüzleri olduğu gibi bırakılmıştır. Uzun kenardaki taşlar dar kenarlardakilere demir kenetler vasıtasıyla tutturulmuş ve bunlar "in-situ" durumunda ele geçirilmiştir. Odanın tabanında ve dar kenarına doğru 5 tane düzgün ve yassı taş görülmüştür, ki bunlar

bütün oda tabanının bu çeşit taşlarla döşemeli olduğunu göstermektedir. Kaçak kazı yapanlar mezar odalarının taşınabilecek eşyalarını götürürken taban taşlarını da söküp başka yerde kullanmayı ihmal etmemişlerdir.

Odanın batı kenarı iki taraftan daraltmak suretiyle, bir koridor haline getirilmiştir. Dıvarları tamamen moloz taşları ile örülmüş bulunan bu koridor, mezar odasının bir nevi dromos'udur. Elimizdeki kalıntılara göre, üstünün kapalı olup olmadığını kestirmek mümkün değildir. Küçüğü incelenmeden büyüğünün restoresine de girişmeyeceğiz. Mezar odasının içinde iskelet ve buna benzeyen her hangi bir ölü hediyesine tesadüf edemedik.

Buna bitişik olan ikinci oda daha küçüktür. Taşlarının cinsi, işçiliği ve zemin plânı birincisinden farksızdır. Yalnız, bunun üç kenarında, henüz üst üste duran üç taş dizisi korunmuş; ve bilhassa güney uzun kenarında Tonoz'un başlangıcı olan ilk kavisli taş in-situ durumda elimize geçmiştir (Res. 20). Bu hal diğer odanın da tonozlu olduğundan şüphe ettirmemektedir.

Küçük odanın taban döşemesine ait elimize hiç bir şey geçmemiş ise de, onunda aynı şekilde yassı taşlarla döşeli olacağı aşikârdır. Mezar odasının uzun kenar taşları batı dar kenar taşlarını kucaklayacak şekilde dışarıdan bağlanmış ve böylece büyük odanın kenar bağlantılarından farklı bir şekil göstermiştir. Küçük oda'da aşağı yukarı güney—kuzey yönüne bakan demir kenetler, büyüğünde doğu—batı istikametindedir (Res. 21).

V.

Mezar odalarının çok hırpalanmış olması, bundan başka hem mezar odalarında hem de lahidin bulunduğu çukurda elimize ölü hediyesi olarak hiç bir şeyin geçmemiş bulunması tümülüsün kronolojisinin tayinini güçleştirmektedir. Bununla beraber, pişmiş toprak lâhidin içindeki iskeletin başı altında in-situ durumunu muhafaza eden sikkenin varlığı kronoloji bakımından çok önemlidir. Gümüşten basılmış (13.12 milimetre çapında 4.3 milimetre kalınlığında) olan sikkenin ön yüzünde, sağa dönmüş ve başında arslan postundan bir başlık bulunan sakalsız Herakles'in başı; arka yüzünde sol tarafa dönük ve arkalıksız bir sandalyaya oturmuş Zeus kabartması vardır. Zeus bir eliyle bir kartal, diğer eliyle asasını tutmaktadır. Arkasındaki yazı okunmamakla beraber, bazı okunabilen

harflere göre «ΑΑΕΕΑΝΔΡΟΥ» olması lâzımdır. Böylece sikke Büyük İskender'in M. Ö. 336—323 yılları arasındaki devirde bastırıldığı paralardandır²¹.

Bu duruma göre mezar lâhidi İskender'den önceki bir zamana ait değildir. Yalnız, burada, Helenistik devre ait olan bu sikkenin ne kadar kullanıldığı, veya daha geç bir çağda da ölü hediyesi²² olarak tekrar kullanılıp kullanılmadığını halletmek icap eder ki biz şimdilik bunu çözebilecek bir durumda değiliz. Bununla beraber biz bu Aelenistik devir sikkesinin buraya bir kaç yüz yıl sonra konulmuş olabileceğine de inanmıyoruz. Bu bakımdan lâhidli mezarı tarihlendirmede sikkeyi kıymetlendirirken daha eski bir paranın şu veya bu şekilde kullanılabileceği ihtimalini de kaydetmiş olmamız kronolojimizi bir çıkmaza sokmak demek değildir. Bizim bütün bu mülâhazaları göz önüne getirmemiz lâhidle sikkenin aynı zamana veya lahidin sikkeden bir az sonraki bir devreye ait olduğunu kabul etmemize mani değildir.

Pişmiş topraktan lâhidin teknik ve biçimi bu tarihlendirmeye yardım edecek durumda değildir. Çünkü bu lâhidler bugüne kadar hep köylüler tarafından usulsüz kazılarda bulunmuş ve içindeki arkeoloji eşyası maalesef kayıp olmuştur²³. Bununla beraber Anadolu'nun ideal bir lâhid tipi olan bu lâhitlerin bu ülkede uzun müddet kullanıldığından şüphe edilmemelidir.

Bu lâhidin bir benzeri, 1948 kazı yılında Alacahöyüğün yeni Jandarma karakolu bahçesinde toprak düzeltmesi yapılırken görülmüş ve kazı heyetimiz tarafından çıkarılmış ise de, maalesef içinde her hangi bir esere rastlanmamıştır.

²¹ Sikkenin yakın benzerlerini: Dr. Arif Müfit Mansel, *Ege ve Yunan Tarihi*, T. T. Kurumu Basımevi 1947, s. 412, Resim 265, Nr. 3'de ve *Münzhandlung Basel, Vente publique Nr. 4, Monnaies Greques, 1 Octobre 1935, Nr. 632'*-de görebiliriz.

²² Sikkenin kafa taşı kemiğinin altında bulunması «Ölülerin ağızına kayıkla geçiş parası olarak Kharon için bir Obolos konması» ile de izah edilebilir. Hense-Leonard, *Hellen-Latin Eski-çağ bilgisi*, Çeviren Suad Y. Baydur, Demet I, İstanbul 1948, s. 195.

²³ Bu lâhidin benzerini Dr. T. Özgüç ve Arkeolog M. Akok Kayseri ve Sivas müzelerinde görmüşlerdir. Esasen bu lâhid tipi Anadolu stepinde çok geniş bir sahaya yayılmaktadır.

Asıl güçlük tonozlu odaların tarihlenmesindedir. Bu odalarda küçük eşyanın bulunmadığına yukarıda işaret etmiştik. Yalnız tümülüsün bünyesini incelemek için açtığımız yarmanın kesitine dikkat edilirse bu odaların lâhidli mezarla aynı zamanda örtülmüş olduklarını hiç tereddüt etmeden söyleyebiliriz. Bu ifademiz her üç ölünün de aynı zamanda öldüğü veya üçüne birden bir tümülüs yapıldığı şeklinde anlaşılmalıdır. Bir aileye veya birbirini takip eden iki ölüye ait olan bu mezar odaları bir müddet üstü örtülmeden açıkta kalmış sonradan, lâhidli mezarında teşekkülünden sonra her üçünün de üstü birden kapatılmış ve böylece tümülüs meydana gelmiş olabilir. Bu duruma göre, malzemesi, plânları ve işçilikleri de itiraz etmediğinden aynı zamana ait olan mezar odalarının lâhidli mezarla ya çağdaş, veya ondan bir az daha önce yapılmış olmaları gerçeğe en yakın bir ihtimaldir²⁴. Lâhidin içindeki sikkeye ve onu örten yığıntı ile birlikte örtülen mezar odalarının üstündeki toprak kesitine göre verdiğimiz bu hükmü bizzat yerinde, tümülüste çürütecek her hangi bir kalıntıya sahip olmadığımızı unutmuyoruz.

Odaların önünde dromos gibi görünen taş yığınları, hem teknik, hem taş şekli hem de cinsleri bakımından asıl mezar odalarından çok farklıdır. Bunlar odalara nazaran düzensiz bir işçiliğin eseridir. Bu bakımdan, bu dromos kısımlarının mezar odalarına sonradan eklenmiş olması mümkündür. Bu hal Anadolu'nun bir çok tümülüslerinde de görülmekte ve mezar odalarının ikinci defa kullanılmış olduğunu işaret etmektedir²⁵ Fakat bizim örneklerimizde tahribatın çok fazla olduğundan bu hususta kesin bir şey söylemekten çekiniyor ve meseleye temasla yetiniyoruz.

Kalinkaya tümülüsünün diğer mühim bir hususiyeti de asıl büyük odaların tam merkezde olmayıp, kenara yapılması, merkezin de oldukça basit bir mezara tahsis edilmiş olmasıdır. Bu, bugüne kadar araştırılan Anadolu tümülüslerine uymayan bir olaydır. Bunun sebebi zengin mezarların, tümülüsün merkezinde olduğunu bilen veya tahmin eden hırsızları şaşırtmak ve mezarın

²⁴ Bu hususu, mezar odaları ile lâhidin aynı yönde yapılmış olması da teyit etmektedir.

²⁵ Mahmut Akok, Samsun ili Havza ilçesinin Lerdüğe köyünde bulunan tümülüsler, Belleten, Sayı 48, s. 840.

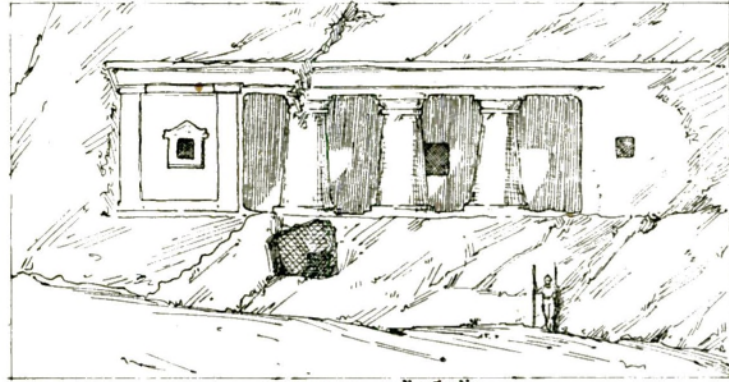
soyulmasına mâni olmakta aranabilir. Buna rağmen mezar odalarının soyulmasına mâni olunamamıştır.

Kalınkaya tümülüsü ile, İç Anadolu tümülüslerinin de birden fazla mezarı saklamış olabileceğini, ayrıca İç Anadolu'da ve bilhassa Alacahöyük çevresinde, Hellenistik devreye ait olan tümülüslerin gizlediği mezar biçimlerine dair hiç olmazsa 2—3 örneği de öğrenmiş bulunuyoruz.

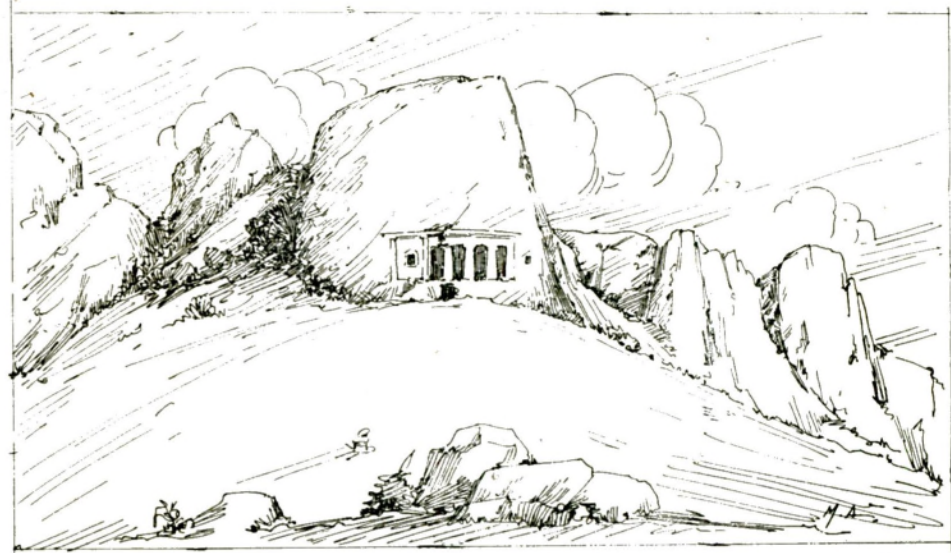
Kalınkaya halkının "Dedenin sivrisi,, adını verdiği tümülüsü bu şekilde araştırdıktan sonra ileride, buna çok yakın olan ve "Ardıcın sivrisi,, denilen tümülüs de tetkik edilirse; bugün tamamen açıklanmamış olan bazı karanlık noktaların aydınlanacağından ve bu nekropolün bu çevrenin müstakbel tümülüs kazıları bakımından bir tutamak noktası olacağından şüphe etmiyoruz.

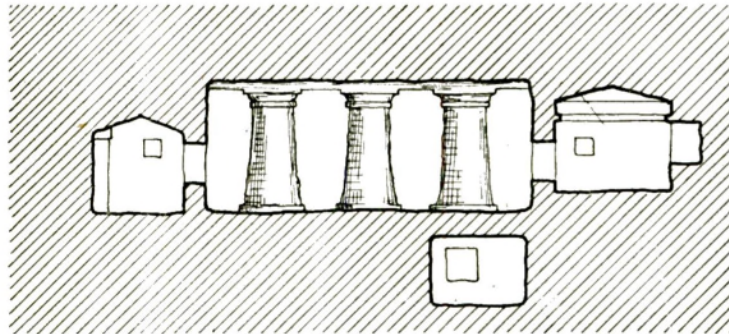
TÜRK TARİH KURUMU:
CAMİLİ KÖYÜ YAKININDA "GERDEK KAYA" MEZARI.
1943

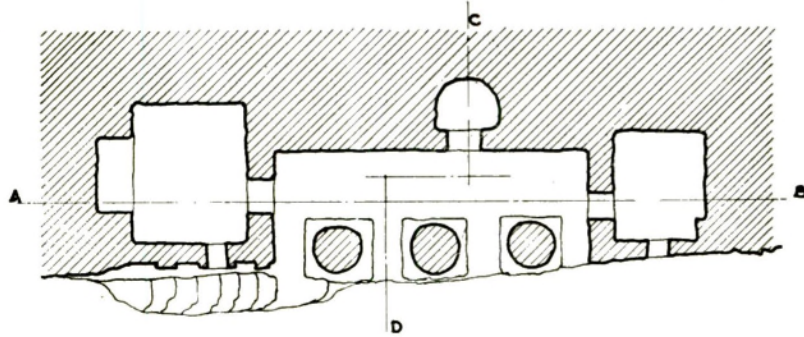
KARSIDAN GÖRÜNÜŞÜ

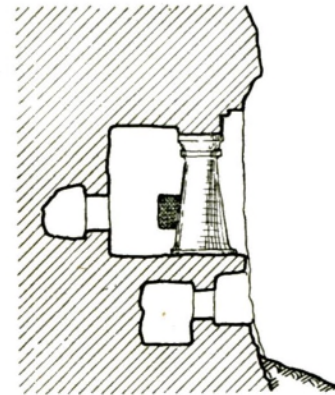
CENUPTAN VE ELİ METRE UZAKTAN GÖRÜNÜŞÜ

D-A MAKTAI

PLAN

C-D MAKTAI

ALACA HÜYÜĞÜ HAFRIYAT HEY
ETİNİN CİVAR GEZİSİ NOTLA-
RI İÇİN TESPİT EDİLMİŞTİR.

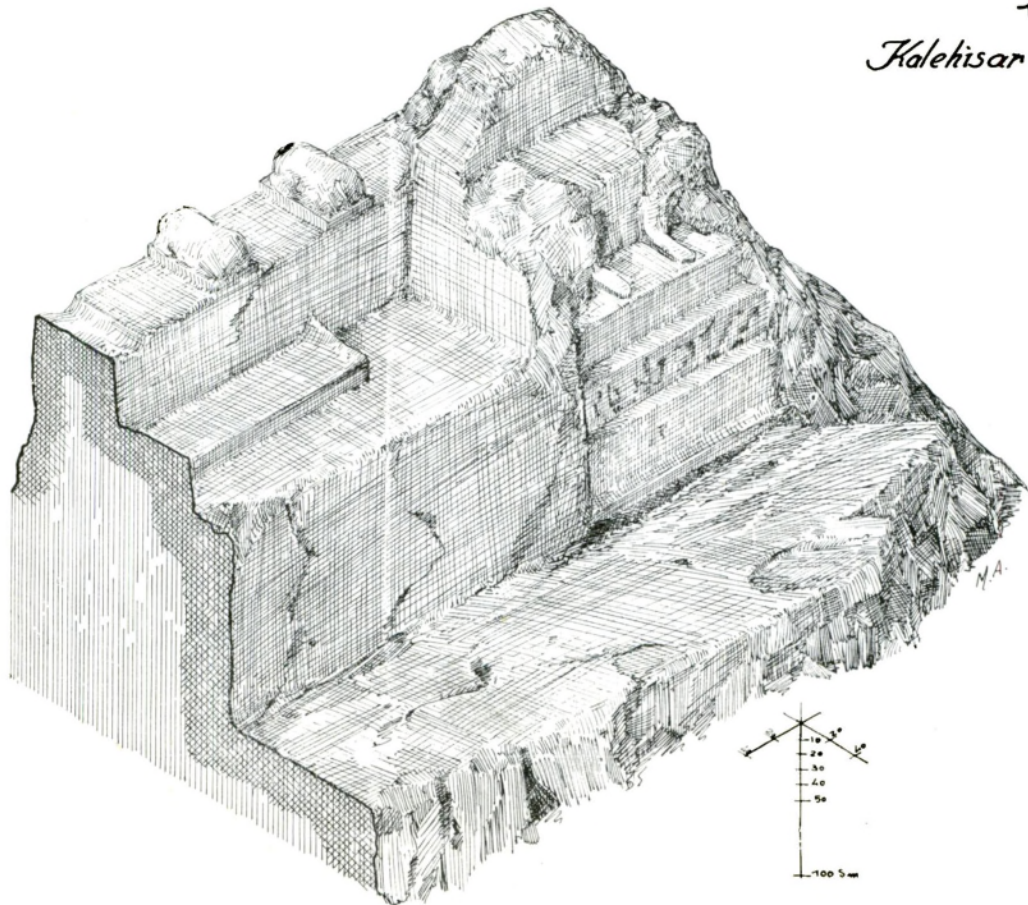
0 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 METRE

ÇİZEN: M. AKOK 15. B. 1943 AL. HÜ.

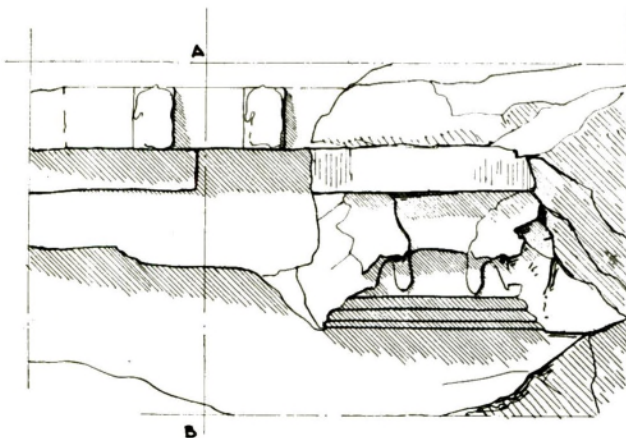

TÜRK TARİH KURUMU
ALACA HÜYÜĞÜ
HAFRIYATI
1943

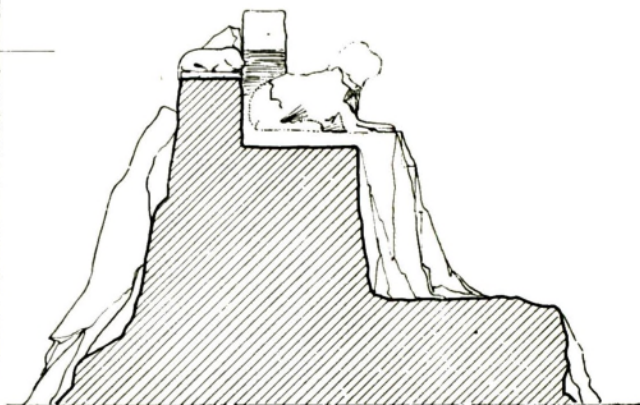
Kalehisar Fığ Altarı

ŞARK YÜZÜNÜN GÖRÜNÜŞÜ

PLAN
ÜSTDEN GÖRÜNÜŞ

A.B MAKTAI
YANDAN GÖRÜNÜŞ

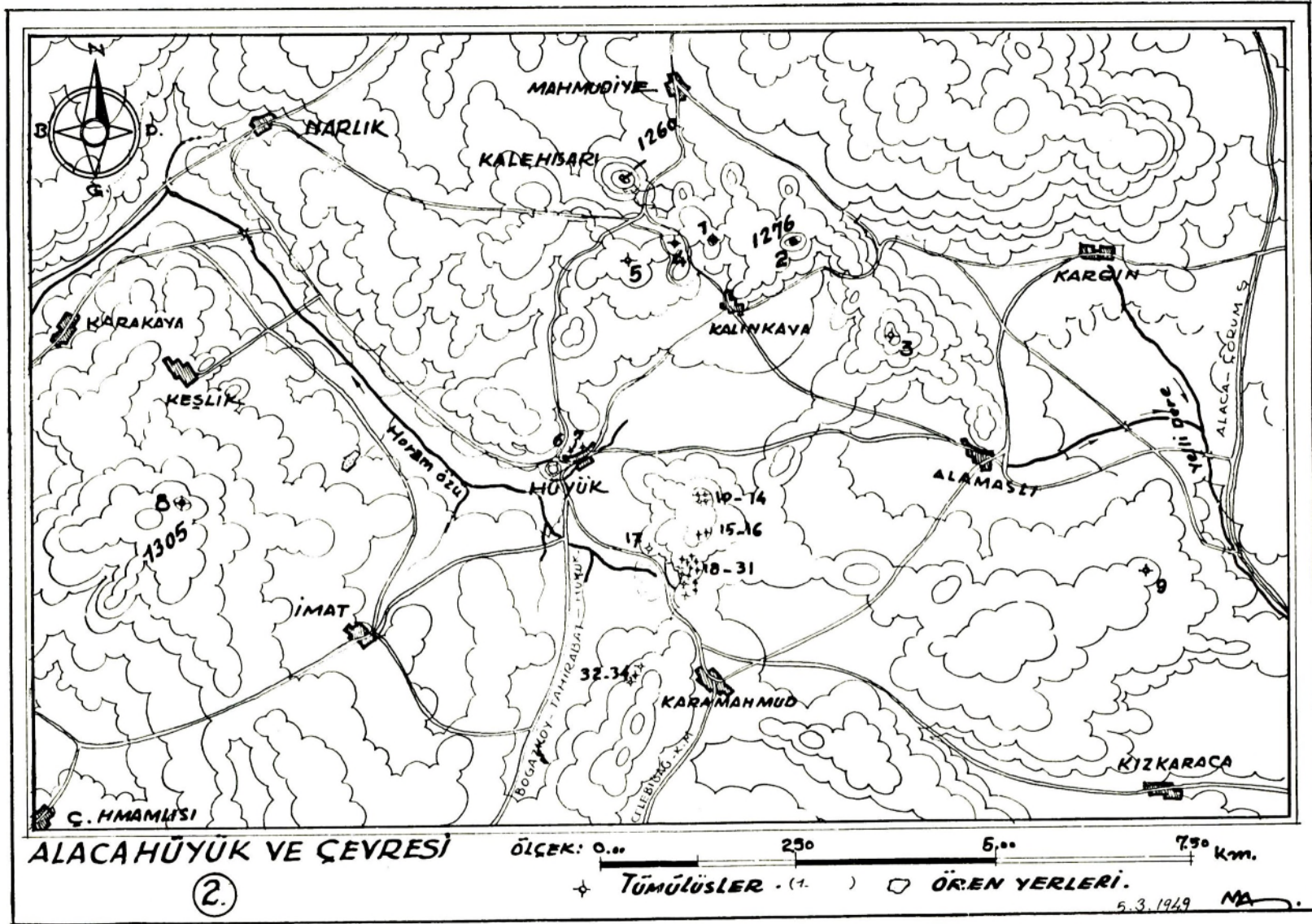
HAFRIYAT MEYDANININ CİVAR
GEZİLERİ İÇİN HAZIRLANMIŞTIR.

0 25 50 100 200 cm.

ÇİZEN: M. AKOM 31. 8. 1943

Res. 4

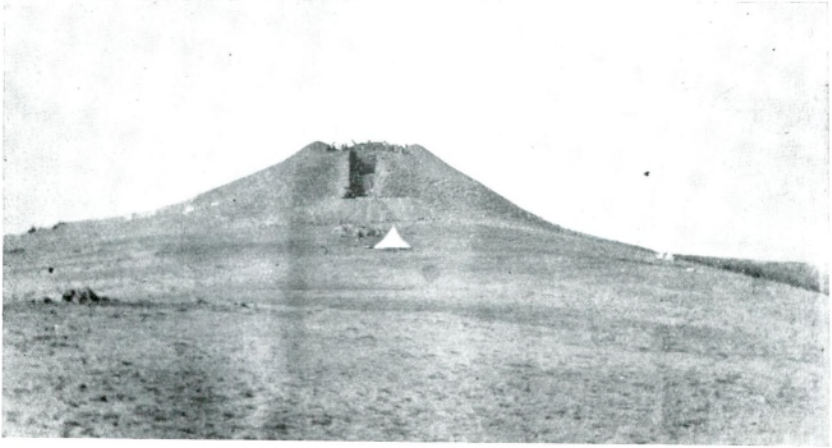

Res. 5 — Alacahöyük yönünden kalın İsaye köyü. (Solda Dedenin sivrisi, sağda toptaş tepe).

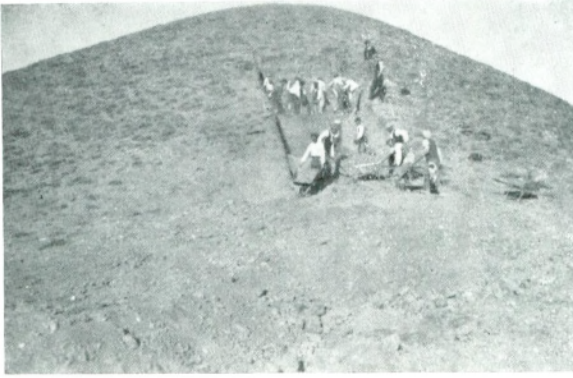
Res. 6 — Dedenin Sivrisi adlı tümülüs'ün batıdan görünüşü.

Res. 7 — Tümülüs'ün kazıldıktan sonra doğudan görünüşü.

Res. 8 — Tümüüste kazıya başlarken.

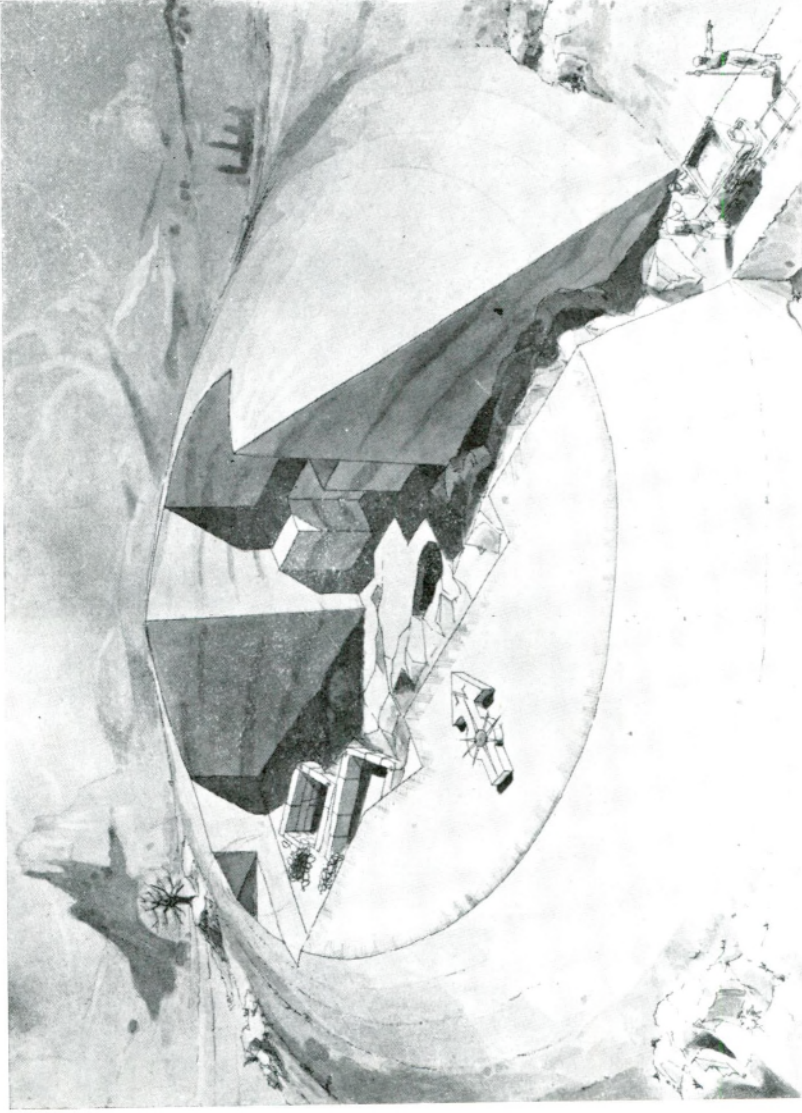
Res. 9 — Yarmamızı uzatırken.

Res. 10 — Tümüüs'ün içinde çalışma.

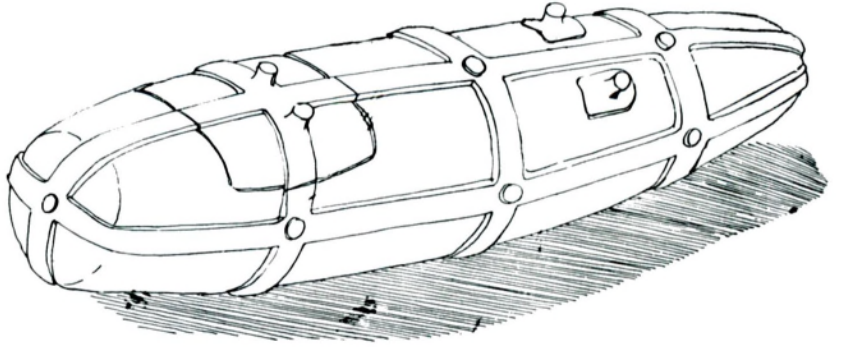

Res. 12 — Tümüüs ve Kalahisar kalesi.

Res. 13 — Pişmiş toprak lâhidin bulunuş hâli.

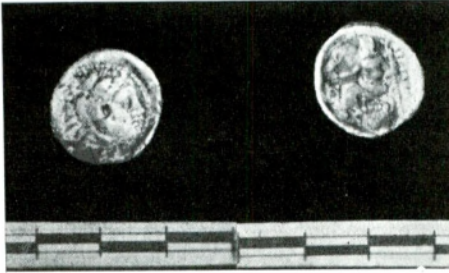

Res. 14 — Pişmiş toprak lâhid restore edildikten sonra.

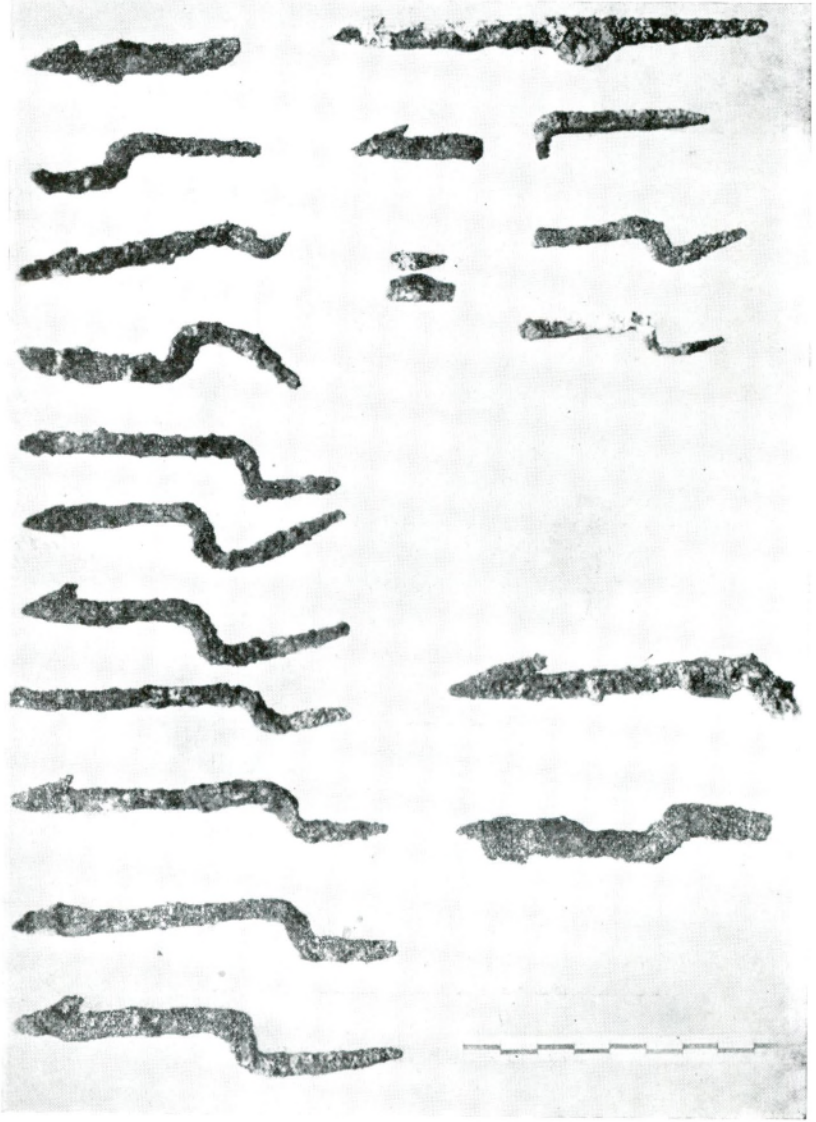

Res. 15 — İskelet.

Res. 16 — Sikkenin iki yüzü.

Res. 17 — Kefeni tutturmaya yarayan demir ignedeler.

Res. 18 — Pişmiş topraktan lâhid ve mezar odaları.
1) Lâhid, 2) Mezar odaları.

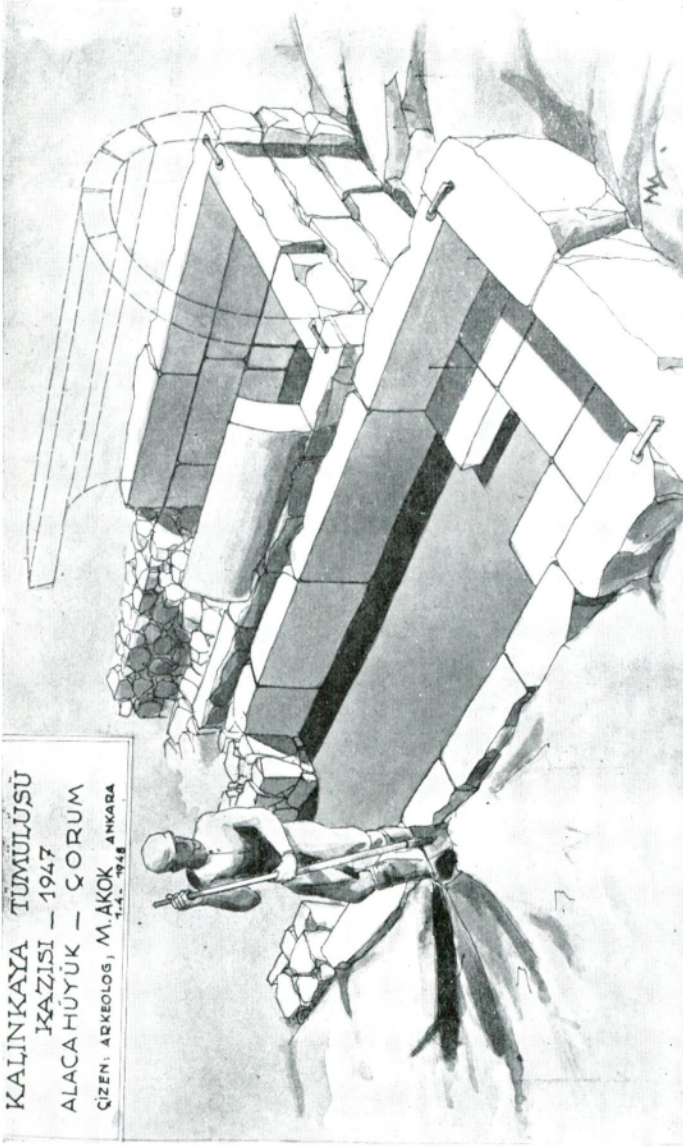

Res. 20 — Mezar odalarının batıdan görünüşü.

Res. 19 — Mezar odalarının doğudan görünüşü.

Res. 21 — Mezar odalarının güneyden görünüşü.

FOUILLES FAITES AU TUMULUS DE KALINKAYA

(Résumé)

RACI TEMİZER

Archéologue ; Assistant au Musée archéologique d'Ankara

Les équipes chargées des fouilles d'Alacahöyük n'ont jamais négligé d'investiguer les alentours de ce chantier. Les fouilles de Pazarı, notamment, en sont un témoignage. Fidèles à ce principe, nous avons choisi, pour notre part, comme lieu de recherches, parmi la trentaine de tumuli entourant le site d'Alaca, un de ceux qui se trouvent le plus à proximité du Höyük ; ce tumulus, dont l'aspect extérieur fait penser qu'il est le mieux conservé parmi ses semblables, offre en outre l'avantage d'être proche d'une agglomération préhistorique située à l'Est, et de la citadelle de Karahisar (Kalehisar) riche en trouvailles de toutes sortes.

Plus précisément, le tumulus en question est situé à 3 km. au Nord d'Alacahöyük, à vol d'oiseau, sur la pente surplombant le village de Kalinkaya. Les habitants du village l'appellent Dedenin Sivrisi (la pointe du Dédé).

Les fouilles ont commencé le 27. IX. 1947, avec une équipe variant entre 15 et 25 ouvriers, et ont duré jusqu'au 10. XI. 1947. J'ai été personnellement chargé de la direction de ces travaux par le Dr. Hamit Zübeyr Koşay, directeur des fouilles d'Alacahöyük. J'ai été largement secondé dans ma tâche par l'archéologue Mahmut Akok, qui a bien voulu assumer les divers travaux d'architecture et de levée de croquis.

Nous avons tout d'abord excavé une tranche de 4 m. de largeur au côté Sud du tumulus ; cette tranche, élargie par la suite, nous a permis de constater la stratification de la terre : cette terre sablonneuse y fut transportée du voisinage immédiat du tumulus. - Aucune trace de pillage ni de vol n'y a été constatée. Le tumulus est assis sur un bloc de calcaire blanc. Au centre de la terre

accumulée, on a constaté l'existence d'un fosse de 105 cm. et 85 cm. de largeur, sur 220 cm. de longueur. La profondeur y est de 60 cm. et 40 cm. Elle contenait un sarcophage en terre cuite, trouvé in situ, - en très mauvais état-, en forme de pantroufle arrondie à sa surface supérieure, La terre cuite, mêlée de sable, est rouge clair ; la surface extérieure est travaillée avec soin. Le couvercle a deux griffes du côté de la tête et une à l'autre extrémité (fig. 13, 14). On y a trouvé un squelette couché sur le dos, ayant la tête à l'Est, les pieds à l'Ouest, et les bras collés au corps. La pression de la terre accumulée a mis le squelette hors d'état d'être examiné anthropologiquement. Il portait un linceul, et appartient, selon toute probabilité, à un adulte. Aucune trace d'offrande, si ce n'est une pièce de monnaie sous le crâne, une perle en or et une vingtaine d'épingles servant à fixer le linceul.

La pauvreté des trouvailles nous incitant à continuer nos recherches, nous avons élargi notre tranche vers l'Ouest, et découvert à 7 m. de distance, les restes de deux chambres mortuaires (fig. 18), l'une un peu plus grande que l'autre. On y voit des traces très anciennes de pillage. Ces deux chambres rectangulaires et contiguës, sont assises sur le roc vierge. La grande contient 5 morceaux de pierres réguliers et aplatis, de sorte que le plancher était probablement recouvert de ces pièces. Le côté occidental de la chambre s'effile en couloir pour former une sorte de dromos. Aucun reste de squelette ni d'offrandes n'y a été découvert.

La petite chambre est de construction identique à la grande. Trois rangées de pierres en forme de mur, sont conservées ; notamment, nous avons y découvert in situ une pierre de voûte qui nous fait induire que la grande chambre était également voûtée (fig. 20).

La détermination de la chronologie est rendue difficile par le manque de trouvailles dans le sarcophage, ainsi que dans les chambres. Toutefois, la pièce de monnaie du sarcophage est, de ce point de vue, importante. Le type du droit est la tête imberbe d'Heraklès, tournée vers la droite et portant un couvre-chef en peau de lion. ; le type du revers un Zeus tourné à gauche, assis sur un tabouret, tenant d'une main un aigle, et de l'autre un bâton. La légende, reconstituée par nous d'après les parties lisibles est ΑΑΞΞΑΝΑΡΟΥ. C'est donc un pièce frappée par Alexandre le

Grand, entre 336 et 323 av. J. -Ch. Le sarcophage ne serait donc pas antérieur à Alexandre.

L'identification chronologique des chambres est encore plus difficile. Toutefois, l'on peut dire avec beaucoup d'assurance qu'elles furent fermées vers la même époque que le sarcophage, et qu'elles sont contemporaines ou un peu antérieures à ce dernier.

Les dromos des chambres, d'exécution plus primitive, sont probablement postérieurs, pourtant les dévastations y sont si grandes que l'on ne peut rien avancer de catégorique à ce sujet.

Une des particularités de notre tumulus est le fait que les chambres mortuaires se trouvent, à l'encontre des tumuli anatoliens, à la périphérie et non au centre. Peut-être qu'en agissant de la sorte, on voulait dérouter les pilleurs, -qui malgré cette mesure de précaution, ont, comme on l'a vu, accompli leur oeuvre de destruction. De plus, nos fouilles nous apprennent que les tumuli de l'Anatolie intérieure peuvent aussi receler plus d'une sépulture-.

1949 YILI TARİHÖNCESİ ARAŞTIRMALARI HAKKINDA KISA RAPOR

Dr. İ. KILIÇ KÖKTEN

Antropoloji Asistanı

Onuncu Tarihöncesi araştırmalarımı da bitirdim. Üç aydan fazla süren gezimin ilki ve en uzununu Balıkesir ilinde (Kepsüt, Bigadiç, Sındırğ, Bandırma, Gönen, Sarıköy, Manyas, Edremit, Havran, Altınova, ve İvrindin); ikincisi Çanakkale'de (Biga, Karabiga, Kemer, Çardak, Lapseki, Ezine, Geyikli, Trova ve Gül-pınar ovası, Bayramiç dolaylarında); üçüncüsü de Antalya'nın Yağca köyündeki Karain mağarasında, ve Döşemealtı köylerinde geçti.

1949 yılı gezilerimi Güney Marmara ve Antalya Bölgelerine çevirmekte maksat :

Yortan ve Trova II-V seramiği veren, ve yeri hartalar üzerinde işaretlenen Erdek (Kyzikos) yakınlarındaki tümülüsü¹; " Yortan Mezarlık Kültürüne Ait Yeni Buluntular „ konusu altında üzerinde durulan², malûm Babaköy mezarlığını görmek, ve bu yerde kazı yaparak bizde noksan olan Antropolojik ve Arkeolojik vesikaları çoğaltmak ; bunlardan başka ilin Prehistorya bakımından bâkir kalan bölgelerinde yeni araştırmalar ve sondajlar yapmaktı.

Çanakkale çevresi Anadolu'nun diğer eski ve yeni kültür merkezlerinden daha önce araştırılmış ve işlenmiş olması bakımından önemi büyüktür. Burada Balıkesir çevresinden daha çok klavuz bilgiye sahip olarak işe başlamış bulunuyordum. Araştırmalarımı ilk defa Biga, Karabiga dolaylarında ; Kemer köyünden itibaren Çanakkale'ye kadar uzanan sahil şeriti üzerinde yaptım. Bu işi müteakip Çanakale'nin Küçük Menderes Çayı ağzında toplanmış bulunan eski kazı yerlerini (Trova, Kumtepe, Karatepe ve çevreleri)

¹ Kurt Bittel, Prähistorische Forschung in Kleinasien, 1934, s. 125 ve hartası.

² Tahsin Özgüç, Belleten 29, 1944, s. 55-60.

ziyaret ettim³. Ayrıca yeni buluşlar ilâvesi gayesiyle, aynı çay boyunun iskâna müsaid yerlerinde (Bayramiç'e kadar) ve Gölpinar ovasında incelemelerde bulundum.

İki yıldan beri ısrarla üzerinde durduğum Karain mağarasına gittim. Burada, beklediğim Prehistorik neticenin gerçek izlerini tesbite muvaffak oldum. Mağarada Paleolitik aletlerle birlikte soyları batık, zengin, fakat münferit fosil hayvan kemikleri ve dişleri elde ettim.

Bugün her üç ilde arzettiğim esaslar dahilinde hiçbir engele raslamadan araştırmalarımı büyük bir kolaylıkla kısmen bitirmiş bulunuyorum. Yeniden tesbit edilen höyüklerin, düzyerleşme yerlerinin, tümülüslerin, yeni ve eski büyük mezarlıkların ve diğer anıtların yerleri, özel işaretlerle 1 numaralı hartada gösterilmiştir.

Balıkesir Çevresi

I. Babaköy (Başpınar):

Kaçak kazılarla tamamen karıştırılmış olan bu yerde, benden öncekilere nasip olmıyan büyük bir şans ve isabetle; artık, küçük bir fundalık topluluğu yanında, 5.60×2.66 metre çapında genişleyen ve 65-86 santim derinliği bulan bir çukurun içinde, ve kenarında beş adet uzunlamasına yatırılmış büyük küp mezarlarla karşılaştım. Bunlardan üç tanesi açılmış ve içleri boşaltılmış olduğundan kırık birkaç çanak parçasından başka bir şey elde edilemedi. Biraz sonra izahını yapacağım insan iskeletleri ve kap kaçak, çukurun içinde bulunan 2,4,5, numaralı küplerden çıkmıştır. Ufak inhiraflar hariç küplerin ağızları doğuya ve dipleri de batıya bakıyordu. Küpler sığ gömülmüş olduklarından kapak taşlarının üst kısımları hemen hepsinde dışarda kalmış, ve üstten karın kısımları da dış tesirlerden, belki de saban demirinin gidip gelmesinden göçmüş vaziyette idi. Kalın, kabayontuk, levha taşlarla küplerin ağızları iyice kapatılmış ve ağız kenarlarının dış kısmındaki kıvrık yerlere, sağlı sollu birer destek taşı konmuştu. Küplerden birisi yarımdı. Boyları dıştan 108 - 168, içten karın genişlikleri 73 - 96, içten ağız genişlikleri 45 - 64 santim arasında değişmekte ve vasat kalınlıkları 3 milimetreyi geçmemektedir.

³ Wilhelm Dörpfeld, Trova hafriyatı, s. 1-10; Hamit Koşay-Jerome Sperling, «Troad» Dördüncü yerleşme yeri, 1936, s. 4-50.

Çok iyi pişirilmiş, tek veya çift yukarı kalkık, çıkma kulplu olup, dipler hepsinde küt sivri idi.

İnsan iskeletleri 4 ve 5 numaralı küplerde bulundu. İskeletler üçer ve ikişer insana ait olduğu halde, kemiklerinin mühim bir kısmı yoktu. Çok eksik olan üç iskeletin kafaları bulunmadı. İki kişiye ait olanın da ancak belli başlı kol' bacak ve tektük göğde kemikleri mevcuttu. Bunların hepsi küpün dip kısmına konmuş, ve iki kafa ise yarım ve kırık çeneleriyle birlikte kapak taşının iç orta kısmına yüzleri aşağıya gelmek üzere, yüz yüze bırakılmış bulunuyorlardı (Resim 2—5).

Bunlardan kadına ait olan kafada sol yüz, ve burun kemikleri, bir de sağ mastoid yoktu. Alınan ölçülere göre bu kafanın 74.3 endisle dolichocephal olduğu anlaşıldı (Resim 6,1).

Kâhil erkeğe ait olan ve yalnız kafadamı ile (Calva), sol mastoitten ibaret bulunan ikinci kafada glabel bölgesi kırık olduğundan uzunluk ölçüsü alın kemiğinin kırılmış yerinden alınabildi. Bu da 76.7 endisini vermekle, mesokephal bir guruba girmiş bulunmaktadır. Bu kafa daha açık bir metopizm göstermektedir (Resim 6,2). Yalnız bu endiste noksan olan glabella nahiyesinin büyük tesiri olduğunu, resto edildiği takdirde bu uzunluk ölçüsünün artacağını bu arada kaydetmeliyim.

Benden evvel, Babaköy'de bulunan ve Angel tarafından tesbit edilmiş olan kafa da dolichocephaldir⁴. Yeni kafalar üzerinde aldığım netice Dr. Muzaffer Şenyürek'in Anadolu Kalkolitik ve Bakırçağı halkının ekseriyetinin dolichocephal olduğu hususunda varmış olduğu sonucu da yeniden teyit etmiş bulunmaktadır⁵.

Eksik, karışık, kafasız, bazı yerleri yenik ve çentik, fakat az çok itinalı bir şekilde küplere yerleştirilmiş bulunan bu iskeletler, bize kadavraların dışarda çürütüldükten sonra nakledilmiş, ve adak eşyalarının da ancak bu sıralarda konmuş olduklarını sezdirmektedir.

2 numaralı küp içinde elle yapılmış, dolu siyah renkli yapıda, dış yüzü koyu siyah ve perdah, kulplu, aynı zamanda üzeri seyrek küçük kabartma süslü tek bir kap parçası çıktı.

⁴ J. L. Angel, The Babaköy skeleton, Archiv für Orientforschung, Band XIII, Heft 1-2, 1939 Berlin.

⁵ Muzaffer S. Şenyürek, Anadolu Bakır çağı ve Eti sekencesinin kraniyolojik tetkiki, Belleten, Cilt 5, Sayı 19, 1941, s. 227.

4 numaralı küpte yine elle yapılmış, birisi büyücek ve dört tanesi de daha küçük boyda olmak üzere: küçük delikli halka, köşeli halka, yatık ve yukarı kalkık delikli, ve ayrıca aralarında küçük kabartma kulplar bulunan beş adet kap çıkarılmıştır. Küçüklerden birisinin üzerinde kulpların üstünden çift paralel çizgiler halinde aşarak dibe doğru sivrileşen beyaz boyalı çizgi süsler bulunmaktadır. Diğer üç küçük kabın boğaz ve kenarlarında kazıma suretiyle paralel, damalı, zızzak şekilde çizgi süsler yapılmıştır. Hepsinde ağız çevreleri genişçe olup kenarlar dışarı taşıktır. Yine aynı şekilde süslü, ibikli iki tane kapak; topraktan yapılmış boynuz şeklindeki tek adak eşyası; ve ayrıca küpün ağız kısmına yakın yerde iki kafanın sağ yakın gerisinde içi siyah, dışı kahve renkli, elle yapılmış tek kulplu kırık kap, bu küpten çıkarılan yeni eşyalar arasındadır. (Resim 7).

5 numaralı küpte, birisi üzeri beyaz çizgi boya süslü, ağız kenarı önde yukarı kalkık, iri kulplu, siyah, perdahlı, kırık ve dibi düz, büyük; ikisi de süssüz ve küçük kulplu çömlekle; testi karın parçasından yapılmış içi siyah, dışı kahve renkli perdahsız yuvarlak; ve yine üzeri siyah benli, kahve renkli küçük iki ağırşak ele geçmiştir. Bunlar arasında bir tane de çakmak taşından yapılmış, kenarları çentiksiz yonga alet bulunmuştur (Resim 8).

Bütün bu kapları yalnız kırık kahve renklisi, ve boynuz şekilli hariç Yortan, Babaköy (Başpınar) mezarlıklarından evvelce çıkarılmış olan ayaklı, süslü ve siyah perdahlı malzeme ile; ve bu gezide ele geçen Kepsüt, Burhaniye, ören köy düzyerleşmelerinin kırık çanak parçaları ve tam kaplarıyla mukayese etmek mümkündür. Babaköy mezarlığı yanındaki Grek-Roma devri mezarlığı ile çok geniş bir alan işgal eden düz bir yerleşme yerinin tesbit edilmiş olması da gözlemlerimiz arasındadır.

II. Karanlık mağara:

Balıkesir çevresinde ikinci kazıyı Havran ilçesinin İnönü köyündeki mağaralarda yaptım. Mağaralar İnboğazı denilen yerde ve büyük Çal dağının dereye bakan kalker yapılı yamaçları üzerindedir.

Devedamı, Karanlık, Aydınlık ve Andık mağarası adını taşıyan bu mağaralardan (Res. 9) en büyük olanı Karanlık'da çalıştım. Güneye bakan ağızına, içten yakın bir yerde 5×3 metre çapında

açtığım çukurda 2.10-2.20 metre derinleştikten sonra ana kayaya ulaştım. Yukarıdan aşağı tespit ettiğim üç tabakadan üstteki 2, ortadaki 6 fakat karışık, alttaki 7 ayrı seviye gösterdi. İlk iki seviye Grek-Roma devri malzemesi verdi. Bu seviyelerin bir köşesinde toplu olarak pişmiş topraktan yapılmış içleri boş, eli davullu, karnında aslan kabartması bulunan; su taşıyan, ve çeşitli başlıklı, kadın, erkek adak heykelcikleri çıktı. Tanrı kadın, Kybele kültünün⁶ bu mağarada yapılmış olduğunu göstermesi bakımından heykelcikler enteresan birer vesika olmuşlardır.

İkinci kat kaba siyah çömlek kırıkları ve yukardan sızma parçalar, küçük boy da değirmen taşları vermiştir. Bakır devri olabileceğini tahmin ettiğim bu kat karıştırılmış vaziyettedir. Bunun altındaki tabakanın üst kısımlarında aynı devrin kap kırıkları ele geçmiş, bunların bir kısmında Trova II seramiği ile mukayese edilebilecek parçalarda görülmüştür. Aynı seviyede çakmaktaşı, kemik eşya, artık hayvan kemik parçaları da çıkıyordu.

Aşağıya inildikçe malzeme kahve renkli perdahlı, siyah perdahlı, tek ve kırık kazıma çizgi süslü seramiğe dönmektedir. Çakmak taşından yapılmış olan ok uçları ve yonga âletler üzerinde paleolitik devir tekniğinin açık izleri görünmektedir. Kaideye istinat eden bu seviyelerdeki kültürün Kalkolitik ve belki Neolitik bir devre ait olacağını tahmin etmekteyim. Aynı mağaranın bazı yerlerinde Paleolitik devrin varlığını müjdeliyen tek tük zayıf izlere de tesadüf edilmiştir.

III. Kaymaktepe :

Anadolu Prehistoryasında sık sık ismi geçen ve maddi kültür vesikalariyle dikkat çekerek mukayese imkânları vermiş bulunan, Midilli adası üzerindeki Termi'ye mukabil; batı sahillerimizde de Trovadan başka en yakın bir merkezin tespiti gerekiyordu. Bu gaye ile Balıkesir'in hudutları içinde bulunan Altınova'da çalışmayı uygun gördüm.

Ova ve bu isimle anılan Bucak tam Midilli adasının karşısındadır. Bu ovada Ayvalık - Dikili - Bergama şosesine yakın bir yerde "Kaymaktepe,, adı verilen yeni bir hüyük daha tesbit ettim. Tepenin kuzey yamaçları üzerinde 2×4 çapında bir sondaj çukuru

⁶ Keil, WJH, Beiblatt, 1926, st. 259 v. d., Res, 50-51.

açtım. 3.58 metre derinliğine kadar indim. Bir bina duvarı ve iç döşemesine ulaştığım için ufak bir derinleşmeden sonra çalışmalarına son verdim. Esasen arzu ettiğim ve teknik bakımdan hazırlamakta olduğum bir etüd için merakla aradığım içi siyah ve dışı kirli siyah renkli, perdahlı, beyaz boyalı çizgi, baskılı çizgi süslü kapları ele geçirmiş bulunuyordum.

3.58 metre derinlikte ikişer seviyeden ibaret olmak üzere esaslı üç kültür katı işlenmiştir. Bunlardan 91 santim kalınlığı bulan üst seviyede her yerde yerli iskân üzerinde yamanmış bulunan Grek - Roma devirlerinin malûm seramiğini gördüm.

Orta, Kuzey ve Doğu Anadolu Bakırçağı seramiği ile mukayese edilebilen parçalara 105 santimi bulan ikinci katın seviyelerinde rasladım.

Üçüncü katın 45 - 50 santim kalınlığında küllü, kömürlü, killi, sıkışık kumlu topraktan ibaret olan seviyesinde, Bakırçağının daha tipik ve daha saf çanak çömlek parçalarıyla karşılaştım. Bu seviyenin alt kısımlarında ele geçen ortaları delikli, yuvarlak ve oyuk çevreli isimlerini tesbite çalıştığım iki yeni maddî kültür belgesi de ele geçmiş bulunmaktadır, Aynı tabakada 60 santim genişlikte çamurla örülmüş, batı kesitte biraz güney yöne yatık ve iki tarafında yıkıntısı bulunan bir duvar kalıntısı çıktı. Açtığım çukurun bir köşesine isabet etmiş olması büyük bir şans oldu. Adeta bir odanın köşesinde idim. Yıkıntılar temizlendikten sonra küçük taşlarla döşeli bir yer meydana çıktı. Yukarda öneminden bahsettiğim süslü malzeme ile, ayrıca tam olarak ele geçen yeni tip bir çömlek kapağı, Kalkolitik devre ait olduğunu tahmin ettiğim bu tabakanın (IV) üst kısımlarında ele geçmiştir (Resim 10).

Orta⁷, Kuzey⁸, Doğu⁹ Anadolu kazılarında da bulunmuş olan bu çeşit süslü kapların Batı kıyılarımızda ve tam Midilli karşısında; ve ayrıca yeniden örenköyde (ivridin) tesbit edilmiş olması bize Anadolu'daki yayılışı ve yaşları hakkında bir fikir vermektedir.

⁷ Tahsin Özgüç, Birinci Truva'yı kim kurdu?, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt II, Sayı 5, 1944, s. 698-701.

⁸ İ. Kılıç Kökten, Nimet Özgüç, Tahsin Özgüç, Belleten 35, 1945, s. 371-372.

⁹ İ. Kılıç Kökten, Kuzey-doğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt çevresinin yeri, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt III, Sayı 5, s. 472-475.

Balıkesir'in Kuzey-doğu ve Kuzey bölgelerinde yaptığım araştırmalar Orta ve Batı bölgeleri kadar verimli olmadı. Yalnız Babaköy (Başpınar) mezarlığına benzeyen yerlerin Alakır, Kepsüt ve Boztepe (İvrindin) çevrelerinde düz yerleşme yerleriyle yan yana görüldüğünü, ve bunlardan tahrip edilmiş bulunan Boztepe mezarlığındaki küpler içinde püskürük kültelerden yapılmış, sapı sivri bir el tokmağı veya baltasının bulunmuş olduğunu ek olarak bildiririm.

Balıkesir ilinde tesbit ettiğim iki ihtimalli Orta Paleolitik alet veren sileks yumru tarlası (Aslantepe, Yağlılar) ; 8 höyük, 15 tümülüs, 13 düz yerleşme yeri, 10 tane iskân edilmiş büyük mağara' 8 büyük mezarlık, dolmen tekniğinin devamını gösteren, büyük, fakat muahhar devirlere aid taş mezarlar; Altınova Bucağı yakın gerilerindeki taşocaklarından çıkarılan ve sayın B. Ahmet Çobanoğlu'nun bir hediyesi olan üçüncü zamana ait büyük ve renkli balık fosili (silisli marn içinde) en yeni ve üzerinde durulması gereken buluşlarımız arasındadır (Resim 11).

Çanakkale Çevresi

IV. Biga çevresi, Karabiga - Kemer - Çardak - Çanakkale arası sahil şeridi boyu :

Yukarda da bahsettiğim gibi Çanakkale çevresinde araştırmalarım ilk defa Biga çevresinde başladım. Sinekçi köyü dolaylarında çok geniş tarihî bir iskân yerinin mevcudiyetini öğrendim. Bozlar, Çeşmeli, Dimetoka köyleri arasında iki tümülüs tesbit ettim. Bu geniş alanın bu tarafa düşen kısımlarında tek bir hüyük göremedim. Yalnız Tahir ovası (Balıkesir) araştırmalarımda gördüğüm tarihî' barap vaziyette bulunan Güğercin köprüsü ile (Resim 12, 2), yine aynı sahil ovasında yer yer tahribe uğramış kaldırım döşeli tarihî bir yolun ; bu mintakalardaki köprü ve yol olarak devamını takip edebildim.

Karabiga yolu çevresinde Prehistorik bir netice alınmadı. Aynı devrin verimsizliği Kemer köyüne kadar devam etti. Bu güzel sahil köyü içinde ve yakın çevresinde, çok geniş sahalar işgal eden büyük bir şehrin (Belki Parium şehri) harabesini merakla gezdim. Tarla toprakları altında kapatılmış tiyatro mahalleri, geniş ve derinleşen üstü kapalı dehlizler, kale, tak ve bina

duvar kalıntıları, zengin lâhit alanları bu tarihî şehrin en canlı belgeleridir. Bilhassa bu eserler arasında Anadolu'nun en eski bir kabartma motifi olan çift başlı, tek göğdeli, mermer bir levha üzerindeki kartal kabartması dikkatimi çekmiştir (Resim 12, 1). Bu kabartma köyün İlk okulu merdivenleri başında döşeme taşı olarak kullanılmaktadır. Tahrip edilmemesine büyük bir itina gösterilmekte ise de, Gerek-Roma devrine ait olduğunu tahmin ettiğim bu eserin mütehassısları tarafından lâyik olduğu mahalle nakli gerekmektedir.

Kemer köyünden Çardak'a kadar uzanan sahil yolu üzerinde de Prehistorik bir izle karşılaşmadım.

Çardak bucağında, üzerinde çok seyrek olarak Prehistorik seramik gördüğüm Kutlubey ve Dalyan ovası adını taşıyan iki büyük düz yerleşme yeri daha tesbit ettim. Bundan başka İlk Osmanlı çağı ile ilgili Salbaşı mevkii, Salbaşı Dedesi mezarını ve bu mezar yanındaki ulu meşe ağacını; ayrıca dört mermer sütundan ibaret olan, ve bugün demir parmaklıklı duvarlar içinde muhafaza altına alınmış bulunan Çardak anıdını tarihçilerimize bir etüd konusu olarak haber veriyorum; ve bu anıtlarla, ulu meşe ağacının bir gün tahrip edileceğinden de endişe duyuyorum.

V. Küçük Menderes çayı boyu ve yakın çevresi :

Çanakkale ilinin, Kocabaş çayından sonra ikinci büyük suyu Küçük Menderes çayıdır. Bu çay sularını daha çok bölgenin en yüksek yeri olan Kazdağından (1767) alır. Akış hırçınlığını Kurşunlu köyü (Bayramiç) önlerinde azalttıktan sonra, meydana getirdiği ve yine zamanla sekiler halinde aşındırdığı genişçe, ve uzun, aynı zamanda münbit bir sahayı takip ile; Ezine'den sonra, açtığı Yarma vadisine girer, ve Trova ovasından geçerek Kumkale önlerinde Çanakkale boğazına dökülür. Çevresinde geniş bir saha kayalık, dağlık ve ormanlıktır. Durumu böyle sıkışık olmasına rağmen, mevkiinin dünya çapındaki malûm önemi sayesinde; aynı ilin Kocabaş çayı (Biga), Koca çay suları çevresinden, ve hattâ Anadolu'nun daha uzun ve çevresi münbit sularından tarih boyunca daha çok iskân edilmiş vaziyettedir.

Yukarda isimlerini zikrettiğim klâsik kazı yerleri ve bu yıl yeniden, tesbit ettiğim Kösedere köyü altında Aktaş düzlüğünün hemen denize yakın yerindeki Limantepesi ; Bayramiç'te çam ormanları içindeki

Gariptepesi; (Resim 12, 4); Ezine içindeki Güventepesi (?) hüyükleri; Trova önlerindeki Kumköyü ile Bayramiç'in iki düz yerleşme yeri bu gerçeğin en kuvvetli delilleridir. Buralarda ele geçen çanak çömlek kırıkları şimdiye kadar bulunanları teknik, form ve devir bakımından tamamen teyid etmiş bulunmaktadır.

Kışlaönü denilen yerde (Kumkale-Trova arası, Menderes kıyısı) gördüğüm köksüz, devrik, ulu kaba taşların bir mezarla ilgili sıra taşlar (Alignement) olması çok muhtemeldir (Resim 12,9).

Kötüpnar'da (Bayramiç) ormanlar içinde çeşitli fosil hayvan kemikleri veren geniş bir kayalık saha mevcuttur. Burada Üçüncü zamana ait fosil hayvan bakıyeleri elde edildiği gibi, kayaların üst yüzlerinde ve travertenli andıran tabakaların boşluklarında Dördüncü zaman favnasına ait intibalar da müşahede edilebilmiştir.

Bayramiç kasabası içinde gördüğüm, ve büyük bir zevkle seyrettiğim, Serdengeçti ağalarından Hâdim oğullarına ait, ve onlar tarafından inşa ettirildiği anlaşılan cami, köprü, ve çeşmeleri de bir etüd mevzuu olarak buraya eklerim (Resim 13)

Antalya Çevresi

VI. Karain mağarası ve Döşemealtı dolayları :

1945 yılına kadar Prehistorya araştırmalarımı daha ziyade Kuzey, Doğu, Güneydoğu Anadolu'da yaptığımı muhtelif yazılarımda açıklamıştım. Gezilerimi Kuzeybatı Anadolu'ya intikal ettirdiğim yıl (1946), Anadolu Prehistoryasında sık sık ismi geçen Kurma (Gurma) mağralarına da gitmeği düşünmüştüm.

Bu mevkiin işlenmiş bulunan prehistorik durumu hakkında etraflı bilgi verdiğim için¹⁰, burada tekrarlamıyacağım. Yalnız Kurma mağaralarından aldığım netice ihtimalli görüşleri dahi¹¹ teyid edici olmadığından, bölgede daha dikkatli bir araştırma çıkartmak icabediyordu.

Nihayet, aynı yılın araştırma mevsimi başında Yağca köyü yakınlarında çok büyük ve iskân edilmiş mağaralar tesbit etmiş, ve en büyüğü olan "Karain,, mağarasının üst büyük boşluklarında A

¹⁰ İ. Kılıç Kökten, Bazı Prehistorik istasyonlar hakkında yeni gözlemler, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt I, Sayı 2, s. 227-233.

¹¹ Kurt Bittel, PFK, s. 10.

adını verdiğim gözünde çalışmışım. Bu gözde bir metreyi geçmiyen ve karıştırıldığı anlaşılan bir dolgu içinde Grek-Roma devrine ait çanak parçalarıyla birlikte demirden yapılmış bir ok ucu, birkaç Bakırçağı çanak kırığı, Musteriyen devre ait uçlar, ve Orinasiyen olduğunu tahmin ettiğim çakmak taşından yapılmış çakılar ele geçirmiştim. Bundan başka, bu üst gözdeki tabaka ve endüstri karışıklığını halletmek için, mağaranın alt büyük boşluğunda 1.5×4 m çapında ikinci bir sondaj çukuru açmışım. Burada esmer, sertleşmiş ince ve aynı zamanda nemli bir kum tabakası içinden gerçek musteriyen devrin, uç ve kazıyıcılarını ele geçirmek suretiyle yukarı boşlukta karşılaştığım karışıklığı açıklamış; ve bu mağaranın Orta Paleolitik vesikalarından, ve çevredeki çalışmalarından ilk defa mahallî gazetelerle Antalya muhitini¹², ve ayrıca öncü raporlarımla (1946) Türk Tarih Kurumu Başkanlığına ve sayın hocam ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu'yu haberdar etmişim¹³.

1947 yılında bu mağarada tekrar çalıştım. O zaman yine Türk Tarih Kurumu adına yaptığım bu kazıya, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi tahsisatiyle sayın arkadaşım Doç. Dr. Seniha Tunakan idaresinde Antropoloji Enstitüsünün esas öğrencilerinden mürekkep bir grup ta tatbikat yapmak üzere Prof. Şevket Aziz Kansu tarafından terfik edilmişti.

O yıl, bıldırcı yarmayı büyültmek suretiyle işe başlamayı uygun gördüm. 5×6 metre çapında genişlettiğim ve içinde 1 metreye yakın derinliğe inerek tabana ulaştığım bu çukurun; gübreli, siyah topraklı, seyrek Grek-Roma devri seramiği ihtiva eden üst tabakalarından sonra, ikişer seviyeden ibaret olan üçüncü katın alttaki iki yatağında dörtyüze yakın Musteriyen epoka aid çakmak taşından yapılmış uçlar, kazıyıcı ve çakılar elde etmiştik¹⁴.

Seviye ve teknik farklarına dayanarak alt, üst Musteriyen devir endüstrileri olarak tasnif ettiğim piyesler arasında, allataki gerçek Musteriyen işçiliğinden başka dikkatimi çeken iki yüzü işlenik irice yongalarda, bir Üst Altpaleolitik tesirin bulunduğu; üstteki uçlar arasında görülen çentikli ve kırma çentikli çakıllarla,

¹² Yeşil Antalya gazetesi, 15 Ekim 1946.

¹³ Şevket Aziz Kansu, Anadolu'da Taş devrine ait buluşlar, Ulus gazetesi, 17 Ocak 1947.

¹⁴ İ. Kılıç Kökten, 1946 yılı Tarihöncesi araştırmaları (Antalya çevresi), Belleten Cilt XI, Sayı 41, 1947, s. 161 (1946'da verilen rapor).

küçük, çok retüslü uçlarda da erken bir Orinyasiyen devir tekniğinin başlamış olduğuna işaret etmişim. Bu arada delinmiş, kırık bir geyik boynuz parçasının da bulunduğunu bildirmişim¹⁵.

1948 yılında maalesef bu mağrada çalışma fırsatını bulamadım.

Bu yıl (1949) bu mağaraya Balıkesir ve Çanakkale çevrelerini araştırdıktan sonra gidebildim.

Karain mağarası Şam dağının rüdisli kalker yapılı etekleri üzerinde, ve Antalya bölgesindeki travertenlerin üst seviyesiyle temas hattının tahminen 80 - 100 metre üstünde, ve Yağca köyü, Pınarbaşı denilen yerlerin arasındadır. Bu ve diğer iki büyük mağara Yağca köyüne aittir.

Karain mağarasına Antalya-Burdur şosesi üzerindeki Yeniköy bucağından, veya bu bucağa yakın olarak yeniden inşa edilmiş bulunan bir hanın yanından sapılarak gidilir. Her türlü vesaitle mağaranın yakınlarına kadar varılabilir.

Mağara batıya yatık veya sapık olmak üzere üst üste üç büyük boşluktan ibarettir. Üst büyük boşluk dördü küçük ve bir tanesi büyük olarak beş gözden müteşekkildir. Bunlardan seviye bakımından daha yukarda kalan boşlukların ön kısımları, içinde zengin fosil hayvan kemikleri (Salyongoz, Keçi, Karaca, Domuz, Geyik) bulunan kalın bir traverten veya çimentolaşmış çöp tabakası ile örtülmüştür. İkinci büyük boşluk kalın, fakat daha yumuşak gübreli, aynı zamanda yatık bir dolgu tabakası ile örtülü olup çok yüksek tavanlı, ve bir yanı küçük gözlerle kademeli olarak bölmelidir. Bu boşluktan sonra, dar, yüksek tavanlı ve daima derinleşen, yine yanları kovuklu bir koridor takip edilerek üçüncü büyük boşluğa geçilir. Burası daha muntazam bir yapıdadır. Yüksek ve muntazam, tavanı ve kalın dikitleriyle adeta bir cami veya hamamı andırır. İçerisi karanlıktır. Bu boşlukta ışısız çalışılmaz. (Resim 14).

Bu yıl bu büyük mağaranın üst büyük boşluğunda D adını verdiğim gözünde ve alttaki büyük boşluğun girişte sağda kalan köşesinde ve altta 5×5 metre çapında yeniden açtığım

¹⁵ İ. Kılıç Kökten, Yeşil Antalya gazetesi, 1 Ekim 1947; Seniha Tunakan, Antropoloji Enstitüsünün 1946-1947 ders yılı öğretim gezisi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi Cilt VI, Sayı 3, s. 166-167, 1948. İ. Kılıç Kökten, Belleten 45, 1948, s. 225-226 (1947'de verilen rapor).

çukurun, ikinci dikit ile sağ yan duvara yakın yerinde çalıştım. Çukurun dikite yakın kısmında 2.20×5 metrelik bir yerinde 1.19 metre kadar derinliğe büyük bir müşkilâtle inebildim. Çünkü traverten ve çimentolâşmış yataklarda muntazam tabaka hafriyatı yapmak mümkün olmuyordu.

Çukurun 2.20 metrelik kesiminde yine zorlukla, ilk katında 0.25, 0.13; ikinci katında 0.32; üçüncü katında ise 0.17, 0.16, 0.10 ve dördüncü katında 0.06 m. olmak üzere yedi eeviye tespit edebildim. Yalnız bu tabakalardan en alttaki, ana kayaya, yani ham döşemeye aittir.

Üstteki birinci kattan Grek-Roma devri çanak ve kandil kırıkları; ikinci kattan çakmak taşından yapılmış aletlerle Musteriyen II, az miktarda ilk tabakadaki devirlerin ve daha aşağılarında Bakır çağı seramiğini andıran belgeleri; üçüncü katın üst seviyesinde daha tipik çakmaktaşı aletleri ile az miktarda Kalkolitik veya Neolitik olması muhtemel küçük çanak parçaları çıktı. Aletler arasında işlenmiş kırık üç parça da kemik eşya ele geçmiştir.

Birisi ortadan kırık ve aşınmış, diğeri tam olan yine çakmak taşından yapılmış iki adet Aşöleen elbatasını; biri büyük ve aşınmış, diğeri küçük, iki adet yuvarlak taş çekici; bir tane artık çekirdeği; iki yüzü işlenmiş birkaç mikok ve tipik Musteriyen I-II uç ve kazıyıcıları (Resim 15); ve yine bunlarla birlikte ele geçen soyları batık mağara ayısının¹⁶ (*Ursus spelaeus*), mağara aslanı¹⁷ (*Felis leo spelaeus*), veya *Pseudaelurus gervais*'in¹⁸, köpek ve azı dişlerini, kırık omur ve kaburga kemiğini üçüncü kattan (seviye 4,5,6) çıkarttım (Resim 16). Yalnız burada Musteriyen I aletlerinin, mikok olarak tahmin edilen piyeslerle birlikte (Mağara ayısı dahil) çoğunlukla aynı katın üst iki seviyesinden çıktığını, ve Aşöleen'in de altıncı seviye üzerinde durduğunu belirtmeliyim.

İsimlerini verdiğim iki mühim favna kalıntısının literatürden yaptığım teşhisini, ayrıca Yüksek Ziraat Enstitüsü Veteriner Fakültesi'nin Zooloji laboratuvarının eşantyonlarıyla de mukayese etmiş

¹⁶ Emanuel Kayser, Lehrbuch der Geologie IV. Band (1924), s. 467, Lev. 46, 14.

¹⁷ Paul Wollstedt, Das Eiszeitalter, Grundlinien einer Geologie des Dilviums, 1929, s. 258.

¹⁸ K. A. V. Zittel, Grundzüge der Paläontologie, Res. 608.

Res. 3 — Kafaların küp ağzında duruşu.

Res. 5 — Küplerden diğer bir görünüşü.

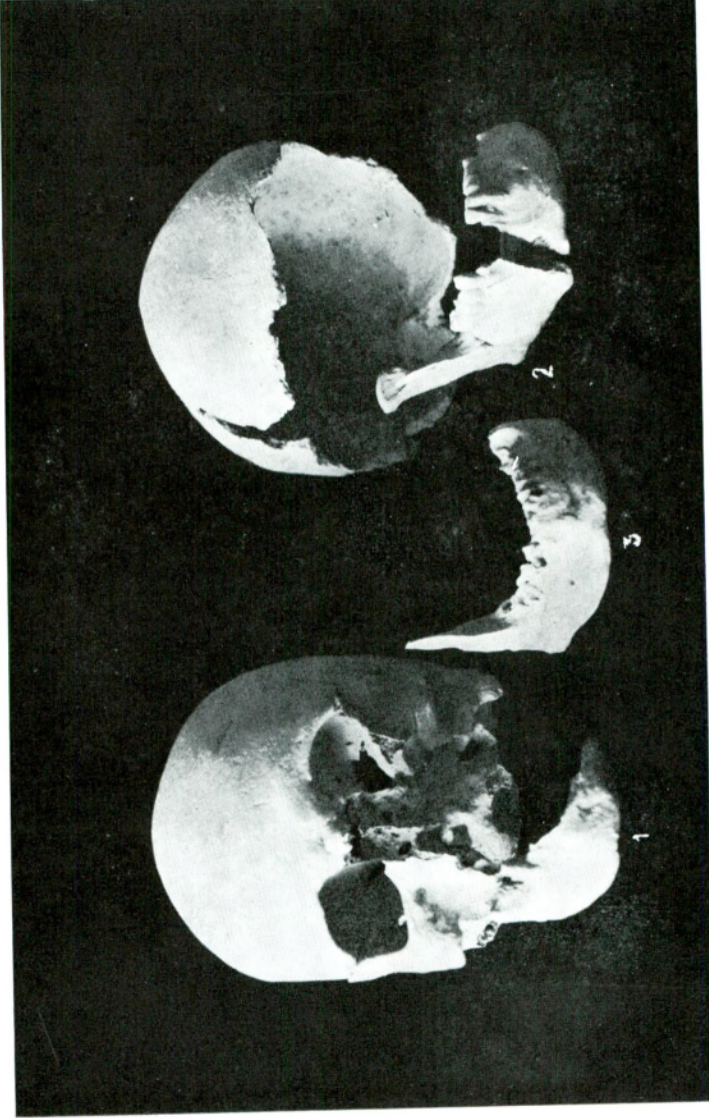

Res. 2 — Babaköy (Başpınar) küp mezarlarından iki örnek.

Res. 4 — Gövde ve etraf kemikleri ile çömlerinin küp dibinde duruşu.

Res. 6 — Babaköy (Başpınar) mezarlığında 4 numaralı küpde çıkan iskeletlerin çeneleri ile kafa tasları:
1) Kadın kafası, 2) Erkek kafası, 3) Başka bir iskelette ait çene.

Res. 7 — Babaköy (Başpınar) mezarlığında 4 numaralı küpten çıkan kaplar.

Res. 8 — Babaköy (Başpınar) mezarlığında 5 numaralı küpten çıkan çeşitli eşya (Boynuz biçimli adak eşyası 4 numaralı küpten çıkmıştır.)

Karanlık mağara.

Andık mağarasının ağzı.

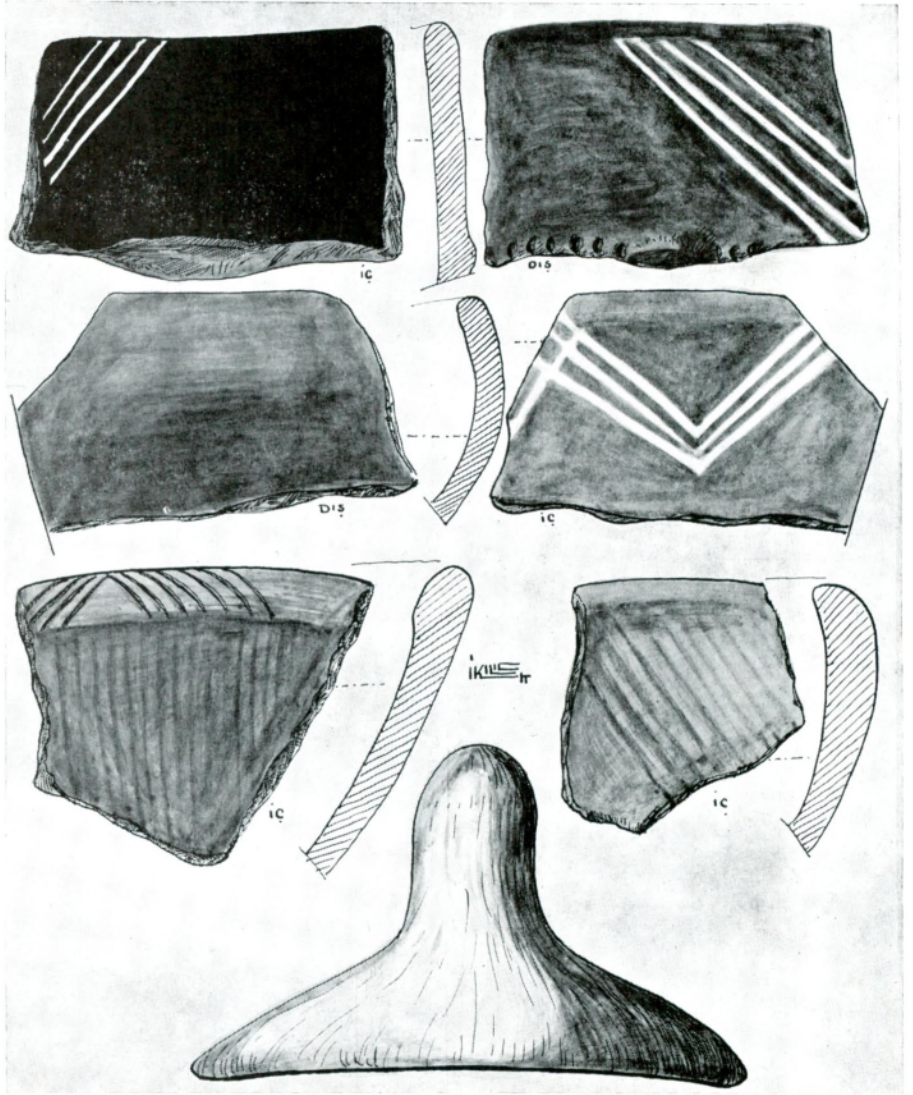
Aydınlık mağarası ve Büyük Çal dağı.

Andık mağarasının içi.

Res. 9

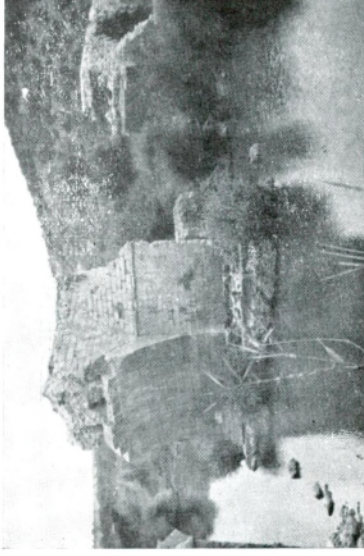

Res. 10 — Kaymak tepesi (Altınova) höyüğünde bulunan süslü çanak parçaları ve kapak.

Res. 11 — Altınova bucağında (Balıkesir) bulunan balık fosili.

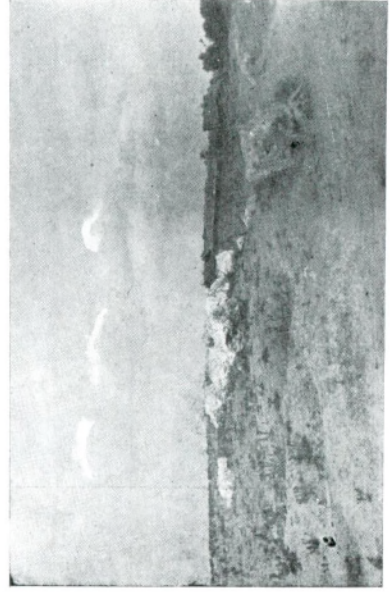
Güvercin köprüsü (Balıkesir).

Garıptepe höyüğü (Bayramiç).

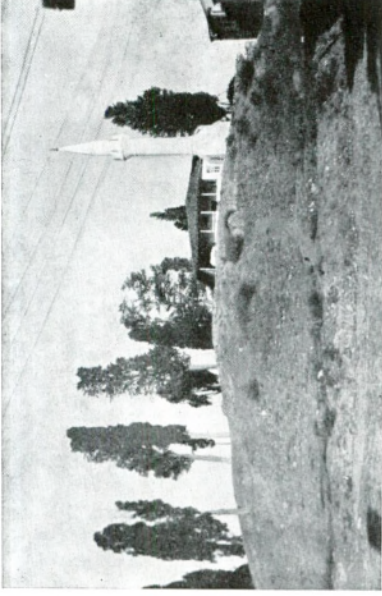
Kemer köyündeki kartal kabartması (Çanakkale).

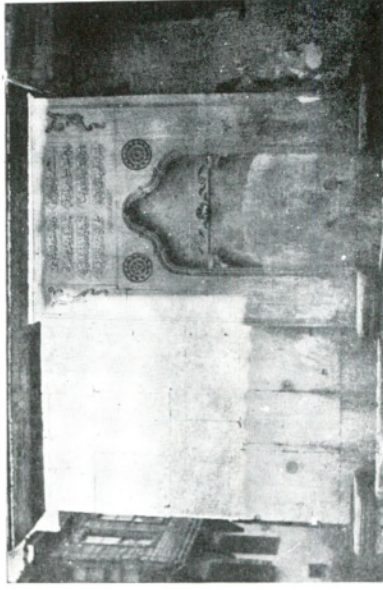
Kışlaönü dikili taşları (Çanakkale).

Res. 12.

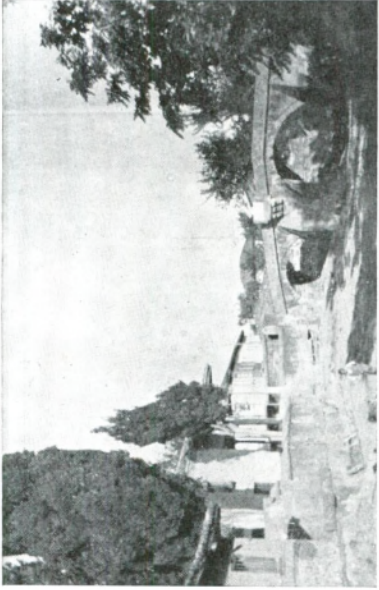

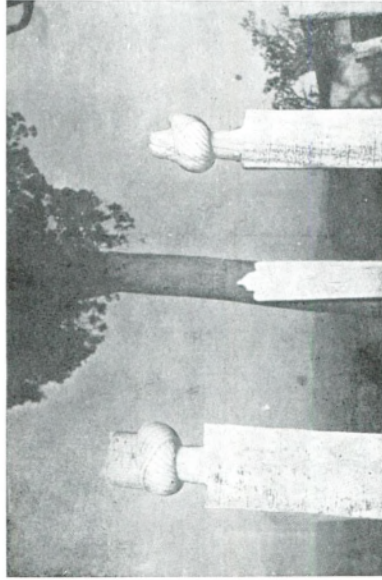
Bayramiç camii.

Hâdim zâde Osman Ağa çeşmesi (1268).

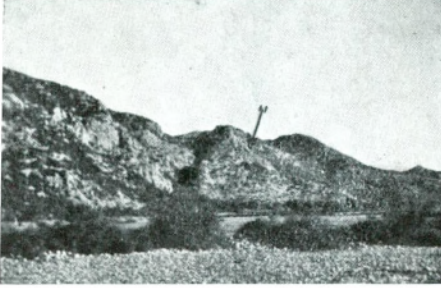

Bayramiç'ta Hâdim oğullarına ait camii ve köprü.

Biga sancığı mütesellimi Mustafa Ağa ve Otuzbirinci bölük Serdengeçti ağası Hâdim zâde Ahmet Ağa'nın mezar taşları (1175)

Res. 13

Antalya ovasından Kara-in mağarasının görünüşü.

Kara-in mağarasından Antalya ovasının görünüşü.

Kara-in mağarasının üst büyük boşluğu ve A ve B gözleri.

Kara-in mağarasında D gözü.

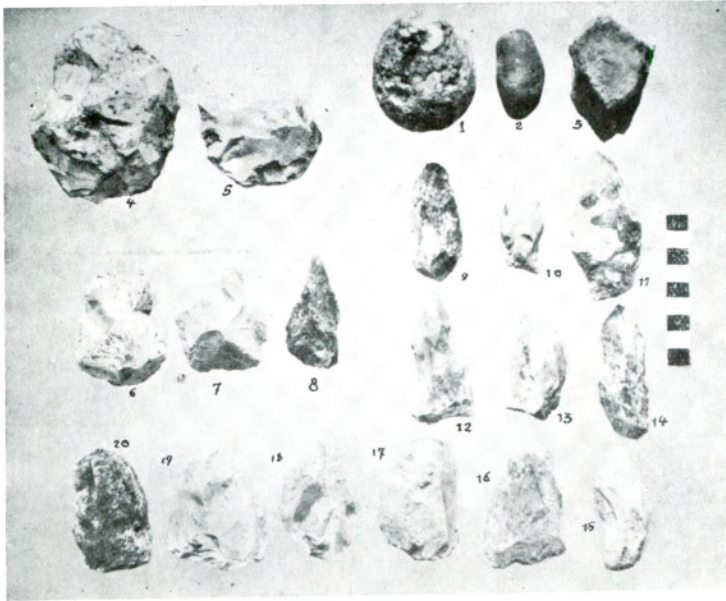

Kara-in mağarasında D ve C gözleri arası.

Kara-in mağarasında C ve D gözleri.

Res. 15 — Kara-in mağarasının alt büyük boşluğundan çıkarılan paleolitik âletlerden bir kaç örnek.

1-2) Çekiçler, 3) çekirdek, 4-5) Aşöleen el baltaları, 6-8) Mikok âletler, 9-20) Musteriyen I âletleri.

Res. 16 — Kara-in mağarasının alt büyük boşluğundan çıkarılan fosil hayvan kalıntıları.

1-5) Mağara Aslanı (*Felis leo spelaeus*), veya *pseudaelurus* Gervais'e ait diş, omur, kafatası parçası ve diğer kemikler.

6-14) Mağara ayısına (*Ursus spelaeus*) ait köpek ve ağı dişleri, teşhis edilemeyen kemik parçaları.

Res. 17 — Kara-in mağarasının alt ve üst büyük boşluklarından çıkarılan paleolitik âletler.
1) Kara-in mağarasının D gözünden çıkarılan çakmak taşından yapılmış Erken Orinyesiyen tipte âletler.
2) Kara-in mağarasının Alt büyük boşluğundan bu yıl çıkarılan Musteryen II. âletleri.

Res. 1 — Karain'de bulunmuş olan kök, ait olduğu tabakanın bir parçası ile birlikte görülmektedir. (Matrix'inden çıkmış olan bu diş tekrar yapıştırılmıştır).
Fig. 1 — The root from Karain, together with a piece of the stratum to which it belongs. (This tooth which had dropped out of its matrix, has been glued in).

Res. 2 — Karain'de bulunmuş olan üst ikinci süt moleri.
Dişin arka (distal) yüzü.
Fig. 2 — The upper second milk molar from Karain.
The distal surface of the tooth.

bulunmaktayım. Bu ilk ve yeni neticenin istihsalı sırasında beni laboratuvara kadar götürerek çalışma fırsatını ve kolaylıklarını kazandırmış bulunan sayın Doç. Dr. Nafiz İlgüz'le Doç. Dr. Sabri Doğuer ve Dr. Talip Yücel kardeşlerime burada teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Bahis konusu olan tabakaların yatış ve yapısı bakımından tetkiki, bilhassa tek ve karışık olan ikinci kattan sonra çok zor olmuştur.

Münferit fosil hayvan bakiyeleri ile, Aşöleen elbaltaları, mikok ve bir kısım Musteriyen I aletleri, çekirdekleri ihtiva eden dikit köküne ait yatık tabakaların, ve yine aynı seviyede bulunan ve daha çok Musteriyen I yonga aletleri veren kültür yataklarıyla yaptığı lâteral geçiş yerinde belirli zikzak bir sınır hattı teşkil ettiğini müşahede ettim. Bu iki tabakayı; dikit safihalarından müteşekkül gerçek traverten ve travertenli bir çimentoya sahip tabakalar olmak üzere iki kısımda da mütalâa etmek mümkündür. Bu durum konumuzun en nazik kısmıdır. Teşekkül şartlarını daha kesin olarak açıklamak için mağarada devamlı kazılar yapılması ve her kazılan çukurun tabaka münasebetlerini işlemek gerekecektir.

Ben, ancak burada, zaman erken olmasına rağmen, isimlerini verdiğim ilk ve münferid Dördüncü zaman fosil hayvan bakiyeleriyle, Aşöleen, Mikok ve Musteriyen I aletlerinin aşağı yukarı aynı fakat değişik bünyeli seviyelerden çıktığı (5) yatağın teşekkül şartlarına dayanarak Üçüncü Buzul Devri arası (Riss - Würm); ve Musteriyen II aletleriyle (Resim 17,2) geçen sene olduğu gibi Erken Orinyasiyen'in müjdecî izlerini veren - Taban kısmı hariç - alttan ikinci kat ve onun karışık olan üst kısımlarını Dördüncü Buzul devrinin ilk yarısı (Würm) ile yaşıt görüyor, ve her iki devir içinde sıcak ve soğuk, fakat çok yağışlı bir iklimin hâkim olduğunu tahmin ediyorum.

Bu klimatolojik sezîşlerimi Anadolu'nun bütün Paleolitik vesikalarının bulunuş şartları, ve coğrafi araştırmalar ile de teyid ve tesbite çalışmaktayım.

Bütün bu, alt, orta, ve üst Paleolitik aletleri, gerek teknik ve gerekse formları ve bulunuşları bakımından, Avrupa'daki, Akdeniz havzasındaki, çağdaşlarıyla mukayese etmek mümkündür. Bu neticeye yazımın ek görüşler kısmında daha etraflı temas edeceğim.

Bunlardan başka: Karain mağarasının alt büyük boşluğunda bu yılın (1949) Musteriyen I seviyesinde üst kısmı kırık bir kökle, yine aynı mağaranın üst büyük boşluğunun D gözünde Musteriyen II, ve Orinyasiyen tipte aletlerle (Resim 17,1), zengin ve çeşitli fosil hayvan kemiklerini ihtiva eden çimentolaşmış çöplük tabakasının üst seviyesinde bir azı dişi ele geçirmiş bulunmaktayım.

Enteresan bulduğum bu kökle, fosil insana aid olduğunu tahmin ettiğim azı dişini, kısmen içinde buldukları sert ve tabii mahfazalarıyla birlikte, teşhisi yapılp yayınlanmak için, sayın arkadaşım Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek'e verdim.

10 yıllık Prehistorya araştırmalarımnda, bu mesut neticeye ulaşmak için bütün kuvvetimle çalıştım. Yurdum mükâfatımı bana cömertçe verdi. Oğlumun ameliyat telgrafı üzerine yarıda kalan Karain mağarası kazısına bu bahar ayları içinde daha elverişli şartlarla devam etmek niyetindeyim.

Yeni ek görüşler

Güney Marmara bölgesinde, ve kısmen Ege bölgesinin Kuzey-batı kenariyle, Antalya'nın yakın çevrelerinde geçmiş bulunan 1949 yılı Tarihöncesi araştırmalarımı böylece açıkladıktan sonra; biraz da bölgelerin yerleşim, taşım ve ulaşım bakımından enteresan bulduğum coğrafi durumuna; aynı bölgelerde daha önceleri tesbit edilmiş bulunan Paleolitik buluntulara, ve bilhassa Antalya'daki Karain mağarasının stratigrafik pozisyonuna da kısaca temas etmeği lüzumlu gördüm.

Şimdiye kadar yazılarımda ve konuşmalarımda arzettiğim gibi yeryüzü şekilleri bakımından — İç Anadolu'nun tamamı ve Güney-batı Anadolu hariç — araştırmalarım daha ziyade, doğudan-batıya uzanan ve birbirlerine oldukça paralel duran tabii koridorlar boyunca sıralanmış yüksek veya alçak yerleşme alanlarında geçmiştir.

Son iki mevsim (1948—49) incelediğim bölgelerin yeryüzü şekilleri tamamen ayrı bir durum göstermektedir. Sınırları içinde, Bursa, Balıkesir, Çanakkale illerini bulunduran Güney Marmara bölgesinde, Kuzey Anadolu dağ sıralarına (Bolu dağları, Abant silsilesi, Köroğlu dağları) bağlılığı kabul edilen, Kocaeli, Samanlı, Mudanya dağları hariç tutulursa, Susuriuk çayı doğusu boyunca kalan dağların dört sıra halinde, Kuzey-batı—Güney-doğu istikame-

tinde ; aynı çayın batısı boyundaki dağların da yine dört sıra halinde kuzeydoğu - güneybatıya doğru uzandıkları ve Marmara kıyılarında alçalarak bir toplanti gösterdikleri görülür.

Bu geniş Batı Anadolu eşğinde, yalnız Uludağ (2493) müstesna, en yüksek noktalar daha ziyade, güneydeki sınır çizgisi yüce yazılarla temas halindedir.

Bu duruma bağlı bulunan sular (batıda Kocaçay, Küçük Menderes hariç) Marmara'ya dökülmektedir. Bu suların mühim bir kısmı denize ulaşmadan önce Karacabey ovası ile Manyas ve Apolyont göllerinde toplanmakta, ve doğudan gelen Nilüfer çayını da aldıktan sonra, geniş ve oldukça derin bir nehir halinde, Karacabey boğazından geçerek Marmara'ya dökülmektedir. Bol su, dar bir boğaz yüzünden (alçaklığın da tesiri var), bütün sular, yılın belirli mevsimlerinde geniş Karacabey ovasını sular altında bırakmaktadır. Bölgenin en geniş, düz ve tarıma elverişli olan bu kısmında, bu su duraklaması yüzünden, ötedenberi devamlı bir iskân yeri teşekkül edememiştir. Şimdilik yerli bir Paleolitik ize tesadüf edilemediği gibi, tarihî devirlere ait birkaç şehrin de tamamıyla liğlar altında kaldığı, veya kalmakta olduğu görülmüştür. Ancak kenar yükseltiler üzerine kurulmuş olanlar bu tahripkâr ve zararlı olaylardan kurtulabilmişlerdir.

Prehistorik yerleşmelerin ve izlerinin daha ziyade İznik - Yenişehir - İnegöl - Tavşanlı - Simav - Sındırgı - Bigadiç - Balıkesir ve yakın çevresi - İvrindin - Altınova - Edremit - Bayramiç - Ezine - Geyikli - Çanakkale - Umurbey - Çardak şehirleri arasını kuşaklıyan alanlarda kaldığı görülmüştür.

Dağların yükseklikleri az olmasına rağmen, daima aşılması gereken dağ geçitleri, ve bunların dik ve sık kıvrımlar gösteren çıkış ve iniş yerleri üzerinde yolculuk etmek, doğu, kuzey ve güneydoğu Anadolu bölgelerinden daha zor olmaktadır.

Antalya bölgesinde yeryüzü şekilleri daha başka bir şekil gösterir. Burdur'dan Çubuk boğazına kadar uzanan geniş bir saha, aşılın üç büyük dağ geçidi, yahut doğu ve batı Toroslar arası dağ bükümleri yüzünden, Akdeniz'e kapalı vaziyettedir. Çubuk boğazı sonunda (Burdur'a doğru) iklimin birdenbire değiştiğini, bitkilerden, ev tiplerinden, tarım çalışmalarından anlamak ; ve Akdeniz ikliminin Antalya ovasını büyük bir açı ile kucaklıyan Toroslar duvarı önünde kaldığını hissetmek mümkündür.

Antalya ovası diğer ovalarımızdan ayrı bir karakter taşır. Aksu'nun batısında, Batı Toroslar eteğine kadar dayanan düzlük, iki büyük basamak ve aynı zamanda kuzeye yükseliş gösteren kalın bir traverten tabakasından; doğu yönü ise çakıl, toprak ve lıglardan ibarettir.

Bu bölgede hüyükler daha ziyade kuzeydoğu ve güneybatı istikametinde uzanan Batı Toros'ların arasındaki ovalarda (Korkuteli ve Elmalı ovaları) yer almışlardır. Dağların bu uzanışı daha güneyde Susuz - Katran ve Alaca - Gülmez dağlarıyla önlemiş olduğundan bu kısımda da geniş bir saha Akdenize kapalıdır.

Bölgenin kuzey yörelerinde hâkim olan kara iklimi, güneye sarkmadığı gibi, mülâyim Akdeniz ikliminin de dar kıyı boylarında mahsur kaldığı görülür. Yeryüzü şekilleri bakımından, geniş bir sahayı sınırları içine alan bu bölge, yukarıda da arzettiğim şekilde, en yakın çevrelerine kadar İç Anadolu ikliminin daha çok tesiri altındadır. Batı Anadolu'da olduğu gibi, deniz tesirlerini içlere ulaştıracak kıyılara açık koridorlar yoktur.

Bu bölgede kuzey yörelerle olan münasebet, ancak, metruk, tarihten Döşemeatlı geçidi ile, daha ziyade yeniden sefere açılan Çubuk boğazından; batı yönlerine ise Şam ve Göllük dağları arasındaki Yeniboğaz'dan yapılabilmektedir.

Durum bu kadar sıkışık, münasebet imkânları bu derece zorlu olmasına rağmen, sırf, iklim şartlarının müsaid ve arazisinin tarıma elverişli olması yüzünden, bu bölge (Antalya) Paleolitik devirlerden beri tanınmış, uzak ve çetin yerlerde bulunan mağaralarla, en küçük düzlükler bile iskân edilmiş vaziyettedir.

1946 yılında bulup, üç mevsim içinde çalıştığım Karain mağarası; Korkuteli ve Elmalı ovalarında tesbit edildiği bildirilen 14 hüyük¹⁹; yeniden Antalya yakınlarında gördüğüm 5 höyük; nihayet Türk Tarih Kurumu adına sayın Prof. Arif Müfid Mansel tarafından kazıları yapılmış ve yapılmakta olan Perge ve Side harabeleri²⁰; sıra ile, bu bölgenin Tarihöncesi, Öntarih ve tarihteki önemini göstermeğe kâfidir. Bu hakikati daha birçok misaller vermek suretiyle de teyid etmek kabildir.

¹⁹ Kurt Bittel PFK, s. 120-131 ve hartası.

²⁰ Arif Müfid Mansel ve Aşkıldil Akarca, Perge'de kazılar ve araştırmalar, Türk Tarih Kurumu yayınlarından, Ankara 1949.

F. Calvert'in Nağra kalesi'nde (Abidos), Çanakkale boğazı kıyılarında bulup (1880), M. Neumayer tarafından Musteriyen bir çakı olarak teşhisi yapılan, ve fakat daha sonraları, Max Pfannenstiel'in birkaç delille Paleolitik olamayacağı bildirilen eski bir buluntu ile ²¹; yine çok uzakta olduğu halde konu icabı zikri gereken Pendik Alt Paleolitik buluntusundan ²² başka bir haber verilemeyen Marmara bölgesinde; bu yıl, Balıkesir çevresinde yeniden tesbit ettiğimi bildirdiğim iki ihtimalli Paleolitik buluntu yeri bize, Paleolitik istasyonların bu geniş bölgenin kuzeyinden ziyade, Post Treniyen'de (Würm I) bir karaköprüsü ile Trakya'ya bağlılığı bildirilen Çanakkale boğazı yönüne ²³ doğru bir uzanış göstereceğini şimdiden sezdirmektedir.

Son araştırma mevsinin (1949) en önemli buluntusu Karian mağarasında tesbit edilmiş bulunmaktadır. Yukarda Aşöleen (Acheuléen), Mikokiyenle (Micoque) birlikte iki safha gösteren Musteriyen (Moustérien); erken Orinyasiyen (Aurignacien) devirler olarak bildirdiğim stratigrafinin, Musteriyen I de ele geçen Mikokiyen; ve ayrıca Orinyasiyen devir aletlerinin teknik ve bulunuş tarzlarından doğan en yeni neticeler üzerinde de biraz durmak isterim.

Evvelce, (1946 - 47) bu mağarada Musteriyen'in iki safha gösterdiğini ve bu safhaların ilkinde, yani alt Musteriyen'de üst Altpaleolitik (üst Aşöleen); üst Musferiyen de de bir alt Üst paleolitik (Orinyasiyen öncüleri) teknik izlerinin varlığına işaret etmiştim.

Musteriyen devri için görüşlerim değişmedi. Yalnız, burada alt Musterriyen'deki Üst paleolitik tesirin daha ziyade Mikokiyen şeklinde olduğunu, ve bu durumun Avrupa'daki Micoque, Acheul, Grimaldi, Combe Capelle, Montier, Taubach, Ehringsdorf ve Krapina buluntularıyla mukayese edilebileceğini ²⁴; aynı mağaranın üst büyük boşluğunda D gözünde ele geçen Orinyasiyen aletlerin

²¹ Max Pfannenstiel, Die Prehistorische Klinge von Nağrakalesi (Abydos) an den Dardanellen, Diluvial-Geologie und Klima, Klimaheft, Der Geologischen Rundschau, Band 34, Heft 7-8, 1944, s. 372-76, Res. 1.

²² Muine Atasayan, Antropoloji ve Etnoloji araştırmaları, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayınlarından, No. 26, s. 523-27.

²³ Max Pfannenstiel (aynı eser), s. 369-72 ve hartası.

²⁴ Fritz Wi gers, Diluviale Vorgeschichte des Menschen, Allgemeine Diluvialprähistorie, Stuttgart, s. 170-75, Şekil 23-29 (1928).

de, Erken veya Çok eski Orinyasiyen olarak kabul edilen, Abri-Audi, Absolon'un "Pseudomoustérien,, Chatelperron, Ukranya, Coumba del Bouitou, Mehta el Abri (Cezayir)²⁵ buluntularına yakın bir benzerlik gösterdiklerini sezmiş bulunmaktayım. Yalnız, yine bu arada erken orinyasiyen olarak işaret ettiğim seviye beni düşündürmektedir. Bilhassa, bu yataklarla münasebeti olan sağlam bir dişin Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek tarafından "Homo neanderthalensis,, olarak teşhis edilmiş bulunması²⁶ beni yeni bir görüşe sevk etmektedir. Yapılan teşhise göre bu seviyenin Orta Paleolitik'e mi, yoksa erken Orinyasiyen'e mi ait olacağını yeniden yapacağım kazılar tayin edecektir. Şimdilik mağara sratigrafisinin : Aşöleen, Mikokla birlikte iki safha gösteren Musteriyen, Erken veya Çok eski Orinyasiyen'den ibaret olduğunu ve Anadolu kültürlerinin bu suretle Avrupa ve Akdeniz havzası buluntularıyla mukayese etmek imkânlarının başlamış bulunduğunu ve Karain mağarası Musteriyen piyeslerinin büyük bir ekseriyetle alt ve üst Ferrasi (La Ferrassie), ve Mustiye (Le Moustier) endüstrisine uyduğunu²⁷, bildirmeye yetinirim. Bundan başka, Karain mağarasının Orta paleolitik aletleriye, direy bakiyelerinin Akdeniz doğusunda Suriye ve Filistin kıyılarında birbirini takip eden eski Taş devri istasyonlarından "Nahr el Djos, Bartoun- Nahr İbrahim, Ras el Kelle, Antelias, Adloun,, buluntularıyla de mukayese etmek imkânlarının mevcut olduğunu, ancak, kat'î netice istihali için örneklerinin görülmesi gerektiğini kaydetmeliyim²⁸.

Bunlardan başka, son iki kazıda Msteriyen I yatakları seviyesine kadar indirilmiş yuvarlak çukurlar içinde insan iskeletleri de çıkarılmıştır. Bunlardan en sağlamını 1947 yılında. aynı mağaranın alt büyük boşluğundan çıkarmıştık. Bu mezarda kâhil bir erkekle. küçük bir çocuğun iskeletleri vardı, Erkeğinki çukurda sırt üstü çömelik (Hocker); çocukta erkeğin sol kolu üzerinde göğse (kolunda uyur gibi) yakın yatırılmış vaziyette idi. Bu iskeletlerin yaşları ve ölçüleri hakkındaki yeni görüşlerimi hazırlamakta olduğum karain raporunda bildireceğim.

²⁵ O. Menghin, *Altteste Kligenkulturen des Miolithikums, Weltgeschichte der Steinzeit*, s. 138-41 ve 24 eser.

²⁶ Muzaffer Şenyürek'in raporu *Bulleten'in* bu sayısı içindedir.

²⁷ L. Capitan, *La préhistoire*, s. 53-56, Res. 9-12 (1931).

²⁸ Max Pfannenstiel, aynı eser, s. 375-76.

Yazıma son verirken, bizlere devamlı araştırma imkânlarını bahşeden Türk Tarih Kurumuna, ve sayın hocam Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansuya, fosil insan dişininin soyunu teşhis eden sayın arkadaşım Doç. Dr. Muzaffer Şenyürek'e, ve gezilerimde bana yardımları dokunan arkadaş ve büyüklerime sonsuz teşekkürlerimi saygılarımla arz ederim.

RECHERCHES DE PREHISTOIRE FAITES EN 1949

(Résumé)

Dr. İ. KILIÇ KÖKTEN

*Assistant d'Anthropologie
Université d Ankara*

Ces recherches eurent lieu en 1949 à la région de la Marmara méridionale, au littoral Nord-Est de la région égéenne et aux environs d'Antalya. Elles eurent pour résultat la découverte de huit höyüks, dix grandes cavernes habitées, treize habitats en plein air, quinze tumuli et plusieurs tombes (pour les emplacements, voir Carte No I.)

Aux environs de Balıkesir on a trouvé en deux endroits, des outils en silex, probablement paléolithiques. — Le cimetière de Babaköy (Başpınar), qui avait été précédemment fouillée, a été également l'objet de nos recherches. Nous avons trouvé dans quelques-uns des tombeaux en forme de jarre: une grande quantité de récipients votifs, de couleur noire ou brune, avec ou sans slip, à pieds minuscules, à anses de formes diverses, pourvus d'ornements blanc peints ou linéaires; des fusaïoles; un récipient de terre en forme de corne; des outils en silex et des ossements humains. Les squelettes sont placés pour la plupart deux par deux dans les jarres; les os de la tête et du tronc y manquent dans plusieurs. Nos recherches ont été facilitées par la découverte, dans une jarre, de deux squelettes décapités, dont les têtes étaient placées près de l'orifice du récipient. L'un des crânes, appartenant à une femme, est dolichocéphale, avec un indice de 74.3, et l'autre, appartenant à un homme adulte, est mésocéphale, avec un indice de 76.7. Ajoutons toutefois que dans le dernier, le glabella manquait, de sorte que si le crâne est restauré, sa longueur augmentera. L'état des ossements rend plausible l'idée que les squelettes ont pu être placés dans les jerrres après putréfaction des cadavres au dehors, et que les objets votifs y furent placés en même temps que les squelettes.

La céramique obtenue des tombes en forme de jarre de Babaköy, de la caverne de Karanlık (Havran), de Kaymaktepe (Altınova) et d'autres lieux de trouvaille indiqués sur la carte, est surtout noire, les pièces brunes et rouges venant en second lieu. Une grande partie de celle appartenant aux époques préhistoriques peut être rapprochée de la céramique de Troie I. et II. Les morceaux offrant des analogies avec la céramique de l'Age du Cuivre et du Chalcolithique de l'Anatolie centrale, septentrionale et même méridionale sont également en assez grande quantité.

La trouvaille la plus originale de la saison de 1949 a été faite à la grotte de Karain (Yağca Köy, près Antalya) où le signataire du présent article avait travaillé pendant trois saisons (1946, 47, 48); elle consiste en outils de silex acheuléens, moustériens (à deux phases, avec le Micoque), et l'aurignacien très ancien, et en même temps en divers os (dents, cotes, vertèbres etc...) appartenant à des animaux fossiles disparus, tels que l'ours des cavernes (*Ursus spelaeus*), le lion des cavernes (*Felis leo spelaeus* ou *Pseudaelurus* Gervais).

Parmi les niveaux de culture pétrifiés de la même caverne, nous avons trouvé deux dents d'homme fossile, dont l'une est en bon état; cette dernière a été identifiée par le Docteur Dr. Muzaffer Şenyürek comme appartenant à l'*Homo Neanderthalensis*.

La stratigraphie paléolithique déterminée par nous à la caverne de Karain nous offre de nouvelles et intéressantes perspectives quant à la comparaison des cultures paléolithiques de notre pays dont la connaissance croît de jour en jour - avec celles d'Europe et notamment du bassin méditerranéen.

TÜRK TARİH KURUMU ADINA YAPILAN KARAIN KAZISINDA BULUNAN İKİ FOSİL DİŞE DAİR KISA ÖN RAPOR

Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK

*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Antropoloji Doçenti*

Dr. İ. Kılıç Kökten Antalya civarında Karain mağrasında yaptığı kazıda bulduğu iki fosil dişi tetkik için bana getirmiştir. Dr. Kökten bu fosiller hakkında bana vermiş olduğu notta şu malûmatı vermektedir: "Bu yaz mevsiminde (1949), üç yıldanberi Türk Tarih Kurumu adına kazısını idare ettiğim Karain mağrasının (Antalya-Yağca köyü) alt büyük boşluğunda Musteriyen I seviyesinde üst kısmı kırık bir kökle, yine aynı mağranın üst büyük boşluğunun D adını verdiğim küçük gözünde Musteriyen II ve Orinyasiyen tipte aletlerle fosil hayvan kemiklerini ihtiva eden kalın, çimentolaşmış çöplük tabakasının üst seviyesinde bir azı dişi buldum.

Enteresan bulduğum bu kökle, insana ait olduğunu tahmin ettiğim azı dişinin tarafınızdan teşhis edilerek raporunun yayımlanmasını saygılarımla rica ederim,,.

Karain mağrasının çimentolaşmış sert tabakaları içinden bu dişleri büyük bir dikkat ve maharetle çıkararak tetkik için bana getirmiş olan Dr. Kökten'e burada teşekkür etmek isterim.

Dr. Kökten'in getirmiş olduğu dişlerden birincisi kırık bir kök tarafından temsil edilmektedir. Kökün üst kısmında taçın (corona dentis) ön veya dudak yüzüne (facies buccalis) ait çok küçük bir parça muhafaza edilmektedir. Bu kök kesici dişlerden birine, muhtemel olarak bir alt kesici dişe (dens incisivus) aittir. İlk bakışta bu kök insan dişlerini hatırlatmakta ise de, dikkatle tetkik edildiği zaman bazı hususlarda bunun morfolojisinin insan köklerinden bariz surette inhiraf ettiği görülmektedir. Bu kırık kökün ait olduğu familya henüz daha teşhis edilememiştir.

İkinci diş birinciden çok daha iyi muhafaza edilmiştir. Bu diş sert bir kemik breşi içinde durmaktadır. Taçın etrafını temizlemekle beraber, bu dişi içinde bulunduğu kemik breşinden çıkarmamayı daha münasip buldum. Resim 2 bu dişin Dr. Kökten tarafından getirildiği zamanki halini göstermektedir.

Üzeri oldukça aşınmış olan bu diş üst çenenin sol tarafına ait ikinci süt azısıdır (ikinci süt molaire'i). Bu süt molarini fosil insanların yayımlanmış olan ikinci üst üst molarleri ve bugünkü insanın ikinci üst süt molarleri ile mukayese ettim. Morfolojik özellikleri bu dişin fosil Neanderthal adamına (*Homo primigenius* = *Homo neanderthalensis*) ait olduğunu açıklamaktadır. Bu süt molarleri Anadolu'da şimdiye kadar bulunmuş olan ilk fosil insan ve ilk Neanderthal adamı numunesidir.

A SHORT PRELIMINARY REPORT ON THE TWO FOSSIL TEETH FROM THE CAVE OF KARAIN, EXCAVATED UNDER THE AUSPICES OF THE TURKISH HISTORICAL SOCIETY

MUZAFFER SÜLEYMAN ŞENYÜREK, M. A., Ph. D.

Assistant Professor of Anthropology, University of Ankara.

Dr. İ. Kılıç Kökten has brought me for study two fossil teeth he found in his excavation of the cave of Karain, in the vicinity of Antalya (Adalia). In his note to me regarding these fossils Dr. Kökten gives the following information:

"This summer (1949), in the cave of Karain (Antalya-Yağca village), where I have been conducting excavations for three years in the name of the Turkish Historical Society, I found a root, the upper part of which is broken, in the Mousterian I level of the lower grand chamber. I also found a cheek-tooth in the upper level of the thick, cemented kitchen-midden layer containing artifacts of Mousterian II and Aurignacian type and the fossil animal bones in the alcove, which I have called "Alcove D,, of the upper grand chamber of the same cave.

I make the request of you for a diagnosis of this root, which I find interesting, and the cheek-tooth, which I believe to belong to man, and to publish your report on them,,.

I wish to express my thanks to Dr. Kökten for bringing me these teeth, which he has very carefully and skillfully extracted from the hard-cemented strata of Karain.

The first of the teeth brought by Dr. Kökten is represented by a broken root (Fig. 1). On the upper part of the root is preserved a small piece from the buccal surface of the crown. This root belongs to one of the incisors, probably to a lower incisor. Though at first glance this root gives the impression of a human tooth; when it is examined closely it is seen that in some features its morphology conspicuously diverges from the human roots. The family to which this broken root belongs to has not yet been diagnosed.

The second specimen is much better preserved than the first. This tooth is embedded in a hard bone-breccia. Though I cleaned the surrounding of the crown, I considered it more advisable not to extract the tooth from the bone-breccia. Figure 2 shows the condition of the tooth when it was brought to me by Dr. Kökten.

This tooth, which is considerably worn, is the second milk molar from the left side of the upper jaw. I compared this tooth with the upper second milk molars of the already published forms of fossil man and with those of recent man. The morphological features of this tooth reveal that it belongs to Neanderthal man (*Homo primigenius* = *Homo neanderthalensis*). This milk molar is the first specimen of fossil man and of Neanderthal man found so far in Anatolia.

BİBLİYOGRAFYA

Alişir Nevai (Makaleler dergisi). Moskova-Leningrad : 1946.
235 S. İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü yayınlarından.

Alişir Nevai'nin 500. doğum yıldönümü münasebetiyle Rus bilginleri tarafından hazırlanan «Alişir Nevai» dergisi Orta Asya Türk kültürü tarihinin en önemli devirlerinden birini muhtelif cephelerden aydınlatan sekiz makaleyi ihtiva etmektedir.

1. Birinci makale «Alişir Nevai devrinin içtimai ve medenî hayatının vasıfları» başlığı ile Prof. A. İ. Yakubovski tarafından yazılmıştır (S. 5-30). Bu makalede, başlığından da anlaşıldığı gibi, Alişir Nevai'nin doğduğu, yaşadığı ve çalıştığı topluluğun içtimai durumu ve kültür seviyesi incelenmektedir. Bu makale 1928'de İlimler Akademisi tarafından yayınlanan «Mir Alişir Nevai» dergisinde W. W. Barthold tarafından yazılmış olan «Alişir Nevai ve siyasi hayat» başlıklı etüdün¹ daha genişletilmiş ve derinleştirilmiş şekli sayılabilir.

Bu makalede Yakubovski, hocası Barthold'un bazı mütalea ve hükümlerini tenkit veya tashih etmektedir. Barthold'un Semerkant ve Herat şehirlerinin kültür hayatını mukayese ederken ortaya attığı fikir ve mütalâaları tenkit ederek şöyle diyor: «Barthold'un Uluğ Bey hakkında yazdığı eser çok kıymetli olmakla beraber bazı kusurlardan hâli değildir: Barthold Semerkant sarayının ziyafetlerini, av tertiplerini, müzik ve danslarını Herat'daki Şahrüh sarayının rigorizmi ve yapmacık zahidâne hayatıyla mukayese ederken fazla heyecana kapılmış ve bu heyecan neticesinde gerçek durumu olduğu gibi tasvir edememiştir. Şahrüh zamanının Herat'ı hakkında malûmatı olmıyan okuyucu, Barthold'un tasvirine bakarak, Temürlülerin ikinci başkenti olan Herat'ın dikkati çekecek tarafı bulunmadığına, bu şehrin kara taassup ve cehalet merkezine döndüğüne hükmedebilir. Halbuki Şahrüh zamanında dahi Herat Temürlülerin çok önemli kültür merkezi idi. Fakat burada kültür, Semerkant merkezine nazaran, başka istikamette inkişaf ediyordu. Herat müspet ilimlere, bilhassa astronomiye karşı alâkasızdı. Buna mukabil edebiyat, minyatürcülük ve güzel yazı sanatları Herat'da kuvvetle inkişaf etmekte idi. Şahrüh idare ve kültür işlerinde parlak bir şahsiyet değildi; orta derecede bir adamdı. Fakat Şahrüh'un mahrum olduğunu meziyetlere ogulları Uluğ Bey ile Baysungur malik idilir. Baysungur babasının yanında bulunuyordu. O, XV. yüzyılın yirminci yıllarında en nüfuzlu devlet adamlarındandı. Devletin idarî ve mali işlerini ıslah ederek nüfuzlu emirlerin soygunculuklarını bertaraf etti. Edebiyat ve güzel sanatları tervec ve himaye etti. Onun gayretiyle Herat'ta çok güzel büyük bir kütüphane kuruldu. Bu kütüphanede birçok hattat-

¹ Bu eser Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından tercüme edilmiştir (*Ölkü, dergisi, 1937-1938, Sayı 56, 58, 59, 60, 61, 62).

lar, ressamalar, yaldızcular, mücellidler, filologlar çalışıyorlardı. Hakiki filoloji tetkikleri yapıyordu. Bugün Tahran müzesinde muhafaza edilen ve harikulâde bir sanat eseri olan minyatürlerle süslü «Şehnâme» Baysungur'un iştirakiyle meydana getirilmiş bir şaheserdir. Bu eser 1931'de Londra'daki ve 1935'de Leningrad'daki İran güzel sanatlar sergisinde teşhir edildi» (S. 19).

Yakubovski'ye göre «Alişir Nevaî» devrinde parlak surette inkişaf etmiş olan edebiyat ve güzel sanatların köklerini bu devirde aramak gerektir. Uluğ Bey devrinde kültür merkezleri olan Semerkant ile Herat arasında dikkate değer bir fark göze çarpmaktadır. Heratta kültür hayatı Semerkant kültür hayatına nazaran başka bir plân üzerine inkişaf etti. Şahrüh'un rigoristik halet-i ruhiyesi, Baysungur'un riyazî ilimlere, bilhassa astronomiye karşı alâkasızlığı sebebiyle Heratta müsbet ilimler inkişaf edemedi ve bu sahada gelenekler yerleşemedi. Semerkant rasathanesinin faaliyeti sekete uğradığı zaman Ali Kuşçu Herata çağrılmadı. Müsbet ilimlere alâkasızlık gösterilmekle beraber kültür hayatının başka sahalarında bütün XV. yüzyıl boyunca Herat fasılasız ilerlemeler kaydetti. Herat ticaret ve sanayi bakımından çok zenginleşti; güzel sanatlar inkişaf etti. Çok güzel yapılar meydana getirildi. Şahrüh devrinde Çine ve Hindistana elçiler gönderildi ve o memleketlerden elçiler geldi. Hüseyin Baykara zamanında Herata Frenk kervanları geldi. Semerkantta ise, daha Moğollar devrinde önem verilen müsbet ilimler geleneği hâkim oldu. Uluğ Bey riyazî ilimlere, bilhassa astronomiye ehemmiyet verdi; zamanının en mükemmel rasathanesini kurdu. XV. yüzyılda şarkta müsbet ilimler İskenderiye mektebi esaslarından ayrılmamakla beraber Uluğ Beyin mesailerini pek mühim ilerlemeler elde etti. Uluğ Bey, rasathanesinin arzını 39° 37' tayin etmişti. Bugün astronom Struve bu rasathanenin arzını 39° 50' tayin etmiştir ki fark ancak iki dakikadır.

Yakubovski bu makalesinde bugüne kadar tariheilerin ve arkeologların dikkat nazarını çekmeyen bir vak'a kaydetmektedir. Bu kayda göre, Uluğ Bey medresesinin kapısı üzerindeki çini tezyinatın çok mühim bir hususiyeti vardır. Bu kapıya yıldızlariyle gök kubbesi tersim edilmiştir. Yakubovski'ye göre bununla Uluğ Bey, rasathanesiyle medresesinin birbiriyle bağlı olduğunu, bu medresede yalnız ilâhiyat değil, müsbet ilimlerin, bu cümleden heyet ilminin tedris edilmesi lüzumunu tebarüz ettirmek istemiştir. Medrese ile rasathanenin aynı zamanda yaptırıldığı da bunu teyit eder (S. 18).

Yakubovski bu makalesinde Alişir Nevaî devrindeki köylü ve şehirli esnaf tabakasının hayatına da temas ediyor. Umumiyetle bu makalede Alişir Nevaî devri muhtelif yönlerden aydınlatılmak istenmiştir.

II. İkinci makale «*Leylâ ve Mecnun hikâyesinin Arap edebiyatında eski tarihi*» başlıklı makaledir. Profesör Kraçkovski tarafından yazılmıştır (S. 31 - 67). Bu makalede «Leylâ ve Mecnun» hikâyesinin mevzuu, esas kaynakları, Arap kaynaklarına göre Mecnunun tarihî şahıs olup olmadığı meselesi, Mecnun hakkındaki hikâyenin kronolojik ve coğrafi çerçevesi, Mecnun'la çağdaş devrin nazmında Mecnun'un şiirleri, Mecnun hakkındaki eski hikâyenin mündereceati, Mecnun'un popüler olmasının sebepleri bahis konusu edilmektedir.

Arap filolojisi üzerindeki derin vukufu ile dünya çapında bir bilgin arabiyatçı olan Profesör I. J. Kraçkovski bu konuyu inceden inceye tetkik etmiştir. Kraçkovski'ye göre ilk Arap kaynakları Mecnun'un tarihî bir şahıs olduğuna

inanmıyorlar. VII. yüzyılın ortalarında vefat eden 'Avāna ibn el Hākem, Mecnun adlı bir şairin bulunmadığını, 'Amir kabilesiyle böyle birinin alâkası olmadığını kati olarak söylemiştir. O zamanki birçok filologlar da aynı fikirde olmuşlardır.

Rivayetlere göre, sertlikleriyle ve cesaretleriyle öğrenen Şimal Arapları şimal kabilelerinden olan 'Amirlerde cenup kabilelerinin 'Uzra'ları gibi yufka yürekli bir şairin bulunamayacağını söylerlerdi. Bununla beraber Emeviler Şimal Araplarının da «sevebildikleri» ni isbat etmek lüzumunu hissetmişlerdi. Şimal ve Cenup kabileleri arasındaki rekabet genişlemesiyle cenupluların 'Uzra'larına karşı Şimalliler «Mecnun» u koydular.

«Leylâ ve Mecnun» hikâyesinin halk arasında rağbet görmesi bilhassa Abbasîlerden el-Muktadir zamanında oluyor. Bu devirde Leylâ ve Mecnun gibi romantik hikâyeler çok satıldığı için kitapçılar bütün kuvvetleriyle böyle hikâyeler uydurmağa başlamışlardır.

Leylâ ve Mecnun hakkında Araplar manzum hikâye bilmiyorlardı. Bu konunun büyük manzum hikâye olarak meydana koyanlar Azerbaycanlı Nizâmî ile Türkistanlı Alişir Nevaî olmuşlardır.

III. Üçüncü makale «*Nevaî ve Nizâmî*» hakkında E. E. Bertels tarafından yazılmış makaledir (S. 68 - 91).

Bertels 1928 'de yayınlanan «Mir Alişir» dergisinde Nevaî'nin «Lisan-üt-şayr» ile Ferideddin 'Attar'ın «Manîk-üt-şayr»ını mukayese etmişti. Bu makalesinde Bertels Avrupalı bazı müştekrıkların Nevaî eserlerini Farsçadan tercüme veya Fars şairlerini taklitten ibaret sayarak ehemmiyet vermediklerini tenkid ediyordu. Ona göre Nevaî'nin eserlerini bugünkü manâsiyle tercüme saymak hiç de doğru değildir. Unumiyetle şarklı müellifler ellerine aldıkları konuyu seleflerinden biri işlemiş olursa kendi yazacaklarını, sırf bir saygı eseri olarak, tercüme veya iktibas diye takdim ederler. «Tercüme» veya «iktibas» diye takdim edilen bu eserler seleflerinin eserleriyle dikkatle mukayese edildiği zaman orijinal eserler olduğu görülür, Meselâ Nevaî'nin «Lisan-üt-şayr»ı ile 'Attar'ın «Manîk-üt-şayr»ı mukayese edilirse bu cihet çok iyi anlaşılır (Mir Alişir, s. 22).

«Nevaî ve Nizâmî» makalesinde de Bertels aynı tezi müdafaa ederek şöyle diyor: Nevaî'nin Hâmse'siyle Nizâmî'nin Hâmsesi arasındaki münasebete Şarkiyat edebiyatında birçok defalar işaret edilmişti. Bu münasebet bazı Avrupalı alimlerin Nevaî'nin bütün eserleri hakkında yanlış hüküm vermelerine sebep olmuştur ¹.

Bu makalesinde Bertels, Nevaî'nin Nizâmî hakkındaki düşüncelerini muhtelif eserlerindeki şiirlerine göre açıklamaktadır.

Nevaî'nin Nizâmî'yi ancak kopya ve tercüme etmekle iktifa etmediğini, kendinden de bir çok şeyler kattığını Nevaî'nin sözleriyle de isbat için Bertels «Ferhad ve Şirin»den şu parçayı naklediyor:

¹ Msellâ: Les enluminures des manuscrits orientaux, arabes, persans de la Bibliothèque Nationale par Ed. Blochet, Paris 1926, p. 95: «Ses compositions ne brillent pas par l'imagination et elles ne lui ont pas été inspirées par le feu sacré de l'art divin; il se borna toujours à imiter passivement les grands poètes dont les noms illustrent les festes de la littérature persane.»

اولوس قەمیل بی اندازه بولغای
مکرر ایلاماک سیندین بی لایق
بولی کیم ایل یوکورمیش دوریوکورماق
نیجه کیم کل آچیلغان کوردی تپردی
بو بستان صحنیدا کل کوب چن کوب

آنی نظم ایت که طرحینک تازه بولغای
یوق ایرسه نظم قیلغای خلاق
خوش ایرمس ایل سونکیچه رخس سورماق
براوکیم برچمن دا سابر ایردی
هم اول یردا ایماس کل ایستاک خوب

Bertels'e göre Nevaî, eserlerinden faydalandığı seleflerine karşı derin hörmət hisleri beslemekle beraber bazı kusurlarına işaret etmekten de çekinmemektedir (S. 84-86).

IV. Dördüncü makale «*Özbek edebî dilinin koruyucusu sıfatıyla Alişir Nevaî*» başlıklı makedir. A. K. Borovkov tarafından yazılmıştır. (S. 92-120). Bu makale Profesör Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından «Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi» nde «*Çağatay Türkçesi ve Nevaî*» başlığı altında kısmen hülâsa edilmiştir (Cilt II, S. 141-154).

Borovkov bu makalesinde Alişir Nevaî'nin Türk diline hizmetlerini, «Muḥakemet-ül-Lûgateyn» in önemini tebarüz ettirmekte, Türk dili hakkında muhtelif eserlerinde bulunan parçaları nakletmektedir. Meselâ «Lisan-ü-Ş-Şayr» de şu bir beyti

ایلام اول عملکتی بیر قلم
ترك نظمیدا چوتارتیب مین علم

«Leylâ ve Mecnun» dan şu altı beyti

آزراق ایدی اندا ترکی ذوق
م فارسی انکلار اولدی محفوظ
قیدیم بو فسانه بی حکایت
ترکی ایلا داغی بهره آلفای
کوبشور خوش طبع سانی ادراک

چون فارسی ایردی نکتته شوق
اول تیل بیلا نظم بولدی ملفوظ
مین ترکیه باشلابان روایت
کیم شهرتی چون جهانغه بولغای
نیچون که بوکون جهاندا آتراك

Hayret-ül-ebrar'dan şu bir beyti

ترکی داغی تابسه برو مندلیق
فارسی ایل تابی چو خرسندلیق

nakletmiştir.

Nevaî'nin muhtelif eserlerinde Türk dili hakkında söylediklerini inceleyen Borovkov, onun fikirlerini şöyle hülâsa ediyor: Edebî dilin yerleşmesi Alişir Nevaî'ye göre şahsî bir iş olmadığı gibi saray muhitinin geçici modası da değildi; «halkla, halk diliyle konuşmak» Nevaî'nin ideali idi. Nevaî için dil meselesi devlet meselesi idi. Halkla, halkın öz dilinde konuşmak lüzumunu o, «Sedd-i İskender» inde şu

که تا ترک الفغانی شایمدورور
یقین قیلما میش خلق سندیک کشی

سینکا آنچه حق لطنی واقمدورور
بوتیل برلا نظم ایرور خلق ایشی

beytleriyle açıkça ifade etmiştir (S. 93).

Borovkov Nevaî'nin «Muḥakemet-ül-Lûgateyn» inin XVI. yüzyıl Fransız şairi Du Bellay'ın «La défense et illustration de la langue française» adlı eseriyile mukayese edileceğini kaydetmektedir.

Nevaî'nin yazdığı dil meselesinin tetkikine gelince, Borovkov bu dil hakkında Babur'un sözlerini hareket noktası olarak almaktadır. Malûmdur ki Babur'a göre Nevaî'nin dili Andican (Fergana) ilinin konuşma diline uymaktadır. Halbuki

Nevai bütün hayatında bir defa olsun Andicanda bulunmamıştır. Bu eihet dikkat nazarına alınırsa Babur'un «Andican dili» dediğini Ferganalı aydınların konuştuğu edebî dil diye anlamak gerektir.

Borovkov bu mesele hakkında İliminski, Vambéry, Radloff ve Melioranski gibi türkologların mutalealarının hülâsalarını naklediyor. Radloff'a göre Çağatay edebî dili adıyla anılan Nevai dili eski Uygur yazı dili geleneklerine bağlı olup yaşayan Orta Asya Türk lehçelerinden hiç biriyle doğrudan doğruya ilgisi olmayan sunî edebî dildi. Melioranski Çağatay yazı dilini linguistik bakımdan çok karışık buluyordu. Ona göre «XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında Horesanda, Maveraünnehir'de Afganistanın şimalinde Heratta Türk halkı etnografik bakımdan çok karışık, muhtelif lehçelerde konuşuyorlardı. Bu lehçeler edebî dile muhtelif şekiller soktular. Sonradan Türkleşmiş şehirli halk da bu edebî dilin kuruluşunda müessir oldu».

Bu meseleye dair Borovkov'un kendi fikirlerini şöyle hülâsa edebiliriz :

Nevai'nin eserlerinde eski Uygurea kelimelere az da olsa rastlanır. Meselâ kamuğ, arığ, asıg, uğaz, öküş, öküük, kayu, kolmak, bitig ve başkalar gibi. Morfoloji itibariyle de Nevai'de uygurca bazı şekiller bulunur. Bununla beraber Nevai «Doğu türkçesi» olan eski Uygur yazı dili geleneklerinden tamamiyle ayrılmıştır. Nevai'nin Lutfi ve Sekkaki hakkında «Uygurea ifadede fasih, türkçe konuşmada belih adamlardı» demesinden onun bu geleneğin ne ifade ettiğine dair muayyen tasavvuru ve fikri ulduğunu anlamak mümkündür. Nevai, özel bir Harezmi türkçesi bulunduğunu kaydediyor. Mecalis-ün-nefais'de Hüseyin Harezmi'den bahsederken «..... Mesneviye, Kaside-i Bürde'ye, Harezmi Türk dili ile izah yazmıştır» diyor.

Nevai kendi dilini umumiyetle «türkçe» diyor; bazan da «çağatayca» terimi kullanmıştır. Fakat «Çağatay» terimini çok dar bir mânâda anlamış olduğu görür. Meselâ Fevai'd-ül-kibar'da :

که تورک قوملاری جوی دور یشک و جانگانی

diyor. (Borovkov bu cümledeki یشک kelimesini «Inak» diye okuyor ki şüphelidir).

Bu devirde Timurular devletinde pek çok ve muhtelif Türk boyları bulunuyordu. Nevai'nin eserlerinde bu boyların adı çok geçmektedir. Meselâ, «Nevadir-aş-şabab» divanında bir beyit içinde dört kabile adı zikrolunuyor :

بیکیا قبیچاق و آقارشغه قیات بیلکوت ای توایی مینکاب اول صم لولی وش

Başka eserlerinde de Barlas, Arlat, Tarhan, Belugut, Sölduz, Kongrat, Mangıt gibi kabilelerin adı geçer. Hattâ «Sedd-i İskender» de İskender'le savaşan İran ordularının tavsifinde Kalmuk ve Moğollarla beraber Özbek boylarından Kongrat ve Mangıt'ların da adları zikrolunuyor :

بورانفار انکاخیل مشرف زمین
یانایوز مینک اوزبک مغول برلازم
هر اوچون لیک انجه قیلیب کردفر
اولار خیلې نینک خانی قوتکرات اولوب
یشا منککیت اوزبکلاری یاندیشیب
کوموشد یک یاروق بارچه نینک کوههسی

سمرقند دین تاکه سرحد چین
یوز ایلیک مینک اولساری قلهاق هم
که اندین توشوب دهر اراشور شر
اوروش وقت آزرمدین یات اولوب
ایکی زلفد یک یوزلاری چرمایشیب
باش اوزرادو بولنلارل چرکسی

Şüphesizdir ki Nevaî devrinde Temürlülere devletinde muhtelif lehçeler konuşan birçok boylar bulunuyordu. Sonradan gelen Özbeklerin lehçeleri de bunlarla karıştı. Yazı dili de çok karışık bir durum arz ediyordu. Nevaî'nin bu Türk lehçelerinin hangisinden daha çok faydalandığını, bu yazı dilinin fonetik hususiyetlerini tayin güç, belki imkânsızdır.

Borovkov bu meselede Türkolog Prof. K. K. Yudahin'in bir tecrübesinden bahsediyor :

Yudahin'e göre Çağatay edebî dilinin fonetiğini *tuyug* denilen dörtlüklerde kafiye yapan kelime oyunlarının yardımıyla tayin etmek mümkündür. Mesele اوت (ateş), اوت (nebat), اوت (öt=geç, mürur et) kelimeleriyle tuyug yapılmıştır. Eğer bu tuyugda son kelime *öt* okunursa, Yudahin'e göre, kafiye olamaz. Binaenaleyh eski Çağataycada, bugünkü şehirlî Özbek lehçelerinde olduğu gibi, ses ahenği olmamış, ancak altı vokal bulunmuş, kalın *l* ile ince *l* ayırdedilememiştir.

Borovkov bu faraziyeyle itiraz ederek «tuyug'ların, umumiyetle şiirlerin, kafiyelerinde ses ahenhi dikkat nazarına alınmamıştır. Meselâ Kadı Burhaneddin'in tuyug'larında da *bolur* ve *görür* kafiyelerini buluyoruz» diyor (S. 104-105). Bu meselede gerek Yudahin ve gerek Borovkov bir noktaya dikkat etmiyorlar : Divan şairlerinde kafiye kulak için değil, fakat göz içindir.

Nevaî yazı dilinin fonetiğini tayin için Borovkov'un kendisi tarafından ortaya konulan fikir daha esaslıdır. Ona göre Nevaî dilinin fonetiği hakkında aşağı yukarı doğru bir fikir edinmek için tek kaynak onun Muḥakemet-ül-Lûgateyn'deki kendi sözleridir.

Nevaî'nin bu eserinde izah ettiğine göre telâffuzu muhtelif olan kafiyelerde «vav» ve «yay» harfleri farsça şiirlerde az bir farkla ancak iki türlü söylenir : نور و وير و يير yahut «ود و خود و شير» kelimeleri gibi. Halbuki türkçede bu harfler dört türlü söylenirler: ateş anlamına gelen اوت, geç, mürur eyle anlamına gelen اوت, «kumarda kazan!» anlamına gelen اوت, «tüyü ateş üzerinde yak!» anlamına gelen اوت kelimelerindeki «vav» gibi. Yine bir misal : ağ anlamına gelen تور, av kuşlarını kondurmak için kullanılan değnek anlamına gelen تور, odanın baş köşesi تور, kapının veya perdenin üzerindeki süs anlamına gelen تور kelimelerindeki «vav» gibi.

«Yay» harfi türkçede az bir farkla üç türlü söylenir : ييز (gudde, bez), ييز (birinci şahıs çoğul zamiri), ييز (dikişte kullanılan âlet), farsça درفش kelimelerindeki «yay» harfi gibi.

Borovkov, Nevaî'nin bu izahını çok değerli buluyor ve şu neticeyi çıkarıyor :

Açık görülüyor ki Nevaî'yi bu misalleriyle O ve U vokallerinin kalın ve ince telâffuzlarının farklarını, yani Arap harfleriyle «اوت» şeklinde yazılan kelimelerin türkçede (Nevaî dilinde) dört türlü O, Ö, U, Ü söylenişini tesbit etmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinde de böyledir : Ateş ot, geç öt, «kumarda kazanan» ut, «tüylü yak» üt. «تور» şeklinde yazılan kelimelerde böyledir.

Nevaî'nin «yay» harfinin telâffuzu hakkında üç türlü telâffuz edildiğine dair verdiği izahı anlamak güçtür. Her halde «ä, e, i» seslerini göstermek istemiş olacaktır.

Borovkov, Nevaî diline Oğuz lehçelerinin tesirinden de bahsediyor. Nevaî

şiiirlerinde *boldum* yerine *oldum* şekline ve «-gan, -kan» lı partisipler yerine «-mıŝ» lı partisiplere ve bunların menfi şekillerine rastlanır (*tabkan. tapkanmin, kalgan, kanganmin, kalmagan* yerlerine *tapmıŝ, tapmıŝam, kalmış, kalmamış* şekilleri gibi). Çağatay edebî dilinde rastlanan Oğuz unsurlarına Kadloff ve başka türkologlar da işaret etmişlerdi.

V. «Alişir Nevaî» dergisindeki beşinci makale «*Çağdaşlarının hikâyelerinde Alişir Nevaî*» adıyla O. N. Boldırov tarafından yazılmıştır. (S. 93-121). Bu makale Alişir Nevaî hakkında onu yakından tanıyan ve muhitinde bulunanlar tarafından söylenen hikâyeler ve menkabelerden ibarettir. Bu hikâyeler Zeyneddin Muhammed Vasıfî'nin «Bedayî-el-vağayî» adlı farsca eserinden tercüme edilmiştir. Vasıfî Heratta doğmuş ve Alişir Nevaî'nin vefatında 16-17 yaşlarında bir delikanlı olmuştur. 28 yaşına kadar Heratta bulunmuş ve 1512'de Safavîler tarafından sünnilere karşı yapılan mezalimden kaçıp Özbeklere iltica etmiştir. Vasıfî'nin eseri tek nüsha olup Leningrad'da Asya müzesindedir.

Buradaki hikâyelerden biri Alişir Nevaî'nin Türk diline olan derin sevgi ve bağlılığı çağdaşları olan bazı Türk şairleri tarafından bile alay mevzuu olduğunu büyük şairin de buna çok kızdığını göstermesi bakımından dikkate değer.

Hikâye şu :

Diyorlar ki bir gün ulema ve devlet adamlarının hazır bulunduğu bir mecliste Nevaî, Iraktan gelen Binaî'ye «hatırında kalmıŝsa Yakub beyin meziyetlerinden bize bir şey anlat» dedi. Binaî «Yakub beyin bir meziyeti vardır ki başka meziyetleriyle kıyas kabul etmez : O Türkçe konuşmaz!» dedi.

Nevaî — «Binaî, senin küstahlığın bütün sınırları aştı. Senin bu ağzına pislik doldurmalı» dedi. Binaî buna karşı : — «Pislik doldurmak zor bir şey değıl : Türkçe bir şiir okutmak kâfidir» diye cevap verdi.

Anlaşıyor ki Nevaî'nin Türk dili için yaptığı didinme ve mücadeleleri Farsça güzel ŝiirler yazmağı muktedir olan Türk şairlerinin bile hoşuna gitmiyordu. Binaî'nin bu hikâyede anlatılan sözlerini yalnız onun «nüktepervazlığına hamletmek, Nevaî'ye bir ŝakası saymak mümkün değildir. Zamanın en müsama-hakâr aydınlarından olan Nevaî'nin çok sert mukabelesi bu sözleri «nükte» veya bir şaka sanmadığına delildir.

VI. Altıncı makale «*Nevaî devrine ait güzel el yazmaları ve bunların yarıdıcıları*» başlıklı makaledir (S. 153-174). A. A. Semenov tarafından yazılmıştır.

Bu makalede güzel yazı ve resim sanatlarının Nevaî devrinde kemâlin en yüksek derecesine geldiğı gösterilmekte ve bu devre ait olup zamanımızın kitaplıklarında ve müzelerinde bulunan ŝaheserler bahis konusu edilmektedir.

VII. Yedinci makale «*XV. yüzyıl Herat'ının tarihtopografisi*» başlıklı makaledir (S. 174 - 202). Nevaî devri Herat'ı muhteşem âbideleri, parkları, bahçeleri, geniş hiyabanları, kanalları, pazarları ile bu makalede canlandırılmıştır.

VIII. Sekizinci makale «*Leningrad koleksiyonlarında bulunan Nevaî elyazmalarının tavsifi*» başlıklı makaledir (S. 203 - 235). S. L. Volin tarafından yazılmıştır.

«*Alişir Nevaî*» dergisinin IV. makalesi olan Borovkov'un makalesinden bahsederken bu makalenin «Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi» nde (cilt II, sayı 3-4) Profesör Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından hülâsa edildiğini kaydetmiştik.

«Bol keseden bir harika vadetmemek şartıyla» yazılan bu makaleye temas etmeği zarurî buluyoruz.

1. Profesörün bu makalesi, Borovkov'un makalesinin çok karışık bir hülâsa-sından ibaret olduğu halde orijinal bir etüd, yeni bir buluş gibi takdim edilmektedir. Kendi «kesesinden bir harika vadetmeyen» bir profesörün başkasının kesesine de saygı göstermesini bilmesi gerekirdi.

2. Çağatay Türkçesi mevzuu üzerine hiç bir şey yapılmadığı iddia ediliyor. Halbuki kendisinin hülâsa ettiği makale ve bu makalede zikredilen kaynaklar bile bu iddianın varid olmadığını isbata kâfidir (Çağatay edebiyatı ve dili hakkında en son tetkik için bk. F. Köprülü, *Çağatay edebiyatı*, İslâm ansiklopedisi III, S. 270 - 323).

3. Makalede (S. 143) «Şeybanînâme» şairi Mehmed Salih'in bir şiirinden bahsederken Şeybanî Han'ın söylediği sözleri şairin kendi sözleri diye anlamış ve bu «anlayış»a göre yarım sahife tutan yanlış mütaleada da bulunmuştur. Halbuki bu beyitlerin mânası Borovkov'un makalesinde (S. 118), Samoyloviç'in «Orta Asya edebî türkçesinin tarihine dair» adlı makalesinde (Bk. türkçe tercümesi: Ankara Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yaylığı, 1942, S. 74-75), Vambéry'nin almanca tercümesinde (Şeybanînâme, S. 147-149) doğru ve pek açık olarak anlatılmıştır.

4. Türk dili ve edebiyatı öğrencilerinin faydalanmaları için yazılan makale ve etüdlere yabancı dillerde yazılan kaynakları gösterirken bunlardan türkçeye tercüme edilenlerini de göstermek zaruridir. Borovkov'a uyararak «Baburnâme»nin Beveridge neşrini göstermekle beraber Prof. Reşit Rahmetî Arat tarafından yapılan tercümesini de zikretmek gerekti. Barthold'un «Uluğ Bey ve zamanı» adlı kitabı, Samoyloviç'in «Orta Asya edebî türkçesinin tarihine dair» adlı makalesi, Ebulgazi'nin «Türk şeceresi» de bu cümledendir.

5. Ahmet Caferoğlu makalesinin bir yerinde «bahusus ki Alişir kendisi bile, Mizan-ül-evzan'ında Özbek halk edebiyatından bahsederken, bunların vezin kalıplarına uymadıklarından şikâyet etmektedir» diyor (S. 144). «Mizan-ül-evzan»ın nüshası ve sahifesi gösterilmediğine göre bu «şikâyet» meselesi de Borovkov'un vezin meselesine temas ettiği bir cümleden çıkarılmış olsa gerektir. Borovkov'un cümlesi şöyledir: «Özbeklerin halk şiirleri hakkında Nevaî Mizan-ül-evzan'da bunlardan bazılarının mutad vezinler çerçevesine girmediğini (uymadığını) söylüyor» (S. 103). Bu kayıttan Nevaî'nin «şikâyet» ettiğini çıkarmak güçtür. Nevaî, Özbek halk şiirlerinin «aruzun hiç bir vezniyle tetabuk etmediğini» söylemiştir ki bu şikâyet değil, halk edebiyatıyla divan edebiyatını mukayese ederken bulduğu bir hâdiseyi tespitten ibarettir (Bk. Fuat Köprülü, *Tuyug Türkiyat Mecmuası* II, 239-242).

ABDÜLKADİR İNAN

* * *

Dr. Abdülkadir Karahan: *Fuzulî, muhiti ve şahsiyeti*. İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi, 1949 (XXIII, 309 S., Güzel Sanatlar Akademisi Profesörlerinden Emin Barın ve Hüseyin Tahirzade tarafından hazırlanmış nefis kapak; metin dışında renkli bir minyatür ile 20 levha, 1 harita ve metin arasında 11 fotoğraf). 8° = İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınlarından. Nr. 410.

Türk edebiyat tarihi ve Fuzulî'cilik alanında önemli yer tutacağı şüphesiz bulunan bu eser, önde ve sondaki ihzarî bilgilerle, dokumentasyon kısımları hariç, üç bölümde tamamlanmıştır. *Birinci bölüm*, XVI. yüzyıldaki İnan ile Bağdad durumuna aittir. Bu durum coğrafya, tarih ve medeniyet (siyaset, din, içtimaiyat, iktisadî ve kültür) bakımından üç kısımda anlatılmıştır. Coğrafi kısımda memleketin sınırları, iklimi, ırmakları, toprak, bitki ve hayvanlarına, Tarih kısmında İlk çağ, Müs'ümanlığın ilk zamanları ve Abbasiler, Moğollar, Akkoyunlular, Safevîler, Osmanlılar ve Osmanlı Bağdad'ın ilk valilerine ve Bağdad, Küfe, Nəcəf, Kerbelâ, Hille, Basra şehirlerinin geçmişteki hayatlarına ait malûmat verilmiştir. Medenî hayat kısmının fihristi de şudur: 1. Medeniyet ve din tarihi bakımından İlkçağ... 2. a) İslamda siyasi ve usulî mezhepler, b) Tasavvuf cereyanı; 3. a) Malî, sıhhi ve içtimai hayat, b) Medeniyet ve ilim; 4. a) XVI. asrın ilk yarısında durum, b) Kanunî devrinde arazî, gelir, ulaştırma, mesken ve ticaret, c) Halkın dili, ırkı, dini ve d) Şiir ve edebiyat muhiti. *İkinci bölüm*, Fuzulî'nin hayatına ayrılmıştır. Bu bölüm 1. Akkoyunlular ve Safevîler devri, 2. Osmanlı hakimiyetinin ilk yılları 3. Fuzulî'nin hayatının son yılları, diye üç kısımda tamamlanmıştır. *Üçüncü bölüm*, Fuzulî'nin milliyeti, mezhebi ve psikolojisinden bahseden üç kısımda şairin şahsiyetini belirtmiştir.

Fuzulî metinleriyle, şaire ait bütün kaynak ve incelemeler, çok az istisna ile — ki bu, bilhassa Azerbaycan'da yapılan tetkik ve yayınlara aittir—kâmilan istifade olunmuş; ilave olarak, bir de Fuzulî'nia menşesine (Milliyetine) taalluk eden orijinal yeni vesika ve kaynaklar meydana konmuştur (S. 118 ve 121).

•••

Fuzulî'nin *milliyeti* ile *mezhebi* üzerine tafsilatla durduktan ve onun bir Türk ve Şii (isna aşeri) olduğu neticesine kat'iyetle vardıktan sonra, A. Karahan, şairin psikolojisi bahsine temas ediyor ve onun yettiği devri vasıflandırmak üzere şunları yazıyor:

• XV. asrın ikinci yarısında Bağdad ve dolayları içtimai çevre bakımından Fuzulî gibi bir dehanın neşvünema bulmasına gayet elverişli idi. Mekkeye göre İslâmiyetten önce «Eş-şuhûr-ül-haram» denilen dört ayda (Zilkade, Zilhicce, Muharrem, Recep) Taif civarındaki Sûk-ı Ukkaz panayırının ve İslâmiyetten sonra da Zilhiccede *Mekke* ve *Medine*'nin ziyaretçilerle dolup taşması kabilinde bilhassa Muharrem aylarında — Şiiilerin ve bütün İslam dünyasının mukaddes makamları olan—Nəcəf, Kerbelâ ve Bağdad dolayları da insan kültürleriyle dalgalanırdı. İnan, Anadolu, Suriye, Arabistan ve Hindistan arasında aynı zamanda

ticarî ve iktisadî bir transit merkezi olan İrak-ı Arab, bilhassa Safevîlerin ilk zamanlarında siyasî ve dinî olarak da çok geniş bir rağbet ve mâna almıştı ki, Fuzulî'nin ilk gençliğine rastlıyan bu sıralarda sosyal muhitin bu canlı kıymıldanışları, met ve cezirleri; Mezopotamya kıyılarında Bahreyn incilerinin en güzel-lerinden birinin parlamasına vesile olmuştur ».

«Bu devre hakim olan ruh, ilim ve şiir havasıyla beslenmiştir. Bağdad, Kerbelâ, Necef . . yalnız bir çok Azerî-Şii Türk şairlerinin uğradıkları, birleştikleri yer olmakla kalmamış, Azerî-Türk şiirinin bir kaynağı haline gelmiştir. Ticaret kervanları ve Muharrem merasimine gelen ziyaretçi kabileleriyle birlikte Anadolu ve Çagatay şairlerinin de eserleri hemen aradan zaman geçmeden buralara taşınıyor, yayılıyordu. Irak Türkleri arasında Nevaî (1441-1501), Baykara (1430-1505) ne kadar okunuyor, seviliyor ise Şeyhî (ölm. 832/1429 dan sonra) veya Ahmedî (1329-1412) de o derecede tanılıyordu Üstelik Nesimî gibi Fuzulî'den sonra Azerî edebiyatının en lirik ve hattâ aktif tasavvuf bakımından Fuzulî'den aşkın, atak hakikî bir mutasavvıf şair de bu bölgede bir asır evvel yetişti. Azerî edebiyatı, XV. asır sonunda Habibî ve XVI. asır başlarında Hatayî gibi sanatkârları şiirin ilhamı ile kanatlandırmaya muvaffak olduğu içindir ki Fuzulî gibi bir evlâda gebe oluşunu gayet tabii görmek lâzımdır.» (S. 151-152).

Tarihî böyle bir devir ve sosyal şartlar içinde doğan Fuzulî'nin psikolojisini eserlerini araştırıp, inceliyerek tesbite çalışan müellif bilhassa onun *aşk*'ı üzerinde duruyor:

«Güzelliğe, kelimenin en geniş manasıyla can ü gönülden âşık olan bu bağıryanık Irak çocuğunu, aşk, çöl güneşleri gibi yakmış ve fakat şiirlerini Bağdad hurmaları gibi ballandırmıştır. . . İptidai malzemesini taştan, topraktan, tahtadan almakla beraber insanı hayran bırakan usta bir mimar - mühendisin eseri gibi, Fuzulî'nin aşkı da beşerî heyecanlardan doğmakla beraber bir üstün ve müstesna hüviyette karşımıza çıkmış ve asırlardan beri meraretin, elemin, hülya ve hasretin şefkat ve merhametin, nihayet ilahî varlığa, lâyemut Tanrıya olan bağlılık ve hayranlığın ifadesi olarak gönülleri, bir ölümsüz sultan gibi, teshir etmiştir.» (S. 173).

Şairin ruhu, «içinde doğup büyüdüğü fizik ve mistik iklim: hüznün ve merarete, inzivaya, aşırı hislilîğe çok müsaitti. Bu mizaç ve içtimai çevre tazyikiyledir ki: Fuzulî halinden gayrı memnun, şikâyetçi, içine kapanmış, biraz müsves, çok içli bir insan olmuş ve fakat neticede bir can kurtaran simiti gibi aşka yapışmış, hayat denizinin dalgaları arasında bu beşerî-ilâhî aşk onun ebediliğini sağlamıştır.» (S. 185).

A. Karahan, Fuzulî psikolojisine taallük eden ve tafsili bir makale hacmine sığmayan akademik tahsil, aşk ve ölüm temaları, beşerî heyecanların yücelmesi, söz-şiir zevki, mazlûm insanlara yakınlık ve belâyaya sabırla mukabele, dünya zinetlerine karşı istigna, tâliden şikâyet, kendine güven, kendini İslâm-Şark aşk kahramanlarıyla mukayese, cahil ve hasudlara husûmet, taklitten sakınma ve orijinallik arzusu, mizah istidadı gibi bir sıra çok enteresan konulara temas etmekte ve bütün bunları büyük dâhinin türlü eserlerinden maharetle seçtiği satırlar ve beyitlerle izah ve tevsik etmektedir.

Dr. Abdülkadir Karahan'ın, aslında doktora tezi olarak hazırlanmış olduğu bu incelemesi, Türk şiirinin büyük ışığı Fuzulî üzerine yayınlanan eserler arasında özel bir yer tutmaktadır. Müdafaa olunurken teze nezaret eden birinci raportör Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan'ın kitaba yazdığı «bir kaç söz» de takdir olunduğu gibi, Karahan'ın bu monografisi Fuzulî'ye dair yazılan tetkikler arasında üstün bir değere maliktir.

Kitap, gerçekten de «aile muhiti ve terbiyesinin tesiriyle» müellifin ta «çocukluktan beri bağlı bulunduğu Fuzulî sevgisiyle» canlanan bir çalışmanın mahsulüdür. Bu sevgi, edebiyat tetkiki hususundaki çağdaş bilgi ve usulla birleşerek, *büyük kalb şairinin hayatı ile şahsiyetini* bize pek canlı olarak tanıtıyor.

Tatlı bir zevk ile okunan bu faydeli eserin mütaleasından duyduğumuz memnuniyeti kaydetmekle beraber, dikkatimizi çeken bazı cihetleri üzerinde durmayı da samimiyetten sayarız :

Fuzulî için vaktiyle Fars veya Kürt'tür diyenler bulunmuş ; A. Karahan bu, zamaniyle Prof. M. F. Köprülü tarafından cerh ve reddedilmiş bulunan esassız iddiayı vesile ederek, Fuzulî'nin Türk olduğunu isbata kalkmış ve bu konuda söylenecek delil ve materyallere 13 sahife yer ayırmıştır. Fuzulî—Türklüğü isbat edilmek için yalnız eserleri kâfi iken—menşe ve geneoloji itibarıyla muhakkak ki Türktür. Fakat bir Türk'ün Fuzulî Türktür, diye isbata kalkması bir Alman'ın faraza Göthe veya Schiller Almandır, bir İngiliz'in Shakespeare İngiliz'dir ve bir İtalyan'ın Boccaccio ile Petrarco veya Virgil İtalyan'dır diye monografi yazmasına benzemez mi ?!. Bir Nizâmî-i Gencevî'nin, bir Emir Husrev-i Dihlevî'nin, hattâ bir Celâleddin-i Rumi'nin Türk olduklarını isbata ihtiyaç ve belki zaruret hissedilebilir ; çünkü bunlar, dünyaca, birer İran klâsığı ve Fars şairi tanınmışlardır. Fakat klâsik bir Türk şairinin milliyetini münakaşa konusu yapmak her halde müsbet bir meşguliyet sayılamaz. Şairin haltercümesine ait aykırı malûmata mutlaka temas edilmek istenirse, bu hususa, nihayet, bir iki cümle veya notla işaret edilip geçilir.

Fuzulî'nin Türk olduğu hakkında ısrar edileceğine, aynı konuda söylenen bütün materyalleri başka bir neticeye varmak için kullanmak daha müsbet ve gerekli bir iş olur. Fuzulî'nin, bize belirtilecek ve isbat olunacak tarafı onun *Türklüğü değil, Türkçülüğüdür* : müellif, şairin milliyetinden ziyade milliyetçiliği üzerinde dursa idi, daha yerinde hareket etmiş olurdu.

Fuzulî yaratıcılığının en büyük saiki onun *halkçılığıdır* ; milliyetçiliği dediğimiz zaman da bunu kastediyoruz. Irkan Türk olmasa idi bile, Türk'e hitap için can atan şair, bu sıfatıyla, büyük bir Türk şairi olmaktan gene mahrum kalmazdı. Fuzulî'nin A. Karahan tarafından istifade edilmemiş Farsça bir beyti bu halkçılığın bize kuvvetli bir delilini veriyor. Şairin «Rind ü Zahid» adındaki eserinde «Asl olan manâdır, yoksa söz süslemek değildir ; asıl söz halkın anlayacağı sözdür» manâsına gelen güzel bir beyti vardır :

سخن آنست که فهمند عوا

اصل معناست نه تزین کلام

Fuzulî, şiir nevilerinden en çok beğendiği gazeli tarif ederken de bu halkçılığı belirtmiştir. Gazeli o, ruhunun lirizmine uygun geldiğinden başka, bir de «yazılması ve okunması kolay olduğu için» tercih etmiştir.

«Gazel de ki meşhur-i devran ola, Okumakda, yazmakda âsan ola!»

Sanatın sosyal ve millî bir görev taşıdığına bu suretle kani olduğunu gördüğümüz Fuzulî, samimi bir şîa ruhiyle «Hadikat üs-Süada»sını yazmış ve Kerbelâ şehitlerinin mersiyesini dinlemekten «Dünyanın en büyük rüknünü teşkil eden Türkleri» mahrum kılmak istememiş ve bu hususta Tanrıdan başarı dileyerek şu yakarıшта bulunmuştur :

*«Ey feyzresan-i Arab ü Türk ü Acem Kıldın Arabı afsah-i ehl-i Alem ;
Ettin fuseha-yi Acemi İsa-dem Men Türk-zebandan iltifat eyleme kem!»*

Aynı Türkçülük motifi ile o, Farsçası bol bulunan «Leylâ-Mecnun»u da, Türkler dahi zevk alsınlar diye, «inceleştirdiği Türk nazmına» maletmiştir :

*«Ol sebepten Fârisi lafziyle çoktur nazm kim,
Nazm-i nazik Türk lâfziyle iken düşvar olur ;
Mende tevfik olsa bu düşvarı âsan eylerim,
Nevbahar olgac, dikenden berg-i gül izhar olur.»*

Müellifin şüpheli gördüğümüz incelemelerinden biri de Fuzulî şahsiyetinin psikoanaliz metodu ile tesbitidir ; hele minyatürlere göre şairin beden teşekkülü hakkında tahminlerde bulunmaya kat'iyen güvenilemez. Bu hususta fotoğraflara bile güvenmek caiz değilken, minyatüre nasıl itimad edilir ? Netekim bu itimatsızlığı müellif dahi zımnen açığa vurmuştur. Bütün sevgilerinde latif cinsler tarafından daima mukabelesizliğe uğrayan şairin, Karahan, çehre çirkinliğine ihtimal vermektedir ; halbuki müellifin bu mantığı, Fuzulî'nin meşhur minyatüründeki güzelliğiyle tezaad halindedir.

Dr. Prof. Nihat Tarlan, yukarıda zikrettiğimiz «bir kaç söz» ünde, Fuzulî'nin «asıl sanatkâr cephesini de ele almayı ve onu tamamen objektif bir hale getirerek» işlemeyi A. Karahan'dan ummaktadır. Bizim ise bilhassa özlediğimiz şey şairin yaratılışındaki sosyal motif ve idelerin incelenmesidir. Bu iş yapılırsa Türk humanizminin en büyük dehası bize ve bütün dünyaya daha kavrayışlı bir şekilde anlatılmış olur.

Fuzulî'cilikten beklenen bu çok özlenir araştırmalar haricinde dahi, yayınlandığı şekliyle, Dr. Karahan'ın kitabı millî kütüphanemizin değerli eserlerindedir. Önemli bir açığı dolduracağı bize muhakkaktır. Müellifi candan tebrik ederiz.

1949 YILI TEMMUZ, AĞUSTOS VE EYLÜL AYLARINDA TÜRK TARİH KURUMU KÜTÜPHÂNESİNE GELEN KİTAPLAR VE DERGİLER

A

- Akın, Behçet : *Gazneli Mahmud*. Aylık Ansiklopedi 2, 1 (1949).
- Aktepe, Münir : *Naima tarihinin yazma nüshaları hakkında*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Allen, James Turney : *On the Athenian theater before 441 B. C.* Berkeley : 1937 University of California Press. 4 S.
- Allen, James Turney : *On the Odeum of Pericles and the Periclean reconstruction of the theater*. Berkeley : 1941 University of Calif. 5 S.
- Amandry, P. : *Le portique des Athéniens à Delphes*. BCH 70 (1946).
- Andrae, W. : *Bauwerk als Geschichtsurkunde*. Archiv Orientalni, XVII, 1 (1949).
- Andreasyan, Hrand : *Türk tarihine ait Ermeni kaynakları*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Anhegger, Robert : *Eyyubî'nin Menâkıb-ı Sultan Süleyman-ı*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Anhegger, Robert : *Mu'âlinin Hünkârnamesi*. Tarih Derg. I, 1 (1949).
- Arberry, A. J. : *New materials on the Tabâqat al-Shu'ara of al-Jumahl*. BSOS XIII, 1 (1949) S. 7-23.
- Arne, T. J. : *The Swedish archaeological expedition to Iran. 1932-1933*.
- Artuk, İbrahim : *Anadolu Selçuk hükümdarı II. Gıyaseddin Keyhüsrev adına kesilmiş olan değerli dinar*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Der. 5 (1949).
- Artuk, Cevriye : *Roma imparatoru Hadrianus'un sikkeleri*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Der. 5 (1949).
- Ayas, Nevzad : *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi. Kuruluşlar ve tarihçeler*. Ankara : 1948 Millî Eğitim Basımevi. 475 S.

B

- Bailey, H. W. : *Irano-Indica II*. BSOS XIII, 1 (1949), S. 121-140.
- Bakoş, J. : *Introduction d'Avicenne à sa «Psychologie»*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Baysun, Cavid : *Emir Sultan'ın hayatı ve şahsiyeti*. Tarih Derg. I, 1 (1949).
- Bazin, Louis : *Recherches sur la titulature des Tabgaç*. T. T. Arkeolog ve Etnolog. Derg. 5, (1948).
- Beek, M. A. : *Ein Erdbeben wird zum prophetischen Erleben*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).

- Beeston, A. F. L.: *A Sabaeen boundary formula*. BSOS XIII, 1 (1949) S. 1-4.
- Bell, Eric temple: *Büyük matematikçiler*. Çevirenler: Ömer İnönü — Cüneyd Akova — İsmail İşmen — Zübeyir Demirgüç. İstanbul: 1945 Milli Eğitim Basımevi, 2 cilt.
- Benoit, Fernand: *The new excavations at Mersailles* AJA 53, 3 (1949).
- Benveniste, E.: *Sur l'emploi des cas en Hittite*. Archiv Orientalni, XVII, 1 (1949).
- Béquignon, Y.: *Etudes Thessaliennes*. BCH 70 (1949).
- Berkay, Needet: *Yeniçerilerin yok edilmesi ve ordumuzun yeniden kurulup gelişmesi*. Ankara: 1949 Genelkurmay Basımevi, 25 S.
- Berker, Aziz: *Türkiye'de ilk öğretim*. Ankara: 1945, Milli Eğitim Basımevi, 10+168 S.
- Biç, M.: *Bet'el-le sanctuaire du roi*. Archiv Orientalni, XVII, 1 (1949).
- Birand, Hikmet: *Keltepe ormanlarında bir gün*. İstanbul: 1948 Milli Eğitim Basımevi, 40 S.
- Bousquet, J.: *Inscriptions de Delphes*. BCH 70 (1946) S. 32-42.
- Bozkurt, H. - M. Çığ - F. R. Kraus: *İstanbul çivi yazılı tablet koleksiyonu*. T. T. Arkeolog. ve Etnograf. Derg. 5 (1949).
- Briggs, Laurence: *The appearance and historical usage of the terms Tai, Thai Siamese and Lao*. JAOS 69, 2 (1949) S. 60-73.
- Brion, Marcel: *La résurrection des villes mortes*. Paris: 1949 Payot, 320 S.
- Bulard, M.: *Un vase Grec à figures rouges découvert en Lorraine*. BCH, 70 (1946) S. 42-51.
- Bundgaard, J. -A: *A propos de la date de la péristasis du mégaron B à Thermos*. BCH, 70 (1946) S. 51 - 58.
- Burton - Brown: *Unexpected light on minoan and Egyptian culture : Striking discoveries from a recent excavation in remote Azarbaijan*. London News. 5753 (1949).
- Bünger, Karl: *Quellen zur Rechtsgeschichte der T'ang-Zeit*. JAOS 69, 3 (1949).
- Bütçe: *T. C. Maliye vekâleti, Bütçe 1937*. 666. S.

C

- Can, Nurettin: *Eski eserler ve müzelerle ilgili kanun nizamname ve emirler*. Ankara: 1948 Milli Eğitim Basımevi. 130 S.
- Capell, A.: *Towv Tonol languages of New Guinea*. BSOS XIII, 1 (1949).
- Cavaignac, E.: *L'Arnavandas d'İsmirikka*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Cavaignac, E.: *Chronologie de l'histoire Mondiale*. Paris: 1946 Payot 238 S.
- Cavaignac, E.: *La question hittito-achéenne après les dernière publications*. BCH 70 (1946).
- Cezar, Mustafa: *Milyarder sadrâzamlar*. Aylık Ansiklopedi. Seri 2, 4 (1949).
- Chamoux, F.: *Un sculpteur de Cyrène: Zénion, fils de Zénion*. BCH, 70 (1946).

- Chandra, Lokesh: *The cyavana-vidanvat legend in the faininiya Brahmana*. JAOS 69, 2 (1949).
- Chapouthier, F.: *La glyptique Crétoise et la continuité de la civilisation minoenne*. BCH 70 (1946).
- Charbonneaux, J.: *Tête féminine du IVe siècle av. J. -C au Musée du Louvre*. BCH 70 (1946).
- Cihar, V.: *Bibliographie des travaux de Bedrich Hrozný*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Coedès, Georges: *Les états hindouisés d'Indochine et d'Indonésie*. JAOS, 69, 3 (1949).
- Congrès des Intellectuels de la république populaire Roumaine pour la paix et la culture 29, 30, 31 Mars 1949*. Bucarest. 141 S.
- Coupry, J.: *Un joueur de marelle au marché du Philippines*. BCH 70 (1946).
- Czerny, A.: *Çocuk eğitiminde hekim*. Çevirenler İhsan Hilmi Alantar-Cihat Gürsan. Ankara: 1947 Milli Eğitim Basımevi. 71 S.

Ç

- Çerkes Hasan vak'ast*. Aylık Ansiklopedi Seri 2, 1 (1949).

D

- D'Alméras, Henri: *1871 Paris muhasarast*. Aylık Ansiklopedi. Seri 2, 4 (1949).
- Dandekar, R. N.: *Vedic Bibliography*. JAOS 69, 3 (1949).
- Darkot, Besim: *Avrupa coğrafyası*. İstanbul: 1949 Üçler Basımevi. 118 S.
- Daux, G.: *Note sur Sophocle, Electre 706-724*. BCH, 70 (1946).
- David, M.: *Gilgameş et l'histoire de l'agent*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Devlet-i Osmaniyenin 1326 senesine mahsus bütcesidir*. İstanbul: 1326. 196 S.
- Dindersleri*, Kitap I. II. Ankara: 1944 Milli Eğitim Basımevi.
- Driver, G. R.: *Ugaritic and Hebrew problems*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Dupont-Sommer, A.: *L'inscription Phénicienne de la spatule dite d'Asdrubal*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).
- Durant, Will: *Histoire de la civilisation*. Paris: 1941-47 Payot. 6 vol.
- Duyuran, Rüstem: *Çorlu-Sultanköy Yeraltı mezar odası hakkında kısa rapor*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg. 5 (1949).

E

- Edgâr, Paloezi: *Báro To'th Ferenc*. Budapest: 1916. 338 S.
- Ege, Nezahet: *Amerikada yeni terbiye cereyanlart*. İstanbul: 1948 Milli Eğitim Basımevi. 208 S.
- Ekholm, Gunnar: *Zur Geschichte des Römisch-Germanischen Handels*.
- Elçin, Şükrü Murat: *Kerem ile Aslı hikâyesi*. Ankara: 1949 Milli Eğitim Basımevi. 128 S.
- Enç, Mitat: *Körler ruhbilim, eğitim ve öğrenimleri*. Ankara: 1947 Milli Eğitim Basımevi. 250 S.
- Evans-Pritchard, E.: *Two Nuer ritual concepts*. Man 49, 95-116 (1949).

F

- Fagg, Bernard: *New discoveries from Ise on exhibition at the Royal Anthropological Institute*. *Man* 49, 79-94 (1949).
- Falkenstein, A.: *Ein Sumerisches Kultlied auf Samsu'iluna*. *Archiv Orientalni*. XVII, 1 (1949).
- Fish, T.: *Some Ur III tablets from Lagash*. *Archiv Orientalni* XVII, 1 (1949).
- Fıratlı, Nezi̇h: *Ankara Arkeoloji müzesindeki Sidamara tipi lahit parçaları*. *T. T. Arkeolog ve Etnograf. Derg.* 5 (1949).
- Friedrich, J.: *Der Churritische Mythos vom Schlangedamon Hedammu in Hethitischer Sprache*. *Archiv Orientalni*. XVII 1 (1949).
- Furlani, G.: *Sur la palmomantique chez les Babyloniens et les Assyriens*. *Archiv Orientalni* XVII, 1 (1949).

G

- Galland, Antoine: *Istanbul'a ait günlük hatıralar (1672-1673)*. Yayınlayan Charles Schefer, Çeviren Nahit Sırrı Örik. Cilt I. Ankara: 1949 T. T. Basımevi. 245 S.
- Garstang, J.: *Where East meets west: An ancient Village in Cilicia*. *Archiv Orientalni* XVII, 1 (1949).
- Goodrich, L. Carrington: *Foreign music at the court of Sui Wen-ti*. *JAOS* 69, 3 (1949).
- Gordon, Pierre: *L'Image du Monde dans l'antiquité*. Paris: 1949 Presses Universitaires de France. 212 S.
- Gökbilgin, Tayyib: *XVII. asr başlarında Erdel hadiseleri ve Bethlen Gabor'un beyliğe intihabı*. *Tarih Derg.* I, 1 (1949).
- Gökay, Fahrettin Kerim: *Sağlık düşmanı keyif verici maddeler*. Ankara: 1948 Milli Eğitim Basımevi, 59 S.
- Götze, A.: *Hittite Sanı̇a-Şannapili*. *Archiv Orientalni*. XVII, 1 (1949).
- Götze, A.: *Mesopotamian laws and the Historian*. *JAOS* 69, 3 (1949).
- Gunther, Herbert: *The conditional Mood in Sinhalese*. *JAOS* 69, 2 (1949).
- Güterbock, H. Gustav: *Kumarbi, mythen von churritischen*. *JAOS* 69, 2 (1949).
- Güterbock, H. Gustav: *Sultanhanı ve Aleokı̇şla Eti yazıtları hakkında Zuden Hethitischen inschriften von Sultanhanı und von Aleokı̇şla*. *T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg.* 5 (1949).
- Güterbock, H. Gustav: *Yeni Eti hiyeroglif yazıtları ve mühürleri. Neue hethitische Hieroglypheninschriften und Siegel*. *T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg.* 5 (1949).

H

- Hadrovics, Ladislav: *Le peuples Serbe et son église sous la domination Turque*. Paris: 1947 Universitaires de France, 167 S.
- Hancar, F.: *Aus der problematik Urartus*. *Archiv Orientalni* XVII, 1 (1949).
- Henderson, Eugénie: *A Phonetic study of western Ossetic (Digoron)*. *BSOS* XIII, 1 (1949).

- Hendriksen, H.: *The three conjunctions in Sinhalese*. BSOS XIII, 1 (1949).
 Henning, W. B.: *The Aramaic inscription of Asoka found in Lampaka*. BSOS XIII, 1 (1949).
 Herdner, Andrée: *La légende cananéenne d'Aqhat, d'après les travaux récents*. Syria 26, 1-2 (1949).
 Holt, J.: *Quelques interprétations du code hittite*. Archiv Orientalni XVII, 1 (1949).

İ

- İskit, Eroğul: *Atlantik paktı*. Aylık Ansiklopedi, Seri 2, 1 (1949).
 İskit, Eroğul: *İrlanda tarihi*. Aylık Ansiklopedi, Seri 2, 1 (1949).

J

- Jean, James: *Esrarlı Kâinat*. Çeviren Salih Murad Uzdilek. Ankara : 1947 Milli Eğitim Basımevi. 113 S.
 Johnson, Franklin: *Eight pieces of pottery*. AJA 53, 3 (1949).

K

- Kafesoğlu, İbrahim: *Ahlât ve çevresinde, 1945'de yapılan tariht ve Arkeolojik tetkik seyahati raporu*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
 Karamete, Kemaleddin: *Kayseri müsesinde Eti hiyeglifini havi iki yeni yazıt*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg. 5 (1949).
 Kılıçoğlu, Hakkı: *İsrailoğullarının tarihciği*. Aylık Ansiklopedi, Seri 2, 4 (1949).
 Koşay, Hamit Zübeyr-Mahmut Akok: *The pottery of Alaca Höyük*. AJA. Reprint.
 Koşay, Hamit Zübeyr-Hakkı Gültekin: *Karaburun (İzmir) Çakmak civa madeninde ön tarih buluntuları*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg. 5 (1949).
 Kökdemir, Dr. Bahattin: *Yeni ijiyen I. İstanbul*: 1948 Milli Eğitim Basımevi. 268 S.
 Köprülü Orhan: *Cevrt tarthinin mahiyet ve kıymeti*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
 Kramer, Samuel: *Sumer edebiyatının yeniden ihdası*. Çeviren Seniha Moralı T. T. Arkeolog. ve Etnog. Der. 5 (1949).

L

- Lamb, Harold: *Ömer Hayyam*. Çeviren Rıza Doğrul. İstanbul: 1948 Ahmet Sait Matbaası. 303 S.
 Lamb, Harod: *Timur*. Çeviren Mehmet Osman Dostel. İstanbul: 1948 Kenan Matbaası, 229 S.
 Lavedan, Pierr-Simon Besques: *Histoire de l'art*. Paris : 1949 Presses Universitaires de France. 322 S.
 Li An-Che: *The Bkah-Brgyud sect of Lamaism*. JAOS 69, 2 (1949).
 Littmann, Enno: *Arabic Inscriptions (Charles C. Torrey)* JAOS 69, 3 (1949).

- Lopez, Juan de. : *Los descubrimientos argaricos en la Almoloya de Mula - Pliego*. Murcia : 1945. 32 S 10 Pl.
 Lütem, İlhan : *Amerikayı tanıyalım*. Ankara : 1946. Milli Eğitim Basımevi. 272 S,

M

- Maarif Şurası II. 15-21 şubat 1943*. 268 S.
 Mamboury, E. : *Les parages du temple de Rome et d'Auguste à Ankara*. T. T. Arkeolog, ve Etnog. Derg. 5 (1949)
 Martin, R. : *Sur quelques particularités du temple d'Asclépios à Epidaure*. BCH. 70 (1946).
 Mayence, F. : *Un vase chypriote a figure humaine*. BCH, 70 (1946).
 Meer, P. Van Der : *The ancient chronology of Western Asia and Egypt*. Leiden : 1947 E. J. Brill. 71 S. I Plan.
 Metzger, H. : *Thèmes du voyage et thèmes du repos dans la céramique Attique a figures rouges du VIe siècle*. BCH, 70 (1946).
 Michalowski, K. : *La fin de l'art Grec*. BCH, 70 (1946).
 Minorsky, V. : *A false Jayhani*. BSOS, XIII, I (1949).
 Minorsky, V. : *Caucasica in the history of Mayyafariqin*. BSOS, XIII I (1949).
 Moran, Vahit : *Türkçe-İngilizce sözlük*. İstanbul : 1945 Kâğıt ve Basın işleri. 1462 S.

N

- Naji Al-Asil : *Dudu, the Sumerian scribe*. Sumer V, 2 (1949).

O

- Oliver, Revilo : *The Claudian letter* I.AJA 53, 3 (1949).

Ö

- Ötüken, Adnan-Türker Acaroğlu : *İstanbul Üniversitesi yayınları bibliyografyası*. 1933-1945. 446 S.
 Öz, Tahsin : *Ahmet Fethi Paşa ve müzeler*. T. T. Arkeolog. ve Etnog. Derg. 5 (1949).
 Özcan, Vahdettin : *Kulak hastalıkları* : 1946 Milli Eğitim Basımevi. 652 S.
 Özgüç, Dr. Nimet : *Döviz köyünden (Şarkışla ilçesi) getirilen Eti heykelciği* T. T. Arkeolog. ve Etnogr. Derg. 5 (1949).

P

- Pedersen, Holger : *Lykisch und Hittitisch*. Kobenhavn : 1945. 77 S.
 Perek, Faruk Zeki : *Tercümele latince grameri*. İstanbul : 1948 Üçler Basımevi. 154 S.
 Persson, Axel W. : *The religion of Greece in prehistoric times*. Berkeley : 1942 University of California Presses. 189 S.
 Picard, *La triade Zeus-Héra-Dionysos dans l'Orient préhellénique d'après les nouveaux fragments d'alcée*. BCH, 70 (1946).
 Porada, Edith : *Seal impressions of Nuzi*. JAOS 69, 3 (1949).

Proceedings of the Middle West Branch at Cincinnati. JAOS 69, 3 (1949).
Proceedings of the Society at New Haven 1949. JAOS 69, 3 (1949).

R

- Raphael, Max: *Prehistoric pottery and civilisation in Egypt.* Washington: 1947 Pantheon Books. 160 S. 36 Pl.
 Regele, Oskar: *Der österreichische Hofkriegsrat 1556-1848.* Wien: 1949 91 S. 4 Pl.
 Roes, Mme A.: *Un Bronze d'Asie Mineure du Musée de Leyde.* Syria 26, 1-2 (1949).
 Rosenthal, Franz: *From Arabic Books and Manuscripts II; Kindiâna.* JAOS 69, 3 (1949).
 Roussel, L.: *Mythologie et folklore.* BCH, 70 (1949).

S

- Samancıgil, Kemal: *Türk Ocakları.* Aylık Ansiklopedi Seri 2, 1 (1949).
 Saygun, Ahmed Adnan: *Yunus Emre (Oratorio).* Ankara: 1946 Millî Eğitim Basımevi 16 S.
 Schaeffer, Clause: *The discovery of the ancient capital of Cyprus: Alasia a town of the 2 nd millenium, found at Enkomi, near Famagusta.* London News 5757 (1949).
 Seyrig, Henri: *Antiquités Syriennes.* Syria 26. 1-2 (1949).
 Stevens, Gorham Phillip: *A Doorsill from the library of Pantainos.* AJA 53, 3 (1949).

Ş

- Şenyürek, Dr. Muzaffer: *Truva civarında Kumtepe'de bulunmuş iskeletlere dair bir not.* Ankara: 1949. 12. S.
 Şükûn, Ziya: *Farsca Türkçe lügat Gencinei Güftar Ferhengi Ziya.* Fask. 6, 7. İstanbul: 1949 Millî Eğitim Basımevi.
 Taeschner, Franz: *Ein Altosmanischer Bericht über das vorosmanische Konstan:inopel.* Roma: 1940 Tipografia del Senato. 9 S.
 Taeschner, Franz: *Eine neue Türkische Publikation zur Wirtschaftsgeschichte.*
 Taeschner, Franz: *Das Futuwa-Rittertum des Islamischen Mittelalters.* 46 S.
 Taeschner, Franz: *Das Hauptwerk der Geographischen Literatur der Osmanen, Katib Çelebis Cihannuma.*
 Taeschner, Franz: *Der Islam im Banne des Nationalismus der zwischenweltkriegszeit.* 30 S.
 Taeschner, Franz: *Iznik.* 5 S.
 Taeschner, Franz: *Legendenbildung um Achi Evran, den Heiligen von Kırşehir.* 11 S.
 Taeschner, Franz: *Wittek, Paul: The rise of the Ottoman Empire.* 3 S.

- Taeschner, F.: *Zur Legendenbildung um Achi Evran*. 2 S.
- Tarlan, Ali Nihat: *Divan şiiri. Revanî— Hayrettî— Ahî— Peyamî— Samî*.
- Tekindağ, Şehabeddin: *Alâüddin Keykûbad ve halefleri zamanında Selçuklu Küçük Ermenistan hudutları*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Thompson, Homer: *Excavations in the Athenian Agora*. Hesperia 18, 3 (1949).
- Thompson, Homer: *The pedimental sculpture of the Hephaisteion*. Hesperia 18, 3 (1949).
- Togan, Zeki Velidi: *Kayseri ve Bursadaki bazı yazmalar hakkında*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Tukin, Cemal: *Yakın çağ tarihimizde hafta tatili*. Tarih Derg. 1, 1 (1949).
- Tülbentci, Feridun Fazıl-Server İskit: *Birinci Cihan harbinin tarihini değiştiren müdafaa Çanakkale*. Aylık Ansiklopedi serisi 2, 4 (1949).

U

- Uluçay, Çağatay: *XVII. asırda Saruhan'da eşkıyalık ve halk hareketleri*. İstanbul: 1949 Resimli Ay matbaası. 23+536 S.
- Uzunçarşılı, Prof. İsmail Hakkı: *Osmanlı tarihi. Cilt II. İstanbulun fethinden Kanuni Sultan Süleymanın ölümüne kadar*. Ankara: 1949 T. T. K. Basımevi.

Ü

- Ülkütaşır, M. Şakir: *Sinopta Candaroğulları zamanına ait tarihi eserler*. T. T. Arkeol. ve Etnol. Derg. 5 (1949).
- Ülkütaşır, M. Şakir: *Sinop'ta Selçukiler zamanına ait tarihi eserler*. T. T. Arkeol. ve Etnol. Derg. 5 (1949).

V

- Vakıflar kanunu, Türkiye cumhuriyeti Vakıflar kanunu Vakıflar nizamnamesi* 20 S.
- Vogel, J.: *Notes on Ptolemy* BSOS XIII, 1 (1949).

W

- Wace, A. B.: *The prehistoric exploration of the Greek mainland*. BCH 70 (1949).
- Wainwright, G. A.: *The founders of the Zimbabwe civilisation*. Man 49, 79-94 (1949).
- Waltz, Pierre: *La question d'Orient dans l'antiquité*. Paris: 1942 Payot. 368 S.
- Wijeratne: *Phonology of the Sinhalese inscriptions up to the end of the tenth century*. BSOS XIII, 1 (1949).
- Will, E.: *Group de bronze du Ve siècle trouvé à Delphes*. BCH 70 (1949).
- Will, Ernest: *La tour fanénaire de Palmyre*. Syria 26, 1-2 (1949).

- Williams, Henry Lionel: *Havacılık teknolojisi*. Çeviren Nuri Polat.
Ankara: 1948 Milli Eğitim Basımevi. 512 S.
- Winstedt, R. O.: *Malay history from Chinese sources*. BSOS XIII, I (1949).
- Wurm, Stefan: *The (Kara) Kirghiz Language*. BSOS XIII, I (1949).

Y

- Yaver, Ali: *Şükrü Paşa*. Aylık Ansiplopedi. Seri 2, I (1949).

DERGİLER

- American Journal of Archaeology* 53, 2, 3 (1949).
- Archiv Orientalni* 17, 1 (1949).
- Arquivo de Anatomia e Antropologia* 25 (1947-48).
- Arsberättelse* 1948-1949.
- Babıâli*, 7 (1949).
- Biblica (Roma)* 30, 2, 3 (1949).
- Bulletin de la Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève* 9, 2 (1948).
- Bulletin for Libraries Unesco* 3, 6, 7 (1949).
- Bulletin of the Institute of Historical Research* 22, 65 (1949).
- Bulletin of the School of Oriental and African Studies University of London*
13, 1 (1949).
- Bulletin Musées des Royaux d'Art et d'Histoire* 20, 1-2, 4-6 (1948).
- Bulletin the Metropolitan Museum of Art* 7, 10 (1949).
- Bulletin University Museum* 14, 1, 2 (1949).
- Le Corrier* 11, 8, 9 (1949).
- Danıştay Kararları Dergisi* 41 (1948).
- Dialogues* 1, (1949).
- L'Ethnographie* 41 (1943), 42 (1944).
- Havacılık ve spor aylık dergi* 403, 404, 405 (1949).
- Hesperia, Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 18,
2, 3 (1949).
- History* 33, 119 (1948).
- Idare Dergisi* 198 (1949).
- Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Urgeschichte* 1948.
- Journal Asiatique* 236, 1, 2 (1948), 237 (1949).
- Journal of Near eastern Studies* 1, 3 (1942); II, 2, 3, 4 (1943); III, 1, 2, 3, 4
(1944); IV, 1, 2, 3, 4 (1945); V, 1, 2, 3, 4 (1946); VI, 1, 2, 3, 4
(1947); VII, 1, 2, 3, 4 (1948); VIII, 1, 2, 3 (1949).
- Kırjath Sepher* 25, 3, 4 (1949).
- London News* 5750 - 5754; 5756 - 5762 (1949).
- Man* 49, 79 - 94; 95 - 116; 117 - 132 (1949).
- Memoria (Madrid)* 133 (1934).
- Nilüfer* 49, 50, 51 (1949).
- Okul - Aile Birliği* 1; 2 (1947).

19 Mayıs 104 (1949).

Oriente Moderno 29, 4 - 6 (1949).

Revue Roumaine 1, 2 (1949).

Sumer A Journal of Archeology in Iraq V, 2 (1949).

Syria 26 (1949).

Tıp Dünyası 22, 6, 7, 8, 9 (1949).

Türk Tarih Arkeologya ve Etnografya Dergisi 5 (1949).

Ülkü 30, 32, 33 (1949).

The Yale Review 38, 4, 39, 1 (1949).

Yeşilay 199 (1949).

Yurt Üniversiteliler Dergisi 13, 2, 4 - 5 (1949).

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
PUBLICATIONS DE LA SOCIÉTÉ D'HISTOIRE TURQUE

I. Seri <i>(Tıpkı basımlar)</i>	Fiatı K.
1 PİRİ REİS : Amerika haritası	1400
2 PİRİ REİS : Kitab-ı Bahriye	2500
*) 3 NASUH-ÜS - SİLÂHÎ : İrakayn Seferi.	
*) 4 İBN-İ BİBÎ : Selçuk tarihi.	
II. Seri <i>(Türk Tarihi'nin kaynakları)</i>	
*) 1 CÜVEYNÎ : Tarih-i Cihanküşa (3 cilt).	
*) 2 REŞİDEDDİN : Cami-üt-tevarih.	
3 Baypars Tarihi	200
4 ISFAHÂNÎ : Selçuk Tarihi	300
5 a Vekayi (Babur'un Hâtıratı), I. Cilt	400
5 b Vekayi (Babur'un Hâtıratı), II. Cilt	800
6 GÜLBEDEN : Hümâyunnâme	500
7 TANBURÎ ARUTİN : Tahmas Kulu Han'ın Tevarihî . .	100
8 SADRÜDDİN EBÜLHASAN ALÎ : Ahbar-üd-Devlet is- Selçukıyye	250
9 KALOST ARAPYAN : Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın hayatı ve kahramanlıkları	100
10 Abdi tarihi	150
11 Abu'l-Farac tarihi, I. cilt	450
11 a Abu'l-Farac tarihi, II. cilt.	500
12 NİZAMEDDİN ŞAMÎ : Zafernâme	800
13 Moğolların Gizli tarihi	600
*) 14 RAVENDÎ : Rahat-üs-Sudur.	
15 ALİ FUAD TÜRKELDİ : Görüp işittiklerim	600
16 ANTOİNE GALLAND : İstanbul'a ait günlük hâtıralar, I. cilt.	460
*) 16 b ANTOİNE GALLAND : İstanbul'a ait günlük hâtıralar, II. cilt.	
III. Seri <i>(Türk Tarihi kaynaklarının tenkidli baskıları)</i>	
1 KERİMÜDDİN MAHMUD(Aksarayî): Müsameret-ül-Ahbar.	600
2 a MEHMED NEŞRÎ : Kitab-ı Cihan - Nümâ I. cilt.	650
*) 2 b " " " " " II. cilt.	
IV. Seri <i>(Türk Tarihine dair araştırmaların tercümeleleri)</i>	
1 P. WITTEK : Menteşe beyliği	300
2 B. Y. VLADİMİRTSOV : Moğolların içtimâî teşkilâtı . .	400
3 H. BALDUCCI : Rodos'ta Türk mimarisi	300

	Fiatı K.
*) 4 B. SPULER : İran Moğolları.	
5 W. HINZ : Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd	500
V. Seri (<i>Kazı raporları</i>)	
1 REMZİ OĞUZ ARIK : Alacahöyük hafriyatı 1935 raporu (Türkçe 1000 K.; Fransızca 1500 K.).	
2 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1936 raporu (Türkçe 1000 K.; Almanca 1500 K.).	
3 Dr. Ş. AZİZ KANSU : Etiyokuşu hafriyatı raporu (Türk- çe ve Fransızca)	400
4 HÂMİT KOŞAY : Pazarlı hafriyatı raporu (Türkçe ve Fransızca)	400
*) 5 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1937-39 raporu. (Türkçe ve Fransızca)	
*) 6 HÂMİT KOŞAY : Alacahöyük hafriyatı 1940-41 raporu. (Türkçe ve Fransızca).	
7 TAHSİN ve NİMET ÖZGÜÇ : Karahöyük hafriyat rapo- ru (Ausgrabungen in Ka- rahöyük)	1250
8 ARİF MÜFİD MANSEL : Perge'de kazılar ve araştırmalar (Excavations and Researches at Perge)	650
*) 9 H. TH. BOSSERT, BAHADIR ALKİM, HALET ÇAM- BEL, NİHAL ONGUNSU ve İBRAHİM SÜZEN : Üçüncü mevsim Karatepe kazısı raporu.	
*) 10 TAHSİN ÖZGÜÇ : Kültepe Kazısı 1948 raporu.	
VI. Seri (<i>Arkeolojik monografiler</i>)	
*) 1 F. KÖPRÜLÜ ve A. GABRIEL : Mimar Sinan.	
2 ARİF MÜFİD MANSEL : Trakya-Kırklareli Kubbeli Me- zarları	400
VII. Seri (<i>Monografiler, Melanjlar</i>)	
1 İbni Sina (Makaleler, etüdler mecmuası)	400
2 CEVAT ÜSTÜN : İkinci Viyana muhasarası	300
3 ULUĞ İÇDEMİR : Kuleli vak'ası hakkında bir araştırma.	150
4 FEVZİ KURTOĞLU : Türk bayrağı ve ay-yıldız	400
5 Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. I (In memoriam Halil Ed- hem, Vol. I)	600
5 Halil Edhem Hâtıra kitabı, C. II.	300
6 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail, Yılık oğlu Süleyman ve Alemdar Mustafa Paşa	400
7 ŞİNASI ALTINDAĞ : Kavalalı Mehmed Ali Paşa isyanı .	250
*) 8 FAİK REŞİD UNAT : Osmanlı Sefaretnâmeleri.	
9 W. EBERHARD : Çin'in Şimal komşuları	200
10 ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hatt-ı hümayunları .	200

	Fiatı K.	
11	H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi	150
11*	H. G. GÜTERBOCK : Kumarbi Efsanesi - Etice metnin transkripsiyonu	125
12	AFİF ERZEN : İlkçağ'da Ankara	210
13	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Midhat ve Rüşdü Paşaların tevkifine dair vesikalar.	250
14	ENVER ZİYA KARAL : Selim III'ün hatt-ı hümayunları, Nizam-ı Cedit	320
15	ÂFETİNAN : Türk ırkının vatanı Anadolu	550
16	B. LANDSBERGER : Sam'al I. (Almanca).	880
16 a	B. LANDSBERGER : Sam'al I. (Türkçe).	400
17	TAHSİN ÖZGÜÇ : Ön tarihte Anadolu'nun ölü gömme âdetleri.	700
*) 18	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Midhat Paşa ve Tâif sürgünleri	

VIII. Seri (*Türk Tarihinin anahatları için hazırlanan monografiler*):

1	YUSUF AKÇURA : Osmanlı Devletinin dağılma devri	200
2	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Anadolu Beylikleri	300
3	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark, I. Elâm ve Me- zopotamya.	500
3-II	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark, II. Anadolu.	665
3-III	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark, III. Suriye ve Filistin	850
*) 3-IV	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : Yakın Şark IV.	
4	YUSUF ZİYA ÖZER : Mısır tarihi	250
5	HALİS BİYİKTAY : Timuriler zamanında Hindistan-Türk imparatorluğu	100
6	AFETİNAN : Aperçu général sur l'Histoire économique de l'Empire Turc-Ottoman.	200
7	Dr. SÖHEYL ÜNVER : Selçuk Tababeti tarihi	200
*) 8	FUAT KÖPRÜLÜ : Osmanlı Devletinin kuruluşu.	
9	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı tarihi, I. cilt.	200
10	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı İmparatorluğu teş- kilâtına medhal	400
11	ZİYA KARAMURSAL : Osmanlı Malî tarihi hakkında tetkikler.	400
12-I	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, I. cilt.	500
12-II	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devleti teşkilâtından Kapukulu Ocakları, II. cilt.	400
13	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 1. Kısım	500
14	Y. HİKMET BAYUR : Türk İnkilâbı tarihi, II. cilt, 2. Kısım	500
15	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Saray teşkilâtı	850

		<u>Fiati K.</u>
16	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye teşkilâtı	1300
IX. Seri (<i>Kongre yayınları</i>)		
1	I. Türk Tarih Kongresi tebliğleri (Mevcudu kalmamıştır)	
2	II. Türk Tarih Kongresi tebliğleri	250
3	III. Türk Tarih Kongresi tebliğleri	1000
*) 4	IV. Türk Tarih Kongresi tebliğleri.	
X. Seri (<i>Genel tarihe ait tercümelere</i>)		
1	A. AULARD : Fransa İnkılâbının Siyasî tarihi I. cilt. .	500
1 a	“ “ “ “ “ “ II. cilt. .	500
1 b	“ “ “ “ “ “ III. cilt. .	500
2	V. G. CHILDE : Doğunun prehistoryası	565
3	F. ECKHART : Macaristan Tarihi.	600
4	G. POISSON : Avrupanın iskân tarihi	800
XI Seri (<i>İstanbul'un 500 'üncü fetih yılına hazırlık yayınları</i>)		
1	KEMAL EDİP ÜNSEL : Fatihin şiirleri	180
*) 2	KÂŞİFİ : Gazânâme-i Rûm.	
*) 3	FRANÇİS : Vekayinâme.	
XII. Seri (<i>Bibliyografyalar</i>)		
1	ARİF MÜFİD MANSEL : Türkiye'nin Arkeoloji, Epigrafi ve Tarihî Coğrafyası için Bib- liyografya	1650
2	M. E. BOSCH : Türkiyenin antik devirdeki meskûkâtına dair bibliyografya.	650
*) 3	FAİK REŞİD UNAT : Atatürk ve Türk İnkılâbı tarihi bibliyo- grafyası.	
XIII. Seri (<i>Dünya Tarihi</i>)		
1 a	ŞEVKET AZİZ KANSU : İnsanlığın kaynakları ve ilk me- deniyetler, I. cilt	350
3	W. EBERHARD : Çin Tarihi.	600
4 a	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi, I. cilt (İlk çağlar- dan Gurkanlı Devletinin kuruluşuna kadar, 1526)	640
4 b	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan Tarihi, II. cilt (Gurkanlı devletinin büyüklük devri, 1526-1737) .	850
*) 4 c	Y. HİKMET BAYUR : Hindistan tarihi, III. Cilt.	
*) 6	AFETİNAN : Eski Mısır tarihi.	
8	ARİF MÜFİD MANSEL : Ege ve Yunan Tarihi.	800
9	ŞEMSEDDİN GÜNALTAY : İran tarihi	460
*) 10	HALİL DEMİRCİOĞLU : Roma tarihi.	
16 a	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı Tarihi, I. cilt (Kuru- luştan İstanbul'un fethine kadar).	550
16 b	İ. HAKKI UZUNÇARŞILI : Osmanlı tarihi, II. cilt.	1250

Fiattı K.

- *) 16 İ. HAKKI UZUNÇARŞILI: Osmanlı Tarihi, III. cilt.
16 e ENVER ZİYA KARAL: Osmanlı tarihi, V. cilt (Nizam-ı
Cedit ve Tanzimat devirleri, 1789-
1856) 450
17 a AKDES NİMET KURAT: Rusya tarihi 770
*) 20 EBERHARD: Uzak Doğu tarihi.

XIV. Seri (*Arşiv vesikalari*)

- *) 1 HALİL İNALCIK: Ervanya Livası Timar defteri.

BELLE TEN : Her sayısı 200

Türk Tarih Kurumu yayınlarının satıldığı yerler :

MİLLİ EĞİTİM BAKANLIĞI YAYINEVLERİ.

ANKARA'DA : *Akba, Berkalp.*

İSTANBUL'da : Ankara caddesinde *Zaman, İnkilâp, Üniversite*, Beyoğlu İstiklâl caddesinde *Haşet*, Bayezit Üniversite caddesinde *B. Nişan*,

BURSA'da : *Ankara* kitapevleri.

PROFESÖR, DOÇENT, ASİSTAN VE ÖĞRETMENLERLE YÜK-
SEK OKUL ÖĞRENCİLERİNE KURUM MERKEZİNDEN ALINMAK
ŞARTIYLA ÖZEL İSKONTO YAPILIR.

*) Basılmakta olanlar.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayı : 200 kuruş (Yabancı memleketler için 1 dolar)

Yıllık abonesi : 800 kuruş (Yabancı memleketler için 4 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Millî Eğitim Bakanlığı YAYINEVLERİ'ne,

Ankara'da : AKBA ve BERKALP,

İstanbul'da : Ankara caddesinde ZAMAN, İNKILÂP; ÜNİVERSİTE, Beyoğlu, İstiklâl caddesinde HAŞET;

Beyazıtta B. NİŞAN,

Bursa'da : ANKARA Kitapevlerine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 200 piastres (pour l'Etranger 1 dollar)

L'Abonnement annuel : 800 piastres (pour l'Etranger 4 dollars)

Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire Turque, s'adresser :

aux MAISONS DE VENTE du Ministère de l'Education Nationale,

Ankara :

à AKBA Kitapevi et aux librairies BERKALP.

Istanbul :

à ZAMAN et İNKILÂP et ÜNİVERSİTE Kitapevi, Ankara Caddesi, aux librairies HACHETTE, İstiklâl Caddesi, Beyoğlu et à B. NİŞAN Kitapevi, Beyazıt, à la librairie ANKARA, à Bursa.

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

TABLE DES MATIERES

Articles, études :	<u>Page</u>
FEKETE, L. (Traduit en ture par Sadrettin Karatay): Les Turcs-Ottomans et les Magyars	663
—————: Résumé en allemand de l'article ci-dessus	744
HINZ, WALTER: Steuerinschriften aus dem mittelalterlichen vorderen Orient	745
—————: Traduction turque par Fikret Işıltan	771
 Rapports :	
TEMİZER, RACİ: Les fouilles au tumulus de Kalınkaya	795
—————: Résumé en français du Rapport ci-dessus	807
KÖKTEN, Dr. İ. KILIÇ: Rapport abrégé au sujet des investigations portant sur la Préhistoire et faites en 1949	811
—————: Résumé en français du Rapport ci-dessus	830
ŞENYÜREK, Dr. MUZAFFER SÜLEYMAN: Original en ture de la traduction ci-dessous	833
—————: A short preliminary report on the two fossil teeth from the cave of Kara-in, excavated under the auspices of the Turkish Historical Society	835
 Bibliographie :	
İNAN, ABDÜLKADİR: <i>Ali Şir Nevai (Revue)</i>	837
RESULZÂDE, M. E.: Dr. Abdülkadir Karahan: <i>Fuzulî son milieu, sa personnalité</i>	845
 Informations :	
Livres et Périodiques reçus à la Bibliothèque de la Société d'Histoire Turque en Juillet, Août, Septembre 1949	849

P L A N C H E S

- LXXV. — W. Hinz
 LXXVI — XC. — R. Temizer
 XCI — CII. — K. Kökten
 CIII. — M. Şenyürek

BELLETEN

REVUE PUBLIEE PAR LA
SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

Tome: XIII

No: 52

Octobre 1949

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIETE D'HISTOIRE TURQUE

1 9 4 9